P. J. Blok

VERSPREIDE STUDIËN op het gebied der GESCHIEDENIS

AMSTERDAM
H. A. VAN BOTTENBURG

VERSPREIDE STUDIËN

OP HET

GEBIED DER GESCHIEDENIS,

DOOR

P. J. BLOK.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1903.

STOOMDRUKKERIJ VAN J. B. WOLTERS.

INHOUD.

GESCHIEDENIS.

Wat is eigenlijk geschiedenis? Onnoozele vraag, zal men zeggen: geschiedenis als wetenschap omvat alles wat er gebeurd is, ten minste voorzoover het de moeite waard is om er herinnering aan te behouden. Zeer duidelijk en zeer kort, zooals definities behooren te zijn, maar, zooals het met meer definities gaat, in de praktijk niet geheel bevredigend; want, als men aan de geschiedkundigen zelf vraagt, wat zij feitelijk al zoo onder geschiedenis verstaan, dan ontvangt men de meest verschillende antwoorden.

De eene geschiedkundige houdt de zuiver staatkundige gebeurtenissen voor het eigenlijke arbeidsveld van het historisch onderzoek en van de geschiedbeschrijving — een standpunt, dat men wel „verouderd" pleegt te noemen, maar dat toch nog vele verdedigers vindt. De ander zoekt de geschiedenis in de eerste plaats bij de economische toestanden van vroeger en later dagen — een opvatting, die in onzen tijd steeds meer aanhangers gaat vinden, in verband ook met de merkwaardige economische ontwikkeling van onzen tijd zelven; vele voorstanders dezer opvatting gaan zelfs zoo ver, dat zij zoo goed als alle belangrijke historische verschijnselen uit economische oorzaken meenen te mogen verklaren. Een derde zoekt zijn steun bij het individu en houdt geschiedenis voor het geheel der individueele werkingen op en met en tegen elkander: hij grijpt naar de lantaarn van den Griekschen wijze en zoekt in de geschiedenis „den mensch". Een vierde werpt zich op de „beschaving", de toenemende ontwikkeling der menschelijke maatschappij, de „beheersching der natuur door den mensch": dàt is eigenlijk wat naar zijne meening den inhoud der geschiedenis dient uit te maken.

Allen zijn het er over eens, dat niet alles, wat op het omschreven gebied is voorgevallen, verdient geschiedenis te heeten. De voorstander der staatkundige geschiedenis zal er niet toe komen om iedere aanstelling, zelfs van den geringsten staatsambtenaar, de moeite der vermelding waard te achten, wanneer zij geen merkbaren invloed op het geheel heeft gehad. De kleinste prijsverschillen zullen door den econoom verwaarloosd worden. Geen voorstander eener individueele geschiedbeoefening zal iedere onbelangrijke handeling van het individu in zijn verhaal willen opnemen. Niet alle heerschersdaden van den ,,heer der natuur'' zijn de moeite der kennisneming waard. Alleen die feiten dienen vermeld te worden, die op de ontwikkeling van het geheel invloed hebben gehad; er dient te worden onderscheiden tusschen hetgeen belangrijk en hetgeen onbelangrijk moet heeten.

De laatste beperking geeft ons misschien aanleiding een uitweg te vinden uit den doolhof van meeningen — ik noemde alleen de voornaamste — die allengs den te midden van alle kennis beklagenswaardigen leek onzer dagen zoozeer in verwarring hebben gebracht, dat hij geneigd is den brui te geven van alle deskundigheid, zijne spreekwoordelijke bescheidenheid op zijde te werpen en zich vrijmoedig het oordeel te veroorloven, dat geschiedenis eene zaak is zonder nut, alleen goed om er over te twisten, of desnoods om de jeugd met verhalen bezig te houden.

Dat is koren op den molen van hen, die, in hooger sferen zwevend, reeds lang hebben uitgedacht, dat geschiedenis eigenlijk geen vak van wetenschap is, omdat men nooit natuurwetenschappelijk en voor allen overtuigend, zonder voor tegenspraak te vreezen, kan uitmaken wat er werkelijk in vroeger dagen is gebeurd. Spottend wijzen zij op de onzekerheid aangaande tal van personen en zaken uit tijdperken der geschiedenis, die ons tengevolge van onvolledige opteekening der gebeurtenissen onvolledig bekend zijn. Hebben zij niet moeten

opgeven het geloof aan de voortreffelijkheid der oude Bataven, aan den edelen moed van Albrecht Beiling, aan de duivenonschuld van gravin Jacoba, aan dé satanische boosheid van Philips II, aan de bovenmenschelijke oprechtheid van prins Willem I, aan zoo menige andere hoedanigheid van op den voorgrond tredende mannen en vrouwen der nationale, der wereldgeschiedenis? Is het geloof aan den kinderlijken eenvoud der oude Germanen, aan de algemeene geldigheid van juridische of staatkundige begrippen in vroeger dagen, aan de voortreffelijkheid der Oost-Indische Compagnie, aan de onbaatzuchtigheid der „vaderlijke" regeering onzer Republiek, aan de bovenaardsche deugden der „Hollandsche natie" niet onherstelbaar geschokt?

Het is ook koren op den molen van hen, die de geschiedenis met een wantrouwend oog aanzien, omdat zij telkens allerlei voor hunne partij op kerkelijk of staatkundig gebied onaangename waarheden aan den dag brengt en aan allerlei onplezierige antecedenten herinnert, die maar liever niet zoo tot algemeene kennis moesten komen. Er zijn er, die de geschiedenis als leervak zelfs gaarne zouden zien verdwijnen van de scholen. Men smaalt op het van buiten leeren zelfs van een gering getal jaartallen, als een „geestdoodend werk". Er wordt spottend gesproken over de „onmogelijke neutraliteit" bij het geschiedkundig onderwijs. Men ijvert, in nauw verband met heel of half socialistische begrippen, tegen het onderwijs in vaderlandsche geschiedenis in het bijzonder als uitteraard leidende tot nationaal chauvinisme in afwijking van het algemeen menschelijke, dat geen natiën kent. Men wijst met medelijdend schouderophalen, zoo niet met heiligen afschuw op het verderfelijke van verhalen omtrent oorlogen, veldslagen, zeegevechten, verderfelijk voor de jeugd, die daardoor leert opzien tegen daden van geweld. Men klaagt, dat het onmogelijk is kinderen, zelfs aankomenden jongelieden begrip te geven van of hen eenige belangstelling te doen koesteren voor de belang-

rijkste vraagstukken op het gebied der geschiedenis, vraagstukken van kerkelijken, godsdienstigen, economischen, staatkundigen aard.

Van dat alles is wel iets waar, maar geheel waar is het toch niet. Het is wegens den aard der gegevens, waarmede de geschiedvorscher moet werken, niet mogelijk verder te komen dan tot een hoogen graad van waarschijnlijkheid, die trouwens in tallooze gevallen aan zekerheid grenst; dat men bij het kritisch onderzoek dier gegevens allengs komt tot het overboord werpen van veel wat vroeger als waar geloofd werd, mag geen bezwaar zijn: in ieder vak van wetenschap geschiedt dit en komt men zoo op den duur onder vallen en opstaan steeds de waarheid nader. Dat sommige, zeg vele tijdperken der geschiedenis ons onvolledig bekend zijn, is ongetwijfeld waar; evenzoo dat vele gebeurtenissen toevallig of met opzet zoo onduidelijk zijn beschreven, dat het onmogelijk geacht moet worden ooit de juiste waarheid te ontdekken, ook zelfs voor hem, die toegerust is met de meeste scherpzinnigheid en wien de hulpmiddelen der moderne kritiek in alle opzichten ten dienste staan. Het is waar, dat iemand, innig gehecht aan kerkelijke of politieke leerstellingen, een sterke overtuiging moet bezitten aangaande ,,de waarheid, die ten slotte bovendrijft'' om bestand te zijn tegen de tribulatiën, waarin het vrije onderzoek van historische feiten den trouwen en in den goeden zin geloovigen aanhanger van eenig stelsel soms doet verkeeren. Het valt niet te ontkennen, dat bij alle onderwijs misbruik is en wordt gemaakt van de gemakkelijkheid, waarmede de jeugd pleegt van buiten te leeren. Er is ernstig gevaar gelegen in het eenzijdig roemen op alles wat onze natie, ons kerkgenootschap, onze partij deed, doet of zal kunnen doen. Er bestaat ernstig opvoedkundig bezwaar tegen het aanwakkeren van den strijdlust bij de toch reeds vechtgrage jeugd. Het overdrijven van het neutraliteitsbeginsel, dat eigenlijk meer moest bestaan in het werkelijk eerbiedigen van anderer meeningen dan in het niet

of zoo min mogelijk spreken daarover, heeft op het onderwijs in geschiedenis dikwijls een noodlottigen invloed geoefend. Het is te veel verlangd van jonge kinderen belangstelling voor of begrip van groote maatschappelijke of kerkelijke of politieke vraagstukken te eischen. Maar dat alles — overdrijving, misbruik, onverstand, verkeerd paedagogisch inzicht of hoe men het noemen wil — is ten slotte voor verbetering vatbaar en raakt de kern der zaak niet, kan dus de geschiedenis als vak van wetenschap en onderwijs niet treffen. Als vak van wetenschap èn onderwijs, want deze beiden moeten niet worden vermengd: niet alles wat de wetenschap als geschiedenis beschouwt, dikwijls zelfs niet het belangrijkste, kan bij het onderwijs worden gebruikt; daarentegen, wat bij het onderwijs op den voorgrond moet treden, zal in de wetenschap dikwijls geheel op den achtergrond dienen te staan. Ook in dit opzicht heerscht soms spraakverwarring, niet zelden ten gevolge van het feit, dat onderwijzers, zelf opgeleid in min of meer wetenschappelijke richting, ten minste iets wat daarop schijnt te gelijken, zich beschouwen als „priesters der wetenschap", geroepen om zooveel mogelijk de aan hunne zorgen toevertrouwde jeugd in „wetenschappelijke" banen te helpen leiden. Wetenschap en kennis worden daarbij met elkander verward, de eerste te laag, de laatste in verband met „den geest der eeuw" te hoog geschat, wat ten slotte op teleurstelling in de verwachting, de hooggespannen verwachting, van beider resultaten moet uitloopen, zoodat men met pessimisten gaat spreken van het „bankroet der wetenschap", het „onbevredigende der kennis" en daardoor onbewust speelt in de kaart eener naar ingrijpende beperking van onderwijs, naar het in diskrediet brengen der vrije wetenschap begeerige reactie.

Doch niet over het onderwijs in geschiedenis hebben wij hier te spreken. Wij wenschen alleen het begrip der geschiedkundige wetenschap te verklaren, ons den inhoud van dat begrip duidelijk te maken, zonder in al te wijdloopige of al te diepzinnige beschouwingen te vervallen.

Over een deel der beschaafde wereld is op dit gebied in de laatste jaren een strijd ontstaan, die tot ernstige verschillen tusschen de beoefenaars onzer wetenschap aanleiding heeft gegeven. Vooral in Duitschland, waar wetenschappelijke vraagstukken in wijderen kring belangstelling vinden, waar men meer dan elders geneigd is zich te verdiepen in min of meer wijsgeerige disputen, heeft die strijd bergen van papier doen oprijzen, stroomen inkts doen vloeien. Het is niet te ontkennen, dat staatkundige en helaas, zelfs persoonlijke oneenigheden daarbij een rol hebben gespeeld, zoodat de vinnigste polemiek zich nu en dan heeft ontsponnen. Conservatieven namen den handschoen op tegen socialisten; de eene universiteit plaatste zich aan deze, de andere aan die zijde. Ik denk hierbij aan den kamp ontstaan over de beginselen der historische wetenschap, die de hoogbegaafde en slagvaardige hoogleeraar Karl Lamprecht te Leipzig omstreeks 1890 methodisch begon uiteen te zetten.

Lamprecht was van meening, dat de opvatting van het begrip geschiedenis, zooals Ranke's latere leerlingen — meer nog dan de groote meester der moderne historische wetenschap zelf — die voorstonden, verkeerd was; dat zij door het al te zeer op den voorgrond stellen van de staatkundige verschijnselen in de wereldgeschiedenis, door de miskenning daarentegen zoowel van de economische als van de meer ideëele verschijnselen gevaar liep van het naar zijne overtuiging ruime, de gansche menschelijke maatschappij omvattende begrip een in omvang beperkt en verward wanbegrip te maken. Zijn *Deutsche Geschichte*, waarvan in 1891 het eerste deel was verschenen, zou aanwijzen, wat naar zijne meening eene *volks*geschiedenis, want daartoe bepaalde hij zich voorloopig, moest zijn: een breede schildering van het gansche volksleven, van het economisch en het artistiek, het gevoelsleven en het staatkundig leven, van alles wat het volk in zijn geheel had ondervonden. Zijn optreden werd met levendige sympathie maar ook

met heftig verzet begroet. Velen, vooral onder de in sociale vraagstukken belangstellende academische jeugd, werden medegesleept door het grootsche, het breede der opvatting van den nog jeugdigen hoogleeraar, in wien zij den profeet eener betere toekomst begroetten; zijn onmiskenbare begaafdheid, zijn schitterende stijl, zijn breede opvatting, ook zijn scherpe polemiek won veler harten. Anderen daarentegen, Ranke's laatste leerlingen in de voorhoede, wezen op het naar hunne meening voor den enkeling onmogelijk veelomvattende der aldus opgevatte taak; zij teekenden met onverholen leedvermaak de vele détailfouten op, door den schrijver in zijn eerste, elkander snel opvolgende deelen begaan; zij viel de wijsgeerige beginselen aan, waarop hij zijn stelsel had gebouwd; zij spotten met de icarische vlucht in de hoogten der „sociale wetenschap", waartoe de schrijver zich had verheven; zij waarschuwden voor de, naar zij beweerden, half of heel socialistische strekking zijner theorieën. De Duitsche geschiedkundigen leefden jaren lang in een heftige beroering, welker nawerking zich nog telkens doet gevoelen. De geen kamp schromende Lamprecht staakte eenige jaren zijn arbeid om de op hem gerichte aanvallen af te weren, om zijne tegenstanders van zijn goed recht, van de deugdelijkheid zijner beginselen te overtuigen. Met scherpe pen en diepzinnige deductie, die dikwijls tot de hoogste wolken der wijsgeerige atmosfeer reikte, verdedigde hij zijne opvatting, viel die zijner tegenstanders aan. Golven van brochures en tijdschriftartikelen — ik telde er niet minder dan 100 — stroomden over hem heen, maar telkens hief de felbesprongen schrijver het bedreigde hoofd uit de zee van papier omhoog.

Zooals het gewoonlijk gaat, men begon eindelijk te wanhopen elkander te overtuigen en Lamprecht zette zich weder aan de door zeven jaren van bitteren strijd afgebroken voortzetting van zijn werk, waarvan nu onlangs weder een deel verscheen. Tot verbazing van velen sloot dit deel zich echter volstrekt niet aan bij het voorafgaande, het vijfde, dat met 1648, den vrede

van Munster, was geëindigd, doch liep over onzen eigen tijd en wel in den breede over de artistieke en wijsgeerige beginselen van onzen tijd: de schrijver was tot het besluit gekomen, dat de samengestelde maatschappij der 17de en 18de eeuw niet kon begrepen worden zonder nauwkeurige kennis van onzen tijd en kwam er nu toe eerst dezen laatsten te schilderen, alvorens zijn arbeid geregeld voort te zetten.

Ik wil niet ontkennen, dat ik oorspronkelijk voor zijne methode groote sympathie gevoelde, wat trouwens geen verbazing behoeft te wekken bij hem, die kennis wil nemen van de beide redevoeringen, waarin ik bij de aanvaarding van het hoogleeraarschap, eerst te Groningen (1884), daarna te Leiden (1894) mijne beginselen op het gebied mijner wetenschap uiteenzette. Er is hier onmiskenbare verwantschap met Lamprecht's opvatting maar, vooral na diens laatste deel, waarin naar mijne meening eene veel te groote plaats aan bijzaken is ingeruimd, ook onmiskenbaar, belangrijk verschil. Dit verschil ligt minder in de omschrijving van het begrip geschiedenis. Ik ben het met Lamprecht in dezen vrij wel eens, evenzeer als in de opvatting, dat de wetenschap der geschiedenis niet op de eerste plaats moet onderzoeken: *Wie es recht eigentlich gewesen ist*, maar veeleer *Wie es recht eigentlich geworden ist.* Het ligt evenmin in de door ieder voor zichzelf uit te maken vraag, wat belangrijk genoeg is om in het geschiedverhaal te worden vermeld. Het verschil ligt vooral in de opvatting van den *inhoud* van het begrip.

Dáár is, geloof ik, eigenlijk ook de grond te zoeken van de verschillen, die op dit gebied vooral in den laatsten tijd zoo scherp aan het licht komen. Onder verstandige menschen kan in theorie toch werkelijk geen verschil bestaan over de vraag, wat de inhoud van het begrip geschiedenis toch wel is: zij zullen het eens zijn, dat geschiedenis naar de beteekenis van het woord moet zijn: het geregeld verhaal van hetgeen in vroeger tijd is gebeurd, en *alles* moet omvatten wat *geschied* is, *alle* uitingen

der menschelijke samenleving. Men zal het ook wel eens blijken over de wenschelijkheid, dat de geschiedenis zich beperke tot die van den *mensch*, van de *menschelijke* maatschappij. Doch daar houdt die schoone overeenstemming op. Tot zoover gaan Dühring en Engels, Von Hellwald en Helmolt, Kautsky en Bernstein, Lamprecht en Von Below, Gothein en Schäfer, Breysig en Lenz, ten onzent Kernkamp en Van der Goes, de beide Mullers en ik, Krämer en Byvanck, en wie er meer hun stem hebben laten hooren op dit gebied, broederlijk, arm in arm de hoogten der historische wetenschap op. Maar hier gaat men elkander min of meer schuin aanzien en zelfs de beste vrienden vragen zich, op dit punt aangekomen, met eenig wantrouwen af: zullen wij samen de reis voortzetten? Of zullen wij ieder een ander pad moeten inslaan, een bijpad soms, een geheel anderen weg elders?

Daarbij spelen ongetwijfeld persoonlijke neigingen en opvattingen een groote rol. En er is volop aanleiding toe. Het ligt voor de hand, dat het voor den enkeling niet mogelijk is, reeds als hij zich bij voorkeur met de geschiedenis van een bepaald volk bezig houdt, maar nog veel meer als hij de wereldgeschiedenis wil behandelen, het *geheel* der menschelijke maatschappij met wetenschappelijke nauwkeurigheid te bestudeeren: de menschelijke geest is daartoe te beperkt, de menschelijke leeftijd te kort. Bij de bekende neiging van onzen tijd tot specialiseering op wetenschappelijk gebied geeft men dan ook licht gehoor aan de bezwaren tegen een breede uitzetting zijner studiën en beperkt zich tot een onderafdeeling der geschiedenis. Dat is op zichzelf geen kwaad, evenmin als in andere wetenschappen, zelfs een voordeel in zeker opzicht voor het nauwkeurig onderzoek, mits men slechts zich voortdurend duidelijk blijve maken, dat die onderafdeeling — zij het staatkundige, diplomatieke, kerkelijke, economische, kunstgeschiedenis — niet het geheele gebied der geschiedenis *vult*, dat die onderafdeelingen van de geschiedenis ieder voor zich het meer omvattende niet mogen

overheerschen. Erger wordt het, waar men gaat beweren, dat de breedere opvatting onwetenschappelijk *moet* zijn, omdat het haren voorstander niet mogelijk is *alles* uit de bronnen te bestudeeren en hij zich dikwijls moet ,,verlagen'' — dat is immers de term? — tot arbeiden met door anderen verkregen gegevens: tweedehandsche gegevens, zegt men met minachting. Ik waag het hiertegenover zonder al te veel vrees voor tegenspraak te beweren, dat ieder man van wetenschap, tenzij hij zich in een uiterst klein hoekje opsluite, altijd met gegevens door anderen verzameld en bewerkt moet arbeiden en dat het ook hier slechts een ,,meer of minder'' geldt. Wie zelf op een zeker gebied wetenschappelijke methode heeft leeren toepassen, heeft daarmede allicht de vaardigheid verkregen om te zien, welk werk van anderen hij gebruiken kan, welk niet; juist dat onderscheidt hem reeds op het eerste oog van den dilettant, die, de gave des onderscheids missend, zweert bij ,,het staat geschreven''. Men late zich hier door dilettanten en specialisten niet van de wijs brengen!

Maar niet alleen de dilettant of de specialist brengt ons hier op den verkeerden weg. De natuurlijke samenhang tusschen staatkunde en geschiedenis stichtte op dit gebied ook veel kwaad. De omstandigheid, dat de geschiedenis haar praktisch nut vindt in de verklaring van het tegenwoordige brengt haar als vanzelf in zeer innige betrekking met dat tegenwoordige, zijn eischen en verlangens. Zoo is het altijd geweest en zoo zal het wel blijven. En het is goed, dat het zoo is, want de geschiedkundige wetenschap zou anders spoedig, onder de leus: ,,wetenschap!'', ontaarden in wat zij volgens sommige leeken toch reeds al te veel dreigt te worden: in een oudheidkundige liefhebberij, uiting van zekere nieuwsgierigheid, laat ons zeggen van hoogeren rang maar volstrekt onnut voor onze behoeften en voor de hoogere aspiratiën van den beschaafden mensch. Wij hebben slechts ervoor te zorgen, dat deze betrekking tot het tegenwoordige onze onbevangenheid in de beoordeeling van het verleden niet te zeer bedreige, dat

de werking van ons vooroordeel ons bij die beoordeeling geen parten spele — het eigenlijke beginsel van *onpartijdigheid*, die, op straffe van te vervallen tot flauwe ontzenuwing, nooit tot *partijloosheid* mag overslaan of daarmede verward mag worden.

Zoo dienen wij ervoor te waken, dat bij de wetenschappelijke studie der geschiedenis in het algemeen onze tegenwoordige politieke en kerkelijk-politieke verschillen ons niet verleiden in de geschiedenis alleen, of zelfs maar in hoofdzaak, het oog te vestigen op wat in het verleden met die verschillen of met onze neigingen op dit gebied in verband schijnt te staan. Als ik wel zie, is dat de groote fout der meeste socialistischgezinde schrijvers van onzen tijd, die op het voetspoor van Marx en Engels in den ,,klassenstrijd'', waarin zij thans met al hun ziel leven, het krachtigst werkende ferment der menschelijke maatschappij, ja den inhoud der menschelijke geschiedenis meenen te herkennen. Zoo zien zij en anderen in de economische verhoudingen, waarvan wij thans zooveel hooren, in den ,,strijd om het dagelijksch brood'', die woorden in den ruimsten zin genomen, de belangrijkste factoren op geschiedkundig gebied. Zoo ziet menig geloovig Katholiek met den talentvollen Belgischen geschiedkundige Godefroid Kurth, menig geloovig Protestant ook op zijne wijze in de geschiedenis op de eerste plaats de geschiedenis der ontwikkeling van ,,de Kerk van Christus''. Zoo zag Buckle in de geschiedenis allereerst de ontwikkeling van de ,,menschelijke beschaving'', van den menschelijken geest, vrij van alle door Kerk en Staat aangelegde banden. Zoo staan wederom anderen onder den machtigen invloed der staatsidee, die ook in onzen tijd zooveel indruk maakt op de menschheid, en richten hun aandacht bijna uitsluitend op de staatkundige ontwikkeling, die hun de hoofdzaak, het beslissende schijnt in de menschelijke geschiedenis. Zoo zingen nog anderen, onder den indruk der groote persoonlijkheden van onzen en vroegeren tijd, met Carlyle den lof der persoonlijkheid, volgens hen den krachtigsten factor in de geschiedenis, en schrijven de

geschiedenis der wereld in die der ,,helden van de volkeren''. Zoo zoeken weder anderen de hoofdzaak der geschiedkundige ontwikkeling in de wisselwerking der nationale denkbeelden, der nationale wenschen en begeerten van onzen tijd, gesteund door de overweldigende macht van legers en vloten zooals de wereld ze nooit te voren zag.

Men legt op die wijze echter in het verleden te veel van wat in het tegenwoordige thuis behoort. Men beziet dat verleden al te zeer met het oog van een twintigste-eeuwer. Men vraagt niet meer aan de geschiedenis: ,,wat is er werkelijk gebeurd?'' maar: ,,wat is er in dat gebeurde, wat mij, den twintigste-eeuwer, belang inboezemt?'' En het is duidelijk, dat, wie de laatste vraag stelt, iets anders doet dan wat de geschiedschrijver of geschiedvorscher moet doen, die zich op een algemeen wetenschappelijk standpunt heeft geplaatst. Niemand zal het veroordeelen, wanneer de een of andere geschiedkundige zich tot bijzondere taak heeft gekozen om de geschiedenis van het lot van den werkman bij een volk, bij meerdere volkeren of in de wereldgeschiedenis te bestudeeren. Integendeel, met het oog op de groote plaats, die thans de werkman in ons denken en gevoelen inneemt, is het zeer wenschelijk, dat op zijn stand thans meer dan vroeger het geval was de aandacht der geschiedkundigen worde gevestigd. Maar wie zich op dit onderdeel der studie toelegt, make zich en anderen niet wijs, dat hij de geschiedenis van ,,het volk'' schrijft of onderzoekt. Zoo is het ook met de economische verhoudingen. Ik zou de laatste willen zijn om het belang van een onderzoek naar de geschiedenis dier verhoudingen te onderschatten, maar nooit zou ik willen toegeven, dat dit *de* hoofdzaak in de geschiedenis van een volk, ja van de wereld mag heeten. Gelukkig voor de menschheid is er nog meer, wat haar gevoelen en denken beheerscht, dan de vraag, met ophef als *de* vraag van alle tijden aangekondigd: ,,*wat* zullen wij eten?'', zelfs dan de vraag: ,,*zullen* wij heden eten?'' Tallooze voorbeelden kan de geschiedenis

aanwijzen — en de geschiedschrijvers hebben het tallooze malen gedaan — van andere vraagstukken, die het menschelijk leven hebben beheerscht. Gregorius VII heeft niet de broodvraag gesteld, Dante, Luther, Karel V, Willem I, Lodewijk XIV, Frederik II, Napoleon, Goethe, Bismarck hebben gansch andere vraagstukken door de menschheid doen oplossen, haar beste krachten, haar goed en leven doen opofferen voor gansch andere beginselen dan die van het gewone, het materieele leven. Onze eigen tijd geeft in den worstelstrijd der Boeren een schitterend voorbeeld, dat door alle eeuwen heen zal staan als een getuigenis van den edelen moed, den hoogen idealen zin van dat volk van Hollandschen stam. Wat die menschen bewoog om alles, tot hun leven en dat hunner vrouwen en kinderen, op het spel te zetten is van hooger orde dan de broodvraag; het is de zucht naar het ideaal der persoonlijke vrijheid: bestuurd te worden naar eigen inzicht en door eigen landgenooten, de begeerte om God te dienen en met elkander te verkeeren in de eigen taal. Dat zien wij gebeuren onder ons eigen oog. Hoe zouden wij twijfelen aan de werkzaamheid van diergelijke beginselen ook in andere tijdperken der geschiedenis en bij andere volkeren? Maar hetzelfde is het geval met die godsdienstige verschijnselen, met de staatkundige kwestiën in het verleden. Ook zij beheerschen de geschiedenis niet alleen. De geschiedenis van een volk omvat dat *alles* en de wereldgeschiedenis omvat de wisselwerking der kleinere volksgeschiedenissen op elkander.

Een voorbeeld uit onze eigen historie moge nog duidelijker maken wat ik bedoel.

Een geschiedschrijver stelt zich voor de geschiedenis van het Nederlandsche volk in de 17de eeuw, onze Gouden Eeuw, te beschrijven. Hij zal dan niet dan in het voorbijgaan hebben aan te wijzen, wat de maatschappelijke positie van den werkman in dien tijd is geweest; want wie iets van de geschiedenis van dien tijd weet, zal moeten erkennen dat de werkman al heel

weinig in de toenmalige maatschappij had in te brengen, dat zijn dagelijksch wel of wee, zijn eeuwig heil zelfs — hoe onbillijk dit ons ook moge toeschijnen — zeer weinig gewicht in de schaal legde, zoo lang er geen vrees bestond voor onmiddellijk verzet van zijn kant. Die schrijver zal kunnen volstaan met een betrekkelijk kort woord over onze letterkunde, die *toen* in het volksleven, vooral wat hare edelste uitingen aangaat, geen voorname plaats heeft ingenomen, al richten wij *thans* onze aandacht met voorliefde op de voortreffelijke en zelfs op de minder voortreffelijke dichters en schrijvers van het tijdvak. Hij zal in zijn verhaal niet veel meer plaats behoeven in te ruimen aan de beschrijving onzer nationale schilderkunst, die, hoe talrijk ook aan beoefenaars en voortbrengselen, hoe merkwaardig ook voor onze tegenwoordige levendige belangstelling in kunst en wat daarmede samenhangt, op het volksleven van dien tijd zeker *geen* overwegenden invloed heeft geoefend: hare voortbrengselen zijn toen meer als middel tot geldbelegging of als goedkoop versieringsmiddel dan als kunst in den hoogen, idealen zin geacht geweest. Rembrandt is meer de „opvoeder" voor de menschen van onzen tijd dan hij feitelijk voor die van zijn eigen tijd was; Spinoza heeft veel meer invloed gehad op het denken der 19de eeuw dan op dat van zijn eigen dagen, toen een zeer kleine kring van getrouwen zijn denkbeelden in zich opnam maar het gros der bevolking ze met afschuw verwierp, in den regel natuurlijk zonder ze werkelijk te kennen: Vondel's invloed op onze volksontwikkeling is in zijn eigen tijd, zonder eenigen twijfel, veel geringer geweest dan in den onzen, terwijl de weinig dichterlijke maar den volkstoon treffende Cats hoog in eere stond.

Gaat men in het bijzonder na, welke de grondslagen zijn onzer tegenwoordige volksontwikkeling, wie onze „geestelijke voorouders" waren, om met een talentvol Nederlandsch geschiedschrijver onzer moderne beschaving te spreken, dan moet aan Rembrandt, aan Spinoza, aan Vondel een zeer aan-

zienlijke plaats worden toegekend. Onderzoekt men daarentegen in het algemeen, wat er in vroegeren tijd met *ons volk* gebeurd is, welke de lotgevallen geweest zijn van *ons volk* in dien vroegeren tijd — dat toch is de taak van den geschiedschrijver van een volk — dan moet de aandacht in de eerste plaats vallen op andere personen, op andere dingen. Want in het leven van ons volk in de zeventiende eeuw traden — wat mannen van de pen ook mogen wenschen of beweren — andere zaken, andere leiders op den voorgrond, andere „helden" dan die van de schrijftafel, de werkbank en van het palet. Men mag het betreuren of het toejuichen, de feiten getuigen het. De groote worstelstrijd tegen Spanje, de reusachtige ontwikkeling van handel en scheepvaart, de heftige twisten over leerstellige begrippen in de Protestantsche, over de wederzijdsche bevoegdheid van wereldlijke en ordensgeestelijkheid in de katholieke Kerk, de politieke kamp tusschen Oranje en de Regenten der Statenpartij, de niet alleen economische maar ook nationale tegenstelling, ja volkshaat tegenover het trouwelooze Engeland, de verdediging der nationale belangen, der onafhankelijkheid tegen het overmoedige Frankrijk — dàt was het wat bij onze voorouders der 17de eeuw het denken, het gevoelen, het dagelijksch leven beheerschte, en niet de kunst, noch de letteren, noch de wijsbegeerte.

Een geschiedschrijver der 17de eeuw ten onzent heeft zich daarom op de eerste plaats met de eerstgenoemde feiten en belangen bezig te houden. Oldenbarnevelt en Maurits, Frederik Hendrik en Coen, Willem III en Johan de Witt, Tromp en De Ruyter — zij waren de mannen, wier namen hoofd en hart vervulden, wier daden met spanning werden nagegaan, met wier lot men zijn eigen lot verbonden gevoelde. Vondel daarentegen was den tijdgenooten weinig meer dan de merkwaardige kousenkooper, wien de deftige patriciër bij bruiloften of sterfgevallen verzen bestelde, van wien men hoogstens wel eens een vervelend stuk had zien spelen of een langwijlig vers had gelezen; Rembrandt de min of meer los-

zinnige schilder, die zich vereerd mocht rekenen, als de aanzienlijke patriciër of het deftige gild hem portretten liet maken, mits hij het niet te ,,artistiek'' deed; Spinoza de verachte Jood, door zijn eigen natie uitgeworpen, die zijn tijd verdeed aan helsche bespiegelingen en zijn armzalig leven rekte met het slijpen van brillenglazen. Zelfs de veelgelezen Cats moet meer beschouwd worden als de man, die den volksgeest wist weer te geven, dan dat men mag spreken van zijn invloed op dien volksgeest, die niet door zijn invloed is gevormd of zelfs maar gewijzigd. Wie onze 17de eeuw als geschiedschrijver beschrijft, mag natuurlijk niet nalaten ook aandacht te wijden aan het dagelijksch leven, het eten en drinken, het feestvieren en het begraven onzer vaderen; hij mag niet zwijgen van onze letteren en onze kunst, maar hij moet allereerst en met de meeste uitvoerigheid behandelen de dingen, die in het toenmalige volksleven in hoogeren zin de eerste plaats innamen.

In hoogeren zin, want er is een volksleven van den dag en een van anderen, hoogeren aard. Er is het dagelijksch leven van den burger en den boer, van den visscher en den matroos, van den fabrikant en den koopman, beginnend met den vroegen morgen en eindigend met den laten avond, waarin hij werkt en zwoegt, rust en zich verpoost van den dagelijkschen arbeid voor zich en zijn gezin. En er is het hoogere leven van dienzelfden man, diezelfde vrouw, waar zij zich gevoelen als deel van een groot geheel, als mensch in de maatschappij van menschen. Met beide kanten van het menschelijk bestaan houdt de geschiedenis zich bezig, maar zij bewaart hare grootste belangstelling niet voor het dagelijksch leven van den enkeling, hoe merkwaardig ook, maar voor het leven van den mensch als deel der menschenwereld, als bewust of onbewust medewerker aan de samenleving, aan het geluk van allen. Daaruit volgt, dat voor *dien* tijd staatkundige en militaire geschiedenis een belangrijke plaats in het geschiedverhaal moeten innemen en daarnaast handels- en handels-

nijverheidsgeschiedenis, geschiedenis der godsdienstige twisten en denkbeelden.

Geheel anders wordt weder de taak van hem, die onze 18de eeuw, na den vrede van Utrecht, historisch wil behandelen, d. i. niet wil onderzoeken, wat daarin voor *onzen* tijd belangrijks ligt, maar wil nagaan, wat er met ons volk in de 18de eeuw gebeurd is. Hij zal voor deze „stille tijden" de militaire geschiedenis, de geschiedenis der minder belangrijke buitenlandsche politiek op den achtergrond kunnen laten, maar naast de nog altijd belangrijke geschiedenis van handel en nijverheid, naast de vooral in het midden en op het einde van het tijdvak gewichtige inwendige politieke verschillen zijne aandacht vooral moeten wijden aan het huiselijk „stilleven" onzer zich in rustige rust vermeidende vaderen, aan hunne renteniersgenietingen en rijkeluisgewoonten. Wie echter in de 18de eeuw de aandacht wil laten vallen op die historische verschijnselen, waaruit voor onzen tijd in het bijzonder leering valt te trekken; wie de 18de eeuw niet om de geschiedenis van het Nederlandsche volk *dier* dagen onderzoekt maar nagaat, wat daarin voor *onzen* tijd het belangrijkst is — hij zal naast de oorzaken van het verval van handel en nijverheid de opkomst van de nieuwe denkbeelden, met name de ten slotte, zij het dan ten koste der onafhankelijkheid, met succes bekroonde pogingen van den middenstand, toen bij uitstek „het volk" genaamd, in het oog moeten vatten. Maar hij zij zich daarbij bewust niet de geschiedenis te schrijven van het Nederlandsche *volk* maar een bijzonder onderwerp *uit* die geschiedenis te behandelen.

Het is thans wel duidelijk geworden, dat hier sprake is van twee standpunten, waaruit men de geschiedenis wetenschappelijk kan behandelen; het standpunt van hem, die vraagt, wat het vroegere leven is geweest, en daarnaast het standpunt van hem, die vraagt, wat *in* dat leven voor onzen tijd de belangrijkste gevolgen heeft gehad. Wie de geschiedenis van een „volk"

schrijft, moet op het eerste staan; wie die onzer ,,geestelijke voorouders'' wil onderzoeken, moet het tweede innemen. En het behoeft niet betoogd te worden, dat alleen de eerste het begrip geschiedenis in zijn eigenlijke beteekenis opvat, want nogmaals: geschiedenis is niet maar alleen wat ons in het verleden om de een of andere reden belang inboezemt maar wat er werkelijk in het verleden is *gebeurd*, en dat in zijn vollen omvang. Van het eerste standpunt is ten onzent b.v. mijne *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* geschreven; op het tweede trachtte zich Huet te stellen in zijn *Land van Rembrand.*

En verder kan dan alleen nog — wat men eveneens scherp dient te onderscheiden — sprake zijn van een derde standpunt, dat met de wetenschap der geschiedenis niet onmiddellijk verband houdt en waarop men slechts van hare resultaten gebruik maakt, wederom voor bijzondere doeleinden: het standpunt van den onderwijzer op de lagere of middelbare school. Hij kan niet volstaan met het werk van een der beide anderen met meerdere of mindere handigheid te excerpeeren en zich daaruit op die wijze een leerboek of leesboek voor zijne leerlingen te verschaffen, zooals tot schade voor het onderwijs gewoonlijk geschiedt. Hij moet in de eerste plaats weder, gelijk de man der ,,geestelijke voorouders'', vragen: ,,wat kan uit de geschiedenis van het verleden dienen om het tegenwoordige te verklaren?'' maar daarnaast, en vooral niet daaraan ondergeschikt: ,,wat is in dat alles geschikt om karakter en denken van de leerlingen te vormen?''

Die drie standpunten nu worden niet voldoende onderscheiden. De menschen van het eerste zien dikwijls ten onrechte met eenige geringschatting neer op uitingen, die van de beide laatsten gehoord worden; die van de beide laatsten hebben van het eerste dikwijls een geheel onjuist begrip. En de leek gevoelt zich, wat zeer natuurlijk is, tot het tweede meer aangetrokken dan tot het eerste; dit hangt samen met zijn natuurlijke neiging

om zich eerder bevredigd te gevoelen door iets wat hem nader staat dan het zuiver wetenschappelijke standpunt, dat hij gaarne beschouwt uit het oogpunt van het praktische nut. Dit niet goed onderscheiden is, naar mijne meening, onder anderen met Lamprecht ten opzichte van het eerste geschied in zijn pas verschenen deel: *Aus der jüngsten deutschen Vergangenheit.* Hij wijdt daar honderden bladzijden aan de muziek, aan de beeldende kunsten, aan de schoone letteren, aan de wereldbeschouwing van Hartmann en Nietzsche, van Wundt en Lange — alles zeer merkwaardig en op zichzelf belangrijk, maar wat wil dat alles in een geschiedenis van het Duitsche *volk* in zijn geheel, waarbij het hem, naar hij uitdrukkelijk verklaart, te doen is om de Duitsche ,,volksziel''? Dat volk denkt en gevoelt geheel wat anders. De toekomst van het Rijk, de economische strijd met Engeland en Amerika over de geheele wereld, de verhouding tusschen Protestant en Roomsch, de kwestiën van loon en arbeid — dàt is het wat thans denken en gevoelen der Duitsche natie beheerscht en niet de compositie van Wagner's drama's, de heerschappij van het impressionisme of de pointilleermethode, de meerdere of mindere invloed van Zola of Ibsen, van Sudermann of Hauptmann, de theorie van den ,,Uebermensch''. De schrijver weet dat ook wel, blijkens menige uiting in zijn geschrift, maar hij houdt de zaken niet genoeg uit elkander, onderscheidt niet genoeg tusschen wat werkelijk in onzen tijd geschiedt en wat hem in onzen tijd het meest treft. Het is trouwens reeds moeilijk zich van het laatste standpunt te verplaatsen naar het zuiver algemeen historische, dat van den geschiedkundige eischt zich zooveel mogelijk te ontdoen van alle vooroordeel van zijn tijd en zijn persoon; hoeveel moeilijker is dit niet, wanneer men te doen heeft niet met het verledene maar met het tegenwoordige, waarin men zelf leeft! Wij moeten dit bij de beoordeeling van zijn werk in het oog houden om billijk te zijn maar tevens moeten wij er voor waken, dat wij ons door zijn werkelijk

meesleepend betoog niet laten medesleepen om dezelfde fout te begaan, die hij maakte.

Ook ten onzent zijn sporen van hetzelfde euvel merkbaar. Het wordt tijd ook hier ervoor te waarschuwen en te wijzen op de noodzakelijkheid van scherp onderscheiden tusschen de behoeften der wetenschap en die van het onderwijs, tusschen het begrip geschiedenis en de neiging tot beperking van dat begrip binnen de grenzen, dikwijls onbewust door politieke of sociale overwegingen van het oogenblik aangegeven. Vooral dient gewaarschuwd voor de in onzen tijd meer en meer populaire opvatting alsof op het gebied der geschiedenis, ook van het verste verleden, eigenlijk alleen sprake zou kunnen zijn van den ,,klassenstrijd", in den nieuweren tijd zich vertoonend als strijd tusschen ,,kapitaal" en ,,arbeid". Wie zou willen ontkennen, dat er in de geschiedenis der menschheid dikwijls sprake is van klassenstrijd, dat de tegenstelling van kapitaal en arbeid herhaaldelijk van groote beteekenis is geweest, zou de waarheid te kort doen. Maar de mensch kan eenmaal ,,van brood alleen niet leven". Het is niet twijfelachtig, dat daarnaast de persoonlijke wil van den enkeling, meer of minder exponent van zijn tijd, de machtige werking der godsdienstige gevoelens, der kerkelijke neigingen, de weinig minder werkzame nationale begeerten, de tallooze vormen van den strijd om het bestaan in reëelen en ideëelen zin op de gebeurtenissen in het verleden dikwijls een beslissenden invloed hebben gehad. Meer dan eens bleek het, dat vooral van socialistische zijde opgeworpen, en, met de meest mogelijke zekerheid van toon en overtuiging van de waarheid te bezitten, uitgesproken beweringen omtrent den materieelen grondslag van bepaalde historische gebeurtenissen berusten op onvoldoende, immers tweede- of derdehandsche kennis van de bronnen, op uitingen in leer- en handboeken veeleer dan op zelfstandig onderzoek. Het goedkoop smalen op ,,burgerlijke geschiedschrijvers" doet daarbij dan dienst in plaats van werkelijk wetenschappelijk onderzoek.

Smalen nu is altijd verkeerd en in wetenschappelijke dingen misschien verkeerder nog dan ergens elders, omdat de man van wetenschap zooveel mogelijk zonder hartstocht de onderwerpen van zijn wetenschappelijk streven moet beschouwen; maar uit een wetenschappelijk oogpunt is het onvergefelijk zich zonder voldoend onderzoek te wagen op het gebied van het wetenschappelijk betoog. En dit laatste geschiedt ook ten onzent in deze dingen veel te dikwijls, soms onder den schoonen dekmantel der wijsgeerige bespiegeling, die ook hier, zonder den solieden inhoud van zuiver wetenschappelijk onderzoek, niet anders kan opleveren dan holle theorie.

Zoo hooren wij dan in onze dagen Gustaaf Adolf, den Protestantschen held, uitmaken voor een eerzuchtig en berekenend staatsman, wien het bij zijn inval in Duitschland, in verband met den toestand van zijn rijk, in de eerste plaats te doen was om verovering en politieke macht. Zoo zien wij den vurigen geloofsman Luther geschetst als den woordvoerder eener volksbeweging voor brood en vrijen arbeid. Zoo zien wij ook prins Willem geschilderd als een eerzuchtig leider van in hun bedrijf bedreigde kooplieden en visschers. Zoo zien wij Napoleon aangewezen als den slimmen vleier der door de gevolgen der Revolutie bedreigde bourgeoisie. Alles met verwringing der historische feiten naar de vormen van het keurslijf der socialistische theorieën en onder aanhaling van allerlei, in den regel uit haar verband gerukte opmerkingen van bekende en minder bekende geschiedkundigen betreffende de genoemde personen en gebeurtenissen. Het behoeft niet betoogd te worden, dat de bewijslast voor de nieuwe historische beschouwingen, bij de socialistische auteurs ten grondslag van hun gansche stelsel gelegd, allereerst op henzelven rust en dat zij niet kunnen volstaan met dergelijke beweringen op lossen grond. Dit wordt dan ook door de besten onder hen grif erkend. Gaan zij eenmaal wezenlijk daarmede beginnen ten einde hun stelsel te vestigen op vaster grondslagen dan in het voorbijgaan neergeworpen opmer-

kingen en loutere theorie, dan zal het tijd worden, ook van de zijde der ,,geschiedkundigen van professie'', om de grondslagen hunner eigen opvatting opnieuw te onderzoeken. Sommige verschijnselen wijzen er op, dat die tijd van herziening van eigen denkbeelden, verdediging der resultaten van eigen ernstig onderzoek voor onze wetenschap niet zoo ver meer af is. Maar dan is het alleszins noodig, dat de beoefenaars der geschiedenis een zoo breed mogelijke opvatting van het begrip geschiedenis huldigen. Alleen dan zullen zij in staat zijn met zooveel mogelijk volledige kennis van zaken op te treden tegen geschiedvervalsching, van welke zijde die ook moge komen, en te beletten, dat de geschiedenis opnieuw, ja meer en meer worde, wat zij herhaaldelijk reeds geweest is: het arsenaal, waaruit de politieke partijen hare wapenen halen, in plaats van de leerschool, die ons het tegenwoordige in zijn wording moet doen begrijpen zonder aanzien des persoons, buiten invloed van politieke of godsdienstige meeningen.

Veelzijdig, veelvormig is het leven der menschheid. Geen enkele formule is in staat het zonder meer te verklaren, in geen enkel stadium zijner ontwikkeling, nu noch voorheen. De tallooze levensvormen der menschelijke maatschappij te leeren kennen, de tallooze kleine en groote raderen, die haar in beweging brengen, de invloeden, die hare ontwikkeling beheerschen — dàt moet het streven zijn der historische wetenschap. Die taak is te zwaar voor één mensch, gelijk de kennis der natuur in haar geheel den eenling naar allen schijn ten eeuwigen dage verborgen zal blijven. Het zij zoo. Maar de dienaar der wetenschap mag nooit vergeten, dat hij, zij het slechts door het aanbrengen van een enkelen steen, heeft mede te werken aan het allengs doorvorschen van dat groot geheel, dat, naar wij meenen en hopen, door één groot beginsel beheerscht wordt, een beginsel, dat te samengesteld of misschien . . . te eenvoudig is om door ons, menschen, te worden begrepen. Hij heeft zich vooral te wachten voor de meening,

dat zijn klein gezichtskringetje nu eigenlijk de kern zou zijn van dat geheel, zijn klein arbeidsveld het eigenlijke terrein zijner wetenschap, dat zijn beperkt begrip in staat zou zijn het heelal te omvatten met de toovermacht eener min of meer wetenschappelijke formule. Dat hebben de beoefenaars der geschiedenis in het oog te houden op straffe van te vervallen in kortzichtige stelselzucht en aanbidding van een wetenschappelijken fetisch.

DE FRIEZEN TE ROME.

De oude Van Lennep, die zoo gemoedelijk ruim over plagiaat en citaat placht te denken, zou het mij niet kwalijk genomen hebben, dat ik den titel van een zijner meest onderhoudende novellen koos als opschrift voor de kleine studie, die ik een der aangenaamste herinneringen aan mijn verblijf te Rome in het vorige jaar wil wijden.

Het was op het eind van Maart 1901 tegen zonsondergang, dat ik van mijne woning op den Capitolijnschen heuvel langs den Corso en over den Pincio mijne schreden voor de zooveelste maal richtte naar het voor een geschiedkundige altijd aantrekkelijke middelpunt der katholieke wereld, naar de plek, waar de pausen van oudsher hun zetel hebben gehad. Een heldere voorjaarszon had den ganschen dag, voor het eerst in het koude voorjaar, een weldadige zoele temperatuur verspreid; de Romeinsche bloemenmeisjes in nationaal kostuum hadden op de breede trappen van de monumentale Scala di Spagna, middelpunt van het vreemdelingenkwartier, zich in de warmte gekoesterd te midden van een welriekende wolk van bonte violen, veelkleurige hyacinthen, oranje- en amandelbloesem; een onafzienbare menigte golfde van den Corso over de Piazza del Popolo den Pincio op om er te genieten van het heerlijke lenteweder, van het vergezicht over Rome, van de talrijke equipages en wandelaars op deze plaats van samenkomst; de vlugge electrische trams schoten van de Piazza Venezia, het middelpunt van het verkeer, naar alle hoeken uit, opgevuld met vroolijke scharen. Heerlijk was het gezicht van den hoogen

Pincio. Ver in de verte troonde boven den breeden Janicolo het standbeeld van Garibaldi, zich afteekenend tegen de helderblauwe lucht als het zegeteeken van het nieuwe Rome; meer rechts de hooge koepel van St. Pieter, het trotsche monument der pauselijke heerschappij; de grauwgele Tiber, reeds door de dalende zon verlaten, kronkelde donkerend langs de vaalgrijze burcht van St.-Angelo, die nog altijd den indruk maakt, een volstrekt onjuisten indruk thans, het eerwaardige gebouwencomplex van het Vatikaan en de Sint Pieter als een machtige wachttoren te beschermen. Daarheen, naar het Vatikaan, wendde ik mij ten slotte.

Mijn bezoek gold dien namiddag in de eerste plaats den ouden „Campo Santo dei Tedeschi", het kerkhof der Duitschers, welks eerwaardige en energieke rector, Mgr. Anton De Waal, met zijne gewone welwillendheid zich bereid verklaard had mijn gids te zijn. Ik schreed dwars over het wijde voorplein van St. Pieter door de reuzenkolonnade van Bernini, die dit plein van twee kanten met een overdekte vierdubbele rij van trotsche zuilen omgeeft. Vlak achter die zuilenrij en tegenover de sacristie van St. Pieter ligt de Campo Santo, het kleine kerkhof, waar sedert eeuwen zoo menige Duitsche pelgrim, zoo menig Nederlander, ook onze Schaepman thans, de eeuwige rust heeft gevonden naast het heiligdom, dat het doel was van zijn verre reis. Een kerkje, Santa Maria di Pietà, daarbij een bescheiden gebouw, oorspronkelijk tot huisvesting van armen en pelgrims, thans van studenten aan het in 1876 hier gestichte Collegium Pium bestemd, sluit zich bij het kerkhof aan; alles heel klein en bescheiden in vergelijking met het wereldwonder St. Pieter, de trotsche schepping van Bramante en Michelangelo, in welker schaduw dit „zwaluwnest" staat. Ik zocht naar herinneringen aan Nederlanders te Rome en mijn vriendelijke gids leidde mij reeds dadelijk zijn kerkje binnen, waar een inscriptie herinnert aan den hier begraven Frieschen edelman Sixtus Lyaukama (1553), een der vele Nederlanders, die

in deze oude algemeen Duitsche stichting zijn opgenomen. De „drie vrienden", die voor het altaar begraven liggen, behooren ook tot de onzen. Mgr. De Waal noemde mij ten slotte de namen van Nederlanders, die eertijds tot den bloei der stichting hadden bijgedragen en lid van de in het midden der 15de eeuw opgerichte broederschap waren geworden, ook van enkele Nederlandsche geestelijken, die hier in de laatste jaren een tijdlang hadden vertoefd om er rustig te kunnen studeeren in de rijke archieven en bibliotheken van Rome of er het kerkelijke leven in de pauselijke omgeving te kunnen nagaan. Met groote gastvrijheid worden ook nu nog voor hen, die thans geen Duitschers meer heeten maar gerekend mogen worden tot de groote Germaansche volkerengemeenschap, de deuren dezer aloude Duitsche stichting geopend. Maar van eenig recht, dat Nederlanders als zoodanig thans hier zouden kunnen doen gelden, is geen sprake. De Duitsche kolonie te Rome neemt gaarne Nederlanders op, hier zoowel als in de andere groote Duitsche geestelijke stichting, Santa Maria dell'Anima, en in de laatste groote stichting van Duitschen oorsprong: het door de Duitsche regeering op het Kapitool achter haar gezantschapsgebouw gevestigde Duitsche Archaeologische Instituut. Maar het is alleen gastvrijheid, betoond aan eene verwante natie, die zelve nog geen onderkomen bezit.

Dat was eenmaal anders ten opzichte van de ook zeer oude stichting, waarheen Mgr. De Waal en ik thans ons begaven: de ten onzent bijna vergeten kerk San Michele in Sassia, in de Middeleeuwen het middelpunt eener Friesche, eener Nederlandsche kolonie.

Vlak aan het begin der kolennadenrij van het St. Pietersplein, links van hem, die het plein opgaat, ligt de oude Borgo S. Spirito, een allermerkwaardigst deel van het oude pausenkwartier. Buiten het eigenlijke Rome, aan de overzijde van den Tiber, was de oude St. Pieterskerk gesticht, waaromheen zich weldra een reeks van gebouwen van kerkelijken aard verhief,

in de eerste plaats het pauselijk paleis zelf maar daarbij ook een aantal andere woningen, voor pauselijke ambtenaren en bedienden, soldaten en wachters, voor de velen uit verre landen, die sedert de 7de eeuw hierheen ter bedevaart gingen. Maar het zullen wel niet alleen bedevaartgangers geweest zijn, die hier kwamen. De oude Seneca reeds beschrijft in een zijner brieven, ,,ad Helviam matrem, de consolatione", den trek naar het keizerlijke Rome van zijn tijd, dien der eerste eeuw. ,,Uit hunne steden, uit de gansche wereld stroomen zij samen. Sommigen voert de eerzucht hierheen, anderen de plichten van hun staatsambt, anderen een hun opgelegde zending, wederom anderen de zucht om hun lusten bot te vieren op een daarvoor geschikte plaats vol ondeugden, nog anderen de begeerte naar geleerde studie, naar het vele wat hier te zien is. Sommigen trekt de vriendschap, anderen hun ijver om hun eigene voortreffelijkheid in het volle licht te stellen. Sommigen brengen hierheen een lichaam, dat zij te koop willen bieden, anderen een welsprekendheid, die zij veil hebben. Allerlei soort van menschen kortom stroomt hier samen naar de stad, die hoog loon biedt voor deugd zoowel als voor ondeugd." En al nemen wij aan, dat in deze beschouwing eenige overdrijving heerscht, nog het middeleeuwsche, het pauselijke Rome, hoe gedaald ook bij vergelijking met den schitterenden keizertijd, zal wel velen tot zich hebben getrokken, voor wie niet alleen de geheimzinnige aantrekkingskracht van het religieuse middelpunt der Christenheid maar ook de zucht om daar te schitteren of wel voordeel te zoeken de reden tot hun verblijf is geweest. Rome, de groote en schoone, de ,,Eeuwige" stad, oefent ook thans nog gelijk van ouds hare tooverkracht uit op de zonen en dochteren van alle natiën der wereld, aangetrokken dikwijls door het schoone en groote, maar ook door het veelbelovende, in goeden en kwaden zin, van het verblijf in de oude ,,hoofdstad der wereld".

In de 8ste eeuw ontstond hier op die wijze een omvangrijke

nieuwe stad, waar de paus zich te midden der zijnen bevond. Onder de bewoners dier stad vond men een aanzienlijk getal vreemdelingen, die zich hier tijdelijk of voorgoed hadden nedergezet, ambtenaren, handwerkslieden, soldaten, herbergiers in de talrijke pelgrimshuizen bestemd voor het opnemen der bedevaartgangers, mannen en vrouwen van allerlei landaard, vooral Angelsaksen, wier koning Ina er een huis met een kerk stichtte. Zij vestigden zich in dezen Borgo, oudtijds Vicus of Burgus Saxonum, Saxonia, in de volkstaal Sassia genoemd, vlak bij de kerk en bij de paleizen der kerkvorsten, en sloten zich onderling aan naar gelang hunner herkomst. Zij vormden zoo eindelijk gansche koloniën, „scholae" noemde het middeleeuwsche Latijn ze. De naam heeft tot verwarring aanleiding gegeven. Men is in lateren tijd daarbij uitsluitend gaan denken aan onze „scholen" en heeft zoo van deze koloniën inrichtingen van onderwijs gemaakt. Ook Van Lennep vervalt in deze fout en geeft in zijne bekende novelle de verkeerde voorstelling van de zaak, alsof Friesche geestelijken hoofdzakelijk hier werden opgeleid. Die opleiding van geestelijken in het katholieke geloof was inderdaad een der redenen voor de oprichting dezer stichtingen maar zij werden allengs meer en meer middelpunten voor de pelgrims, die in steeds grooter getal de Eeuwige Stad kwamen bezoeken en er geruimen tijd of wel voorgoed wenschten te blijven. Wij weten van de inrichting dezer koloniën zoo goed als niets, bijna niet meer dan haren naam, maar dezen kennen wij toch al uit het laatste jaar der achtste eeuw. Zij droegen ongetwijfeld het middeleeuwsche gildenkarakter met sterken kerkelijken tint.

Rome was in April 799 het tooneel van een hevigen opstand tegen paus Leo III, bondgenoot en beschermeling van den grooten Frankenkoning Karel, „patricius Romanorum", veroveraar ook van het Longobardische rijk, wiens macht zich daardoor tot diep in Italië had uitgebreid. Bij gelegenheid eener processie op den feestdag van St. Marcus werd de paus, wien

men allerlei ten laste legde, door een aantal samengezworenen uit den Romeinschen adel plotseling overvallen, van het paard gerukt, op gruwelijke wijze verminkt en ten slotte met gewonde oogen en half uitgesneden tong naakt en halfdood op straat achtergelaten te midden van eene vijandige menigte, die geloofde aan de tegen hem ingebrachte beschuldigingen. Door een getrouwen kamerdienaar gered, ontsnapte de paus 's nachts uit de in hevige gisting verkeerende stad en stelde zich onder de bescherming van Karel's stedehouder in Spoleto, van waar hij, op wonderdadige wijze naar men meende, hersteld van zijne zware verwonding, zich naar den machtigen Koning zelven begaf om diens hulp tegen zijne vijanden in de stad in te roepen. Te Paderborn, ver in het Noorden, ontving koning Karel den om bescherming verzoekenden paus. Daar verschenen ook afgevaardigden van 's pausen vijanden. Karel zou beslissen, aan wiens zijde het recht was. Een luisterrijk gerechtshof, uit aartsbisschoppen, bisschoppen en graven samengesteld, geleid door 's Konings zendboden — de hooge ambtenaren, die het hoogste gezag in het Frankenrijk vertegenwoordigden — zou de zaak onderzoeken.

Met hen keerde Leo III naar Rome terug. Hij werd er volgens het oude ,,Liber pontificalis'', het pausenboek uit de 9de eeuw, op den 29sten November door de gansche bevolking, thans weder van zijne onschuld overtuigd, met groote vreugde en eerbewijs ontvangen. Adel en geestelijkheid met den senaat van Rome aan het hoofd, de edelste mannen en vrouwen der stad, leeken en geestelijken, monniken en nonnen, kortom gansch Rome kwam hem met vaandels en banderollen en onder het zingen van kerkliederen te gemoet aan de beroemde Milvische brug, waar de oude Romeinsche heirweg uit het Noorden den Tiber bereikt, ,,daarbij ook de gezamenlijke koloniën (scholae) der vreemdelingen (peregrini), namelijk der Franken, Friezen, Saksen en Langobarden''. Zoo werd de paus in triumf naar St. Pieter gevoerd om er een plechtige mis te vieren. Het

weldra aangevangen proces leidde tot de schuldigverklaring der samengezworenen, over wier lot de machtige Frankenkoning zelf de eindbeslissing zou hebben. Op het einde van het volgende jaar (800) kwam de Koning, wederom door de ,,peregrini'' ingehaald, met eene aanzienlijke legermacht naar Rome, onderzocht opnieuw de zaak en verbande de schuldigen, nadat de paus zelf zich door een plechtigen zuiveringseed van alle schuld gereinigd had. Het was het voorspel der kroning van Karel den Groote op Kerstmis tot Keizer, de belangrijke gebeurtenis, die van dit jaar een der meest in het oog vallende in de wereldgeschiedenis maakt.

Het is bekend, hoe in de fantastische Friesche legenden der Middeleeuwen het aandeel der Friezen in het herstel der orde te Rome is opgesmukt. Zij zouden ,,in het voorste gelid'' hebben gestreden bij de herovering van de tegen paus Leo in opstand gekomen stad. Hun aanvoerder Magnus Forteman, die ,,zijn vaandel op den hoogsten toren der stad'' zou hebben geplant, zou hun daar met toestemming des Keizers hunne oude keuren en privilegiën hebben gegeven. Daarna zouden de te voren ,,naakte'' Friezen, wier ,,breede schilden'' thans door den dankbaren Keizer ,,met rood goud'' beslagen waren, als ,,heeren'' naar hun land teruggekeerd zijn. Magnus werd de Friesche heilige en tevens de eerste ,,potestaat'' van het vrije Friesland. In het begin der zeventiende eeuw zou in de overoude St.-Michielskerk te Almenum, welke plaats met Harlingen was samengegroeid, in een toevallig te voorschijn gekomen muurnis, met muurschilderingen van oude helden en afbeeldingen van het oude hoofdelingenornaat versierd, een doos zijn gevonden met een stuk van een arm, dat men hield voor een reliek van St. Magnus, benevens een half vergaan vaandel, natuurlijk het hier boven genoemde.

Herhaaldelijk is reeds uiteengezet, hoe dit alles als fantasie moet worden beschouwd, met schitterende kleuren opgesierd in

de verbeelding der voor de aloude ,,Friesche vrijheid'' van liefde blakende Friesche legendenschrijvers.

De oorsprong van een en ander moet gezocht worden in de 12de of 13de eeuw, toen de Friezen voor hunne dierbare onafhankelijkheid een zwaren strijd hadden te voeren tegen de Graven van Holland en de Bisschoppen van Utrecht en zij hunne oude volksrechten met een beroep op Karel den Groote, den roemrijken Frankenkoning, den grooten wetgever en hersteller der orde in West-Europa, wenschten te bevestigen.

Van ouds speelt in die verhalen de Friesche kolonie te Rome en hare kerk eene rol. Dat de ,,schola Frisonum'' geruimen tijd bestaan heeft, is geen oogenblik twijfelachtig. In eene zeer onvolledig tot ons gekomen oorkonde van paus Leo IV (854) toch wordt melding gemaakt van de ,,ecclesia S. Michaelis'' in verband met de ,,schola Frisonum''. De oorkonde is van de 10de tot de 14de eeuw door verschillende pausen bevestigd, in 1054 door Leo IX, die herhaalde wat blijkbaar reeds in de zeer verminkt tot ons gekomen eerste oorkonde van 854 had gestaan, n.l. dat de ,,Frises'', die te Rome buiten hunne ,,schola, quae vocatur ecclesia sancti Michaelis'' stierven, volgens een vroeger gesloten overeenkomst zouden begraven worden in de kerk der Frankenschola, bij den straks vermelden Campo Santo, in 797 door Karel den Groote gesticht voor pelgrims uit zijn rijk boven de Alpen. Van die Friesche ,,schola'' en hare kerk van St. Michiel wordt ons verder gemeld, dat zij door eigen priesters werd bediend. Het gebeente der sedert het begin der 9de eeuw te Rome gestorven Friesche pelgrims moet dus ten deele in en om die kerk, ten deele in den Campo Santo dei Tedeschi worden gezocht, ten minste voorzoover het niet reeds voorlang is opgeruimd. In en om die kerk, dat is de nog bestaande kerk S. Michele in Sassia, oudtijds ook ,,in Palatiolo'', ,,in Monte'', ,,ad Porticum'' genoemd.

Slaat men dadelijk links van de kolonnade den Borgo S. Spirito, oudtijds Sassia, in, dan komt men weldra rechts voor

een vrij hoogen steenen trap, die op den heuvel (mons) leidt, waar eenmaal Nero's paleis moet hebben gestaan en die in den naam „in Palatiolo" aan dat paleis herinnert.

De trap is de toegang tot de achter de huizen van den Borgo gelegen oude kerk S. Michele, of liever een der toegangen, want iets verder in de straat loopt een tweede trap naar boven, die evenwel thans afgesloten is met een deur. Die tweede trap, met marmeren treden, is een oude, overoude „scala santa", die de geloovigen op de knieën plachten op te kruipen gelijk thans nog geschiedt op de bekende Scala Santa bij het Lateraan aan de andere zijde van Rome; zij leidt naar een klein en zeer oud middeleeuwsch kapelletje, de oudste herinnering misschien aan onze Friesche pelgrims.

S. Michele of liever S. S. Michele e Magno, want de kerk is ook aan St. Magnus gewijd, geeft van de voorzijde op het eerste gezicht niet den indruk een overoude stichting te zijn: de simpele achttiende-eeuwsche ingang in de achterstraat, als die van een klein dorpskerkje, werkt al zeer weinig op de verbeelding; maar rechts verheft zich voor ons oog reeds de oude, niet zeer hooge, vroeg middeleeuwsche klokketoren, een romaansche campanile, met zijn fijn gebouwde lijnen in de blauwe lucht, een juweeltje van middeleeuwsche bouwkunst. Het is een vierhoekige toren, die veel overeenkomst vertoont met den ouden toren van de merkwaardige kerk S. Maria in Cosmedin achter het Kapitool en andere karolingische torens te Rome, met drie verdiepingen uitstekend boven het kerkje; drie open rondbogige vensters (camerae), elk door twee fijne witte marmeren zuiltjes gescheiden, op alle vier kanten, geven aan iedere verdieping een bevallig smaakvol uiterlijk; een licht overhangend schuins oploopend dakje, door een eenvoudig kruis bekroond, verstoort den eenvoud der oude bouworde niet.

Ook van binnen valt het gebouwtje op het eerste gezicht tegen. Lompe vierkante pilaren schragen het gewelf. De hooge ramen aan de rechterzijde, half achter die pilaren ver-

borgen, laten weinig licht door. Met moeite ontcijfert men eene oude inscriptie links van de deur. Het eenvoudige in den muur gemetselde grafteeken in relief van den in 1779 hier begraven beroemden Duitschen schilder Anton Rafaël Mengs is het voornaamste sieraad van het kerkje, dat overigens noch door kleurenornament noch door goede beeldhouwwerken de aandacht trekt. Maar het is blijkbaar lang verwaarloosd en daarna herhaaldelijk gerestaureerd: ook het oog van den leek ontdekt dadelijk, dat achter en onder dit alles de overblijfselen van vroeg middeleeuwsche bouworde voor een deskundige gemakkelijk te herkennen zouden zijn: de achttiende-eeuwsche herbouwer heeft gelukkig alleen gelapt, niet zooveel mogelijk vernield en vervangen. Een oordeelkundige restauratie zou ongetwijfeld het oude karolingische kerkgebouwtje weder kunnen doen opstaan uit den doode, misschien niet eens met al te groote kosten. En de oude Friezenkerk zou het werkelijk waard zijn. Wie onzer vermogende katholieke landgenooten heeft een paar tienduizenden guldens over voor deze werkelijk nationale katholieke zaak?

Het gunstigst ziet men een en ander van de achterzijde der kerk.

Een heerlijk schilderachtig plekje, die achterzijde van de oude St. Michiel. Een derde nauwer trapje nog iets verder in de straat brengt ons op den heuvel achter het kerkje, waar in den heuvelwand de verweerde overblijfselen van oud-Romeinsch muur- en grotwerk (la Poza) weder herinneren aan de baden van Nero's paleis. Een kleine wingerd, een echte Romeinsche vigna, loopt van het kerkje naar den hoogen muur der groote Jezuieten-inrichting Villa Cesi. Van de vigna heeft men het beste gezicht op de kerk.

Een Romaansche absis sluit hier nog de achterzijde van S. Michele af, eenvoudig afgezet met een rand van lichte balkjes en voorzien met een enkel klein rondbogig raam, midden in den driehoekigen dakgevel. Over kerk en campanile heen verheft

zich verderop de trotsche koepel van St. Pieter; de bijna 6 M. hooge apostelen van de kroonlijst der groote pauselijke kerk zijn nog even zichtbaar over den ringmuur van het oude Friezenkerkje, dat zich bescheiden verbergt onder de vleugelen van het grootste kerkgebouw der Christenheid. De armelijke huisjes der bewerkers van de vigna naast de overblijfselen van oude boogramen in den achtergevel geven aan het geheel een echt middeleeuwschen indruk, zoo vlak bij het woelige moderne leven op het voorplein van St. Pieter. ,,Hier is de plaats voor eene nieuwe katholieke Nederlandsche stichting bij het Vatikaan", zeide mij Mgr. De Waal, ,,want hier is een klassieke plek voor U, Nederlanders, te Rome! Geschiedenis en symboliek wijzen haar als zoodanig onmiskenbaar aan!"

Deze uitroep van mijn geestdriftigen gids trof mij op dat oogenblik zeer bijzonder, daar ook ik onder den indruk gekomen was van de omgeving, die uit een historisch artistiek oogpunt alleszins aangrijpend mocht heeten. Ik beloofde mijne katholieke landgenooten op het belang der zaak te zullen wijzen en nam mij voor allereerst te gaan onderzoeken, wat er nog van die ,,Friezen te Rome" in oude stukken viel te ontdekken.

Wat ik er van vond, volgt in hoofdzaak hier. Het is niet veel, want van het archief der oude S. Michele e Magno is niet veel meer overgebleven. Dit is hoofdzakelijk te wijten aan de zware beproevingen, die dit stadsgedeelte van oudsher hebben getroffen.

Paus Leo IV, dezelfde, wiens oorkonde ons iets leerde over het bestaan der Friesche schola met hare kerk in het midden der 9de eeuw, erkende de behoefte aan een afdoende versterking van zijne residentie in de onzekere tijden van de laatste Karolingen, die het groote rijk niet meer konden besturen. Nog in 846 was het van ouds versterkte deel van Rome vrij gebleven van den verwoestenden inval der Saracenen maar het onversterkte Vaticaan met de St. Pieter, de schatkamer der Christenheid, werd niettegenstaande den dapperen weerstand, ook

der vreemde koloniën, een prooi der wilde Moorsche horden. In Augustus van genoemd jaar kwam eene woeste menigte Saraceensche roovers bij Ostia aan de kust en nestelde zich in de haven aan den Tiber. Van Rome uit werden de vreemdelingen-koloniën — ,,Saxones'', ,,Frisones'' en de ,,schola Francorum'' worden zij weder genoemd — daarheen gezonden, die met de roovers in strijd geraakten maar zich weldra moesten bepalen tot het letten op den vijand uit de verte. Maar ook dit moesten zij weldra opgeven en zij trokken terug naar Rome, waar zij bij de verdediging van het pauselijke kwartier groote verliezen leden.

De Saracenen maakten zich van het kwartier en alles wat het omvatte meester. Vreeselijk was de verwoesting en plundering. Huizen en kerken werden in brand gestoken. Gouden en zilveren kruisen, beelden, kelken, tafels, platen werden stuk geslagen en weggesleept; het graf van den apostel Petrus zelf werd beroofd en vernield, zijn gebeente verstrooid; marmeren zuilen en gedenkteekenen werden vernield en geschonden. Ongehinderd raasden de verbitterde Mahomedanen dagen lang tegen de heiligenbeelden en andere kerkelijke versierselen in het Mekka der Christenheid. Na een hevigen kamp in den Borgo zelf dwong eindelijk de Langobardenhertog Guido van Spoleto den plunderenden Saraceen tot den aftocht. Maar het ongeluk werd nog grooter. Een zware aardbeving en een vernielende brand, die bijna den geheelen Borgo vernietigden, deden het overige. Rafaëls heerlijke wandschildering in de Sala dell'-Incendio van het Vatikaan, die den brand in den Borgo zoo treffend middeleeuwsch weergeeft, herinnert aan deze gebeurtenis en vereeuwigt de traditie, die den paus met het kruis in de hand het verwoestende element doet stuiten. Bij den herbouw van het vernielde en verbrande stadsdeel werd het reeds door Leo III opgevatte plan om de afgelegen pauselijke residentie over den Tiber door eigen muren en torens te beschermen uitgevoerd en de ,,civitas Leonina'' scheen voortaan beter beveiligd

te zullen worden. De „Posterula Saxonum”, de Saksenpoort, thans Porta S. Spirito, sloot voortaan niet ver van de S. Michele dit stadsdeel af.

Uit dezen veelbewogen tijd nu zou de bovengenoemde oude inscriptie in de kerk van S. Michele dagteekenen. Zij vermeldt in laat-middeleeuwschen lettervorm, dat onder „Leo quartus papa” en keizer „Karulus Magnus” ten tijde der verovering van St. Pieter door de Saracenen „in een krypt bij Nero's paleis” een aantal bij die verovering gesneuvelde soldaten waren begraven, boven welk graf door koning en paus samen een kerk ter eere van St. Michiel, den strijdenden aartsengel, was opgericht. Daarna had de koning met zijn leger Apulië onderworpen. Bij den terugkeer van het leger hadden drie Friesche ridders „Ilderado de Groninga et Leomot de Stavera et Hiaro”, benevens eene Friesche non „Celdui ancilla Dei de Slinga” (in het verkorte schrift voor Stellinga?) te Fondi, zuidelijk van Rome, het lichaam gevonden van den heiligen Magnus, dat zij heimelijk naar hun land wilden voeren. Maar bij Sutri in het Toskaansche werd hun toeleg door goddelijke tusschenkomst verijdeld: door droomgezichten en waarschuwingen verschrikt, brachten zij het lichaam naar Rome terug en deden het mede begraven in de bovengenoemde krypt; zij kregen alleen verlof een arm als reliek naar hun land mede te nemen en stelden 300 mark 's jaars vast voor het lezen van zielmissen voor hen, die hier zouden begraven worden of een verblijf zouden vinden in het met de kerk verbonden pelgrimshuis. Een echt middeleeuwsche vervloeking tegen hen, die hiertegen zouden handelen, besluit de ongedagteekende inscriptie.

Zij geeft tot allerlei bezwaren aanleiding. Vooreerst is de lettervorm volgens deskundigen zeker niet ouder dan de 13de eeuw; verder is de samenvoeging in één adem van paus Leo IV en keizer Karel den Groote benevens een Saraceneninval, die de St. Pieter verwoestte, chronologisch onmogelijk,

maar de plaatsnamen Groningen en het zonderlinge Slinga, om van het oude Staveren te zwijgen, in eene inscriptie uit de 9de eeuw zijn al te onwaarschijnlijk, al neemt men aan, dat de aangegeven namen der Friesche „milites" voor dezen tijd mogelijk zijn. Dat er in het overgeleverde eenige waarheid schuilt, is zeker. Het is zeer gemakkelijk om op grond van eenige, zegge grove onjuistheden een overlevering als onhistorisch geheel te verwerpen, maar zoodoende begaat men een ernstige fout tegen de gezonde kritiek, die zich rekenschap dient te geven van het ontstaan dier overlevering en niet berusten kan in de radicale verwerping van het geheel als eenvoudig vervalscht of gelogen. Ook hier is niet alles als onwaar te verwerpen. Een aanzienlijke hoeveelheid gebeente is in 1618 in den omtrek der kerk gevonden, al is het onzeker, dat het soldatengebeente was, en moet men aannemen, dat het van hier gestorven Friesche pelgrims afkomstig zal kunnen zijn, naar een tijdgenoot vermeldt; dat het paleis van Nero vlak bij lag, staat vast; het feit van den Saracenenkrijg onder Leo IV en het aandeel der Friezen daarin is onomstootelijk waar; een St. Magnus hoort werkelijk in Apulië thuis. Ik houd het ervoor, dat het bestuur der Friezenkerk in de 13de eeuw of later deze inscriptie heeft laten maken ter eere van de stichters der Friezenkolonie. Het maakte dan daarbij gebruik van de op waarheid berustende overlevering, dat eenmaal de Friezen bij den Saracenen-inval goede diensten hadden bewezen, ook van de oorkonde van 1054, waarin Leo IV en keizer Karel naast elkander worden genoemd als begunstigers der vreemdelingenkoloniën: in die oorkonde heerscht dezelfde verwarring van Leo III en IV als in de inscriptie voorkomt, terwijl daar verder ook gesproken wordt van het begraven der Friezen, van de kerk St. Michiel en de „schola Frisonum", eindelijk zelfs van Sutri als het eindpunt van het Romeinsche gebied („ab Alba usque Sutrium"). Herinnert men zich daarbij, dat de kerk ook aan St. Magnus was gewijd, dat deze te Trani in Apulië

thuis behoorde, dat Groningen, Staveren en Stelling(werf) algemeen bekende plaatsen waren in het Friesland der 13de en 14de eeuw, dan vindt men de meeste elementen der inscriptie gereedelijk terug. Ook de vervloekingen aan het slot der inscriptie zijn geheel in den gewonen oorkondenvorm en herinneren levendig aan die in het slot der oorkonde van 1054. De bepaling van geldelijke contributie zal dan bedoeld zijn als een opwekking aan te Rome komende Friesche pelgrims om te zorgen voor het onderhoud der oude Friezenstichting en mag voor de samenstelling der inscriptie zeker niet van gering belang geacht worden.

Zooveel is zeker, dat in het midden der 9de eeuw de Friezenkerk, gewijd aan St. Michiel, heeft bestaan als kerk der ,,schola Frisonum''. Misschien was zij toen ook reeds aan St. Magnus gewijd; in haar omtrek en binnen haar muren werden de lijken van Friesche pelgrims en kolonisten begraven; zij was verbonden met een pelgrimshuis, tevens ziekenhuis, samen omvattende het begrip ,,hospitale'', voor mannen en vrouwen van Friesche nationaliteit d. i. van de natie, die toen onze kusten van het Zwin tot de Wezer bewoonde; het is niet onmogelijk, dat Friesche priesters hier werden opgeleid.

Wie St. Michiel was, behoeft niet nader te worden aangetoond: de aartsengel met het vlammende zwaard, de beschermer der Kerk, de ,,hemelse heirvoerder'', was ongetwijfeld een der eerst aangewezen heiligen om vereerd te worden in het heiligdom eener vereeniging van menschen, wier taak niet in de laatste plaats was en herhaaldelijk is geweest den zetel des pausen te helpen verdedigen. Maar wie was St. Magnus? En hoe kwam men ertoe hem hier te vereeren? Omtrent hem is weinig bekend en in de heiligenverhalen heerscht blijkbaar verwarring tusschen meer dan een persoon van dien naam. Men houdt hem voor een martelaar uit den tijd van den Romeinschen keizer Decius, den vervolger der Christenen (250 n. Chr.), en noemt hem bisschop of aartsbisschop van Trani in Apulië. Zijn gebeente,

naar Rome vervoerd, werd in deze kerk bijgezet en zij ontving ook zijn naam. Wat de Friesche overlevering, waarvan reeds in de 11de of 12de eeuw in de oude Friesche wetten krachtige sporen te vinden zijn, verhaalt van den Frieschen edelman Magnus Forteman, den banierdrager der Friezen voor Rome, den paladijn van keizer Karel, den eersten potestaat, graaf van Bentheim, enz. is blijkbaar weder weelderige fantasie met als historische kern de feiten, dat er te Rome eene Friesche kerk was, ook aan St. Magnus gewijd, dat de Friesche kolonie herhaaldelijk voor het pauselijk gezag te strijden heeft gehad en dat de Friezen hunne oude wetten en rechten aan Karel den Groote toeschreven.

Van die Friesche kolonie te Rome nu hooren wij, helaas verder weinig meer. Zij moet herhaaldelijk zware tijden hebben doorgestaan tijdens de tallooze opstanden in het onrustige Rome der 10[de] en 11[de], bij de aanvallen der Duitsche keizers en koningen juist op dit stadsgedeelte nog in de 14[de] eeuw. Dat zij in 1054 nog op dezelfde plek bestond, is zeker, evenals dat de kerk bediend werd door een vast, in de oorkonde van dat jaar genoemd priestercollege. De bovengenoemde inscriptie bewijst in ieder geval, dat zij minstens in de 13[de] eeuw nog in vollen bloei was. Wij weten, dat nog onder Honorius III (1216—1217) een kleine som van 2 soldi jaarlijks door de kerk aan het pauselijk paleis werd uitgekeerd. Zij wordt nog vermeld in de verschillende latere bevestigingen van Leo's oorkonde, het laatst door paus Innocentius VI (1325—1362) en moet dus nog in het midden der 14[de] eeuw ongeveer in den ouden vorm bestaan hebben, niettegenstaande de vreeselijke verwoestingen, waaraan de gansche Leostad in de middeleeuwsche woelingen en oorlogen herhaaldelijk had blootgestaan. Dat zij toen in verval is geraakt, behoeft ons geen oogenblik te verwonderen. Het is de tijd van de „Babylonische ballingschap" der pausen in Avignon. Met het pauselijke hof is in het begin der 14de eeuw ongetwijfeld ook de kern der vreem-

delingen-koloniën, voor een aanzienlijk deel samengesteld uit pauselijke ambtenaren en soldaten en handwerkslieden, die leefden van de pauselijke omgeving, uit Rome verdwenen of ten minste verstrooid. De verwaarloozing van het kerkelijke leven in het Rome van Cola di Rienzo moet wel in de eerste plaats de omgeving van de St. Pieter hebben getroffen. Op het einde der 14de eeuw (1378) keerde het pauselijke hof weder terug maar nieuwe woelingen ontstonden, het pauselijke schisma en de kamp der pausen met de groote conciliën in het begin der 15de eeuw benam de gelegenheid om de vroegere toestanden geheel te herstellen. Eerst sedert omstreeks 1420 begint weder het pauselijk gezag krachtig te herleven, maar de Friezenkolonie is dan zoo goed als ,,cessata'', zegt een later auteur.

Uit een bul van paus Eugenius IV (van Januari 1446) vernemen wij, dat de oude Friezenkerk toen eene ,,ruïna'' was geworden, waar de kerkdienst langen tijd had stilgestaan en zelfs het recht van eigendom op de plaats en het gebouw betwist was geworden. De aartsbisschop van Ravenna had zich eindelijk haar treurig lot aangetrokken. Hem schonk de paus thans het bezit der immers door hem herbouwde kerk, terwijl hij allen anderen, die er aanspraak op maakten — dat wil wel zeggen: de oude bezitters, de voormalige Friesche kolonie — uit zijne machtsvolkomenheid ,,perpetuum silentium'' oplegde. Er is geen twijfel aan, de Friesche kolonie was verstrooid en niet meer tot verzet in staat, hare kerk in verval geraakt en thans een onbeheerd gebouw, welks eigendom kon worden weggeschonken. Zij bleef tot 1508 in het bezit der aartsbisschoppen van Ravenna en werd toen door paus Julius II bij een bul met zijne ,,capella Giulia'' in de St. Pieter verbonden. Toch bestond ook toen haar naam nog wel degelijk en droeg haar in een college vereenigde geestelijkheid nog de herinnering aan haren oorsprong: de bul noemt de kerk nog in verbasterde woordvormen ,,S. Michaël Forisonum seu Frisonum'' en maakt melding van

haar „campanile" en van haar terrein bij den „antiquus murus qui fuisse dicitur de palatio Neroniano".

Van dien tijd af is zij echter volkomen ondergeschikt aan St. Pieter en dient als parochiekerk voor de bewoners van den Borgo S. Spirito. Zij wordt onderhouden uit de fondsen der St. Pieterskerk, die onder leiding van den oudheidminnenden kanunnik Paluzzi hare muren herstelde, hare oude monumenten, met name den Friezensteen met inscriptie deed inmetselen in haren wand (1628), hare „scala santa" met nieuwe marmeren trappen en muurschilderingen voorzag en zoo opnieuw in eere bracht bij de geloovigen (1603), hare kerkelijke benoodigdheden bekostigde, hare kerkelijke feesten leidde. Een broederschap van „cento preti e venti clerici" vestigde zich hier in 1631.

Maar ook als parochiekerk beleefde zij, in weerwil van herhaalde officieele onderzoeken, „sacre visite", naar haren toestand, zware tijden. In het midden der 18de eeuw was zij weder deerlijk in verval door ouderdom en verwaarloozing, zoodat er geen dienst meer gedaan kon worden. Eerst Benedictus XIV en Clemens XIII namen opnieuw hare restauratie ter hand: de oude pilaren werden met nieuw omkleedsel voorzien, het dak hersteld, de vloer werd opgeruimd en eindelijk werd den 6den Mei 1759 de negen eeuwen oude stichting opnieuw plechtig tot parochiekerk gewijd ter eere van St. Michiel en St. Magnus als van ouds. Doch schitterend zou ook nu hare toekomst niet zijn. Bij gelegenheid van een diefstal van kerkzilver in 1863 bleek het, dat de porochiepriester de plichten van zijn ambt deerlijk verwaarloosde en de parochie onder de hand verliep. Een „sacra visita" op bevel van paus Pius IX bracht veel verbetering aan en thans is het oude kerkgebouw der Friezen weder de gewone parochiekerk van den Borgo, waar de geloovigen zich dagelijks verzamelen onder leiding eener talrijke priesterschaar, vereenigd nog steeds in de broederschap, die het oude kapelletje als haar centrum erkent, eene voort-

zetting van het middeleeuwsche priestercollege, dat eenmaal de geestelijke leiding der Friezenkolonie in handen had. Maar niemand dan een nieuwsgierig oudheidzoeker weet meer van die kolonie en zelfs de Nederlanders, die te Rome vertoeven, zijn vergeten, welke eeuwenoude herinneringen voor hen aan deze plek verbonden zijn.

Maar de oude Friezenkerk is niet de eenige van Nederlandschen oorsprong te Rome. Achter de klassieke Piazza Navona, den ouden Circus Agonalis, die nog in haren langwerpigen vorm aan hare voormalige bestemming herinnert, ligt de kerk Santa Maria dell' Anima, thans eene geheel Duitsche stichting met kerk en hospitaal, met den Campo Santo dei Tedeschi zetel der katholieke Duitsche kolonie te Rome.

Een der pauselijke soldaten, lid blijkbaar der vreemdenkolonie na den terugkeer der pausen uit Avignon mede gekomen, Johannes Petri (Jan Pieterszoon) uit Dordrecht en zijne vrouw Catharina, ,,begeerend hunne aardsche goederen in hemelsche, hunne tijdelijke bezittingen in eeuwige te veranderen'', kochten omstreeks 1399 eenige huizen, die zij bestemden voor armen en inrichtten tot een pelgrimshuis voor personen ,,nationis Alamannorum'', hopende op steun ook van anderen. Een zware storm vernielde de jonge stichting maar een pauselijke bul, die ons dit alles verhaalt, riep de geloovigen op om het vrome werk te steunen. De eenvoudige stichting werd weldra rijker, vooral door den steun van den beroemden en geleerden Dirk van Nyem, een der invloedrijkste prelaten van dien tijd, kanunnik o. a. te Maastricht, waar hij in 1419 overleed, die haar een groot deel zijner bezittingen nog bij zijn leven schonk. In den loop der 16de en 17de eeuw ontving zij blijkens haar nog voorhanden ,,Liber confraternitatis'' vele rijke geschenken. De bescherming van machtige Nederlandsche prelaten als paus Adriaan VI en kardinaal Willem van

Enckevoirt kwam haar ten goede, zoodat zij een der rijkste stichtingen van Rome werd. Haar vóór 20 jaren gerestaureerd kerkgebouw is sedert eeuwen met fraaie gedenkteekenen versierd, waaronder dat van paus Adriaan zelven de eerste plaats inneemt, een der beroemde monumenten ook thans nog van het aan monumenten zoo rijke Rome, een kunstwerk, dat naar de plannen van Peruzzi is uitgevoerd en, met het fraaie portret in marmer van den paus, met de heerlijke beelden van de hoofddeugden, tot de edelste voortbrengselen der Renaissance behoort. Ook het schoone grafteeken van hertog Karel Frederik van Gulik daartegenover, een fraaie schilderij van Coxie en andere kunstwerken trekken hier de aandacht; daaronder ook eenvoudige maar schoone grafmonumentjes van de Alkmaarsche familie Vrijburch (1629). Ook Nederlandsche schenkers komen bij menigte voor op de bladen van het Liber Confraternitatis, 100 alleen uit de diocees Utrecht, 200 uit Noord-Nederland, van de 3000 in het geheel, die hunne namen deden opteekenen in dit boek der herinnering — een zeer aanzienlijk getal, als men zich te binnen brengt, dat er een dertigtal diocesen in Duitschland waren. Onder die namen vinden wij er van katholieke edelen als Philips Willem van Oranje (3 Nov. 1595) — „rediens ad patriam ab Hispania" schrijft de arme balling vol vreugde bij zijn wapenspreuk „Sustinebo" (Je Maintiendray) — Edmond van Blitterswijck (1597), Bartold van Teylingen, Sixtus van Ebbinga, Hendrik en Albrecht van Duvenvoorde (1622); van bekende bisschoppen en prelaten als Anselmus van Breda (1440), Enckevoirt (1498), Willem Heda (1506), bisschop Frederik Schenk van Toutenburg (1534), Willem Damasi van der Linden (Lindanus), bisschop van Roermond (1579), de beide apostolische vicarissen Philippus Rovenius (1623) en Jacobus de la Torre (1639); van eenvoudige pelgrims en leden der pauselijke hofhouding bij menigte. Sommige hunner schrijven bij hun naam

en titels vrome gedachten of afscheidsgroeten aan de Eeuwige Stad of wel verzuchtingen over het verval der katholieke Kerk in hun vaderland na den opstand tegen Spanje, soms ook hoop voor de toekomst dier Kerk uitsprekend in bewogen termen.

Merkwaardig is daarbij voor de 15de en 16de eeuw het groote aantal der Nederlanders, die als ambtenaren der kanselarij of als advokaten aan het hof te Rome blijken vertoefd te hebben. Dat zij, de Nederlanders, in deze broederschap van S. Maria ten minste in de 16de eeuw veel invloed, misschien wel de overhand hadden, al draagt die broederschap een algemeen Duitsch karakter van het begin af, blijkt uit menig bijschrift o. a. uit dat van Lindanus, den ,,exul Christi a statibus Belgicis factus'', die zich tweemaal liet inschrijven, in 1579 en 1584, bij zijne beide bezoeken te Rome en spreekt van zijn liefde ,,nobili Germanicae *suae* nationi''; nog duidelijker uit een bijschrift ,,par devotion en ceste confrairie de Notre Dame de Anima *de la nation Belgicque*'' (1597). Maar de crisis, hier te lande in het laatst der 16de eeuw voor de katholieke Kerk aangebroken, deed den invloed der Nederlanders in de stichting tanen, terwijl reeds hunne feitelijke afscheiding van het groote Duitsche rijk sedert den afstand van Karel V (1555) ernstig de vraag deed rijzen, of zij, onderdanen van koning Philips van Spanje, nog wel thuis behoorden in eene stichting ,,Germanicae nationis''. De Duitschers deden tenminste pogingen om hen buiten het bestuur der stichting te houden en bepaalden in 1599 zelfs, dat zij, die niet tot het Duitsche rijk behoorden, met name ,,ex dominiis et ditionibus Belgicis'', zouden uitgesloten worden ook van opneming in het pelgrimshuis. Vooral de Zuidnederlanders, katholiek gebleven en door de Spaansche en Oostenrijksche vorsten bestuurd, verzetten zich tegen deze onrechtvaardige behandeling en als men de zaak nu en dan bij gelegenheid eener ,,sacra visita'' liet onderzoeken, kwam het altijd uit, dat de stichting veel aan de Nederlanders te danken had. Doch het Duitsche en in het bijzonder het Oostenrijksche

element had in de 17de en 18de eeuw de rijke inkomsten feitelijk in handen. In de rumoerige tijden der Fransche Revolutie en die van Napoleon begon echter ook de Duitsche zon te verbleeken en Italiaansche priesters maakten zich tijdelijk van de stichting meester. Zij bleven het feitelijk ook na het Congres van Weenen en de weinig katholiekgezinde regeering van koning Willem I dacht er niet aan zich het lot der Nederlanders te Rome aan te trekken. Zoo was omstreeks 1823 de stichting feitelijk een ,,stabilimento Austriaco'' en slechts Oostenrijksche onderdanen, met name uit Noord-Italië (Milaan en Venetië), maakten er gebruik van. Anderen, niet-Oostenrijksche Duitschers, ook Belgen en Nederlanders, genoten er soms het genadebrood maar geen klachten, vooral door de Belgen na 1830 luide aangeheven, hielpen overigens. Eindelijk vond in 1851 de bij uitzondering in de stichting aangestelde Duitsche priester Dr. Flir in het lang zeer geheim gehouden archief het Liber confraternitatis en andere stukken, waaruit de geschiedenis der stichting en haar oorsprong duidelijk bleek. Hij wist zijne regeering te Weenen te bewegen bij paus Pius IX op grond zijner vondsten eene ,,sacra visita'' aan te vragen. Het onderzoek duurde eenige jaren en er kwam zooveel aan het licht, dank zij vooral Dr. Flir's ijverige nasporingen, dat de paus in 1859 besloot de stichting te reorganiseeren en te herstellen op den ouden voet. Eene bul werd uitgevaardigd (dd. 15 Maart 1859), die ook thans nog de grondslag der stichting is. Daarin wordt de Hollandsche oorsprong en het ruime aandeel der Nederlanders in het bijeenbrengen der fondsen openlijk erkend. De stichting zal wel Duitsch blijven maar tevens geopend worden ,,voor (onvermogende) Belgische en Hollandsche pelgrims, die Vlaamsch of Hollandsch als moedertaal spreken'', omdat deze laatsten ,,geen eigen nationaal gesticht te Rome bezitten''. Bovendien zullen Belgen en Hollanders wegens hunne overoude aanspraken jaarlijks ieder 120 scudi (ongeveer *f* 300) uit de inkomsten beschikbaar krijgen ter plaatsing van een geestelijke

in het Belgische of een ander college te Rome ,,volgens de keuze en opdracht van hunne respectieve bisschoppen''. In het bestuur der stichting zal altijd een Belg of een Hollander (thans is het voor de tweede maal een Belgisch prelaat) zitting hebben. Een priestershuis zal worden opgericht tot huisvesting van de ter opleiding hierheen gezonden priesters.

Op deze wijze is ook thans nog onder de verlichte leiding van den rector Mgr. Nagl de stichting ingericht, ten onzent weinig bekend maar toch nog niet geheel vergeten zooals blijkt uit het feit, dat nu en dan een Nederlandsch priester in de ,,Anima'' verblijf houdt, misschien nu en dan ook wel een onvermogend Nederlandsch pelgrim, door den ouden trek naar Rome tot de verre reis bewogen gelijk vóór meer dan 11 eeuwen zijne vaderen.

Eerwaardige herinneringen aan een grijs verleden, dat zijne beteekenis ook voor onzen tijd niet heeft verloren. Men denke slechts aan de rijke schatten, die de pauselijke en andere Romeinsche archieven voor onze staatkundige en kerkelijke geschiedenis bevatten. Men denke aan het onafzienbare veld van studie op het gebied van kunst en oudheden van Romeinschen en middeleeuwschen, klassieken en oud-christelijken oorsprong. Het wordt meer dan tijd, dat onze katholieke landgenooten toonen prijs te stellen op de schoone gelegenheid, die hier geboden is om zich op de geschiedenis hunner Kerk, op de algemeene geschiedenis des vaderlands, op de kunstgeschiedenis van oudere en nieuwere tijden toe te leggen. Men behoeft slechts toe te grijpen om van die gelegenheid gebruik te maken: de wijngaard is er, de werktuigen zijn aanwezig, waar blijven de vaste arbeiders? En waar de beschikbare fondsen niet toereikend zijn om het verblijf van slechts één geestelijke per jaar te bekostigen, waar het niet op den weg der landsregeering ligt om deze voor de katholieke Kerk belangrijke zaak te steunen met vaste subsidiën, daar zal zeker de kerkelijke overheid niet

ongeneigd bevonden worden om deze hare taak op te nemen en voort te zetten wat door particulier initiatief, met hulp van het namens de regeering te Rome ingesteld onderzoek, is aangevangen.

Had ik mijn zin, dan zouden er te Rome twee bescheiden stichtingen verrijzen. De eene, katholiek in aard en wezen, zou achter de S. S. Michele e Magno, de oude Friezenkerk, in een bescheiden gebouw gelegenheid geven aan katholieke Nederlandsche geestelijken en leeken om de geschiedenis en de leer hunner Kerk met betrekking tot het vaderland te onderzoeken, gesteund door het jaarlijksche subsidie uit de Anima, waarop zij recht hebben.

Maar ook zou ik wenschen een ander bescheiden gebouw, een eenvoudig huis in den omtrek van het Forum, niet ver van het middelpunt der klassieke oudheid, niet ver ook van de Romeinsche archieven en bibliotheken, waar jonge Nederlandsche filologen en geschiedkundigen, van welken godsdienst ook, eenigen tijd op eigen kosten zouden kunnen verblijven om zelfstandige studiën te maken op het gebied van archaeologie, filologie en geschiedenis in deze antieke omgeving, het liefst, gelijk van Duitsche zijde geschiedt, onder leiding van een of meer veelzijdig bekwame kenners der oudheid, die zich met eenige regeeringssubsidie voor eenigen tijd, liefst voor het leven, in de Eeuwige Stad zouden willen vestigen.

Het eerste plan ligt buiten mijn eigenlijken gezichtskring, al weet ik, dat er in katholieke kringen sympathie voor bestaat, maar voor het tweede meen ik eenige mogelijkheid te zien binnen een niet al te zeer verwijderde toekomst. Reeds ontmoette ik te Rome meer dan één jong landgenoot, student in de oude talen, die nu nog in de groote Duitsche en Fransche inrichtingen van dien aard leiding en hulp kwam zoeken. Maar het schijnt niet raadzaam om op den duur van deze gastvrijheid te blijven gebruik maken, niet raadzaam uit een nationaal, niet raadzaam uit een financieel oogpunt. Reeds zijn er ten onzent fondsen, die zich ten

doel stellen dergelijke werkzaamheid te bevorderen. Kon de Regeering besluiten op het voorbeeld van zoo vele Europeesche natiën, een eenvoudige centrale stichting te Rome tot stand te brengen, dan zou er veel gewonnen zijn, want nog altijd is Rome, om met Seneca te spreken, een middelpunt van ,,geleerde studie'', die rijke vruchten kan bieden voor de opleiding van het jongere geslacht. En dan zouden zeker de bestuurders dier bijzondere fondsen — zonder zich bepaald te binden, wat door hunne statuten verhinderd wordt — zeker wel bereid gevonden worden om met de Regeering samen te werken tot bereiking van het gezamenlijke doel: de vestiging te Rome van een eenvoudig Nederlandsch instituut voor geschiedkundige, filologische en archaeologische studie. Kwam die inrichting eenmaal tot stand, dan zou er veel gewonnen zijn ook voor ons gymnasiaal onderwijs, dat blijkbaar ernstige behoefte heeft aan meerdere kennis van de klassieke kunst en van de klassieke wereld, die men toch eigenlijk eerst goed leert begrijpen, wanneer men het klassieke land zelf heeft gezien — het land dat nog altijd het land is van Horatius en Vergilius, van Cicero en Livius.

Nog staat de eerwaardige Soracte met zijn hoekige spitsen, nog geeft de Janiculus het heerlijke door Martialis bezongen panorama over de Eeuwige Stad, nog stroomt de bruisende Anio door de Campagna, nog springen de watervallen van Tibur over de bemoste rotsen, nog weerspiegelen de meren van Albano en Nemi de groene bosschen om hunnen rand, herinnering aan het heilige Alba Longa der overleving. Nog staat het Rome der pausen, door dat van het jonge Italië opgevolgd. En dat alles voegt zich samen tot een historisch-artistiek geheel — ,,welks gelijke niet gevonden wordt, hetwelk niets nabij komt'' zegt Martialis) — dat nog altijd als leerschool der menschheid onwaardeerbare diensten kan verleenen.

Zoo zouden de traditiën van de ,,Friezen te Rome'', in moderne opvatting omgezet, ook thans nog zegenrijke gevolgen kunnen hebben voor ons vaderland.

FRIESCHE TOESTANDEN IN DE MIDDELEEUWEN.

I.

DE GRENZEN.

Wie van Oud-Friesland spreekt, dient zich te verklaren omtrent den omvang, dien hij aan het friesche gebied meent te moeten toekennen. De naam Friesland toch duidde niet altijd dezelfde streek aan. Men doet wel het veiligst bij de beschouwing van de oude friesche toestanden van de 8ste tot de 14de eeuw uit te gaan van het Friesland, zooals de Karolingers het kenden, tusschen Sincfal (Zwin) en Weser — het hertogdom Friesland, ducatus Fresiae, van de rijksverdeeling van 839, het Friesland, dat in de Lex Frisionum beschreven wordt.

Was in het begin van den romeinschen tijd het gebied der Friezen door den Rijn bepaald, bij de verzwakking der Romeinsche macht aan die grensrivier — vermoedelijk in de 4e eeuw na Chr. — hadden de Friezen zich zuidwaarts uitgebreid en de Kaninefaten in zich opgenomen of verjaagd. Ongeveer tegelijkertijd verdween, vermoedelijk op dezelfde wijze, ook de naam der Chauken — misschien die van den Keltischen stam, die hier vóór de germaansche Friezen woonde, terwijl hij later soms diende om de Friezen zelf aan te wijzen. Van de scheiding in twee deelen: Frisii majores en minores, waarvan de oude romeinsche schrijvers spreken, weten wij verder niets dan die namen zelve.

Zoo vinden wij de Friezen omstreeks 650 op de gansche

zeekust tusschen de beide genoemde stroomen, Zwin en Weser. Later kromp dit gebied weder in, zoowel in de lengte als in de breedte.

De Graven van de friesche gouw Kennemerland, nog in de 11de eeuw als ,,Graven in Friesland'' betiteld, vormden zich in het Westen een eigene kleine monarchie, die meer en meer het friesche karakter verloor, dat hier ook in den karolingischen tijd reeds blijkens de Lex Frisionum door frankischen invloed gewijzigd was. Zij waren reeds in de 10de eeuw meester in geheel Friesland westelijk van het Flie. Wel verloren zij wederom een groot deel van hun bezit benoorden en beoosten Alkmaar, waar het water de Zijp bijna drie eeuwen lang na dien tijd de grensstroom van Friesland was, maar op het einde der 13de veroverde Floris V ook dit deel weder en nu voor goed. Een ander recht, een ander bestuur, andere toestanden dan de friesche deden hier vervolgens hunnen intocht. Men dient dus Holland en Zeeland minstens sedert de 11de, het latere West-friesland sedert het einde der 13de eeuw bij beschouwing van de friesche toestanden buiten rekening te laten.

Iets dergelijks ziet men in de oostelijker streken, waar niet het frankische maar het saksische element binnendrong, vooral door den invloed van de graven van Ravensberg en de Munstersche bisschoppen in de Eemsgouw, dien van Groningen in de Ommelanden, dien van Bremen en van de graven van Oldenburg in de streken aan Jahde en Weser. Deze invloeden zijn zeer duidelijk merkbaar van de 13de eeuw af.

Tegenover die inkrimping is de kleine uitbreiding over de Weser, het smalle gebied der Wursten, en over de Elbe, het iets breedere der Noord-Friezen, van weinig beteekenis: wij weten bovendien zeer weinig van de geschiedenis dier streken in ouden tijd. Het schijnt, dat deze uitbreidingen eerst van de 12de en 13de eeuw dagteekenen.

Veel belangrijker is de wijziging, die Friesland's grenzen door de werking der zee heeft ondervonden. Eilanden zijn gevormd,

bijeengevoegd, gescheiden, verdwenen; meren zijn met de zee verbonden; inhammen zijn door het woeste element ingevreten in het kustland; riviertjes hebben hunnen loop gewijzigd, hunne beddingen zijn verstopt; gansche landstreken, met bloeiende dorpen bedekt, zijn door het water in wadden verkeerd. Geen Duitsch land heeft, vooral in de 12de en 13de eeuw, zooveel verandering van den bodem gezien. Geen pen schetst ons het nameloos lijden van de bewoners dezer streken in zijn vollen omvang, maar uit den tijd, waarvan onze kloosterkronieken dagteekenen, beschrijft menige bladzijde de ellende, door de onophoudelijke watervloeden te weeg gebracht. Tragisch is de strijd der kustbewoners met het altijd weder terugkeerende zeewater. Tal van Friezen gaven den strijd op en vestigden zich elders, hoogerop aan Weser en Elbe, in Wagrië, in Sleeswijk, in de Marken. De groote watervloeden van 1163, 1170, 1195, 1218—1221, 1248, 1249, 1267, 1287—1290 staan met een zwarte kool in onze kronieken aangeteekend; de omgekomenen werden soms bij tienduizenden geteld, gansche veestapels werden vernietigd, uitgestrekte landstreken voor langen tijd bedorven of voor altijd bedolven door het zilte nat. Tal van kleinere waterrampen teisterden bij tusschenpoozen enkele deelen van het ongelukkige kustland. Onze tegenwoordige kusten dragen de onmiskenbare sporen van deze vernielende overstroomingen. De zeeuwsche en zuidhollandsche eilanden wisselden onophoudelijk van vorm. De wadden en banken langs de geheele Noordzeekust spreken van het verdronken land, bijna even uitgestrekt als wat er nog van Friesland overbleef.

De Zuiderzee vormde zich uit het Almeri en de Rijnmonding door het Flie als kern tusschen de 12de en 16de eeuw, bij tusschenpoozen maar met onverbiddelijke vasthoudendheid. De Boornzee, reeds in de 8ste eeuw aanwezig, drong steeds dieper tusschen Ooster- en Westergoo in. De Lauwerszee verbreedde zich van de 11de tot de 13de eeuw. De Dollart drong in de 15de en 16de eeuw diep in het Oldambt, bedolf bijna geheel Reider-

land en tastte ook de kusten van Federgoo en Eemsgoo aan. Bij Norden werd in de 14de eeuw een diepe inham, de Ley, gevormd; in Harlingerland de Harle. De Jahde, vroeger, als de Lauwers, een smalle stroom, was in de 14de eeuw een zeeboezem. Ook de Weser- en Elbemondingen verbreedden zich.

Daartegenover staat de aanwinst van vroeger verloren land door indijking aan de kust, door droogmaking van meren, plassen en poelen, vooral in Noordholland, Friesland en Groningen, waar tal van kleine meren verdwenen, waar de Boornzee geheel land werd, waar de Lauwers tot op $\frac{1}{3}$, de Dollart tot op de helft werd teruggebracht; maar ook elders aan de kust, waar men reeds in de 13de eeuw overal in meerdere of mindere mate overwinningen op de zee behaalde.

Die overwinningen heeft Friesland grootendeels te danken aan de werkzaamheid der kloosterlingen, die in de 12de en 13de eeuw ter wille van hunne landerijen het dijkwezen met krachtige hand hebben verbeterd. In deze laatste eeuwen zijn de meeste friesche waterschappen ontstaan, waarschijnlijk ten gevolge van de vreeselijke verwoestingen, toen door de herhaalde watervloeden veroorzaakt; in de 14de eeuw vindt men verscheidene codificatiën van het bestaande dijkrecht.

Neemt men dit alles in aanmerking, dan wordt het duidelijk, dat de beschouwing van land en volk in het oude Friesland eigenaardige moeielijkheden aanbiedt, die zich op die wijze en in die mate nergens elders in het Duitsche Rijk opdoen. Wie er aan twijfelen mocht, hij vergelijke de fraaie kaart, door Mr. de Vries ontworpen van Noordholland boven het IJ op het einde der 13de eeuw, met eene kaart van den tegenwoordigen toestand dier provincie; hij denke aan het uiteenslaan van het eiland Bant, vroeger een groot eiland op de oostfriesche kust, dat meerdere nog tegenwoordig bestaande eilanden en banken omvatte, aan de scheiding van Texel en Vlieland, die vroeger ongetwijfeld een geheel uitmaakten, gelijk misschien Terschelling met Ameland.

Was de zeegrens wisselend, de zuidergrens van Friesland is niet moeielijk te bepalen. Het vasteland van Brabant en Vlaanderen; de veenplassen in Zuidholland, Utrecht en Overijsel; het voormalige Almeri, dat tusschen Naarden en Urk lag; de heidegronden van Drente en Westerwolde; de punt van den Hondsrug, waarop Groningen ligt; de voormalige Bourtanger moerassen; de zuidelijke grenzen van het door geestgrond afgewisselde Hoch- en Vennemoor in Oostfriesland en Oldenburg; de venen ten N.O. van Bremen, vormen de natuurlijke grenzen van het oude land der Friezen. Aan de overzijde van de oudtijds onbewoonde maar reeds in de 13de eeuw hier en daar vrij sterk ontgonnen venen woonden de erfvijanden van den frieschen stam, de Franken in het W., de Saksen in het O.

Zoo was het oude Friesland de kuststrook tusschen de venen en heiden en de Noordzee, hier smaller, daar breeder, maar overal een echt waterland. Men begrijpt, dat èn de Romeinen èn lateren het friesche land konden beschrijven als eene reeks van eilanden aan de kust, door meer of minder diepe wateren van elkander gescheiden. Die wateren vormden de grensscheiding tusschen de talrijke pagi — de scholiast op Adam van Bremen uit de 13de of 14de eeuw, stelt hun getal op 17 — wier namen ons ten deele in de oorkonden, ten deele in de beide registers van Fulda en Werden in grooten getale overgeleverd zijn.

Met recht kon de schrijver der aanteekening op Adam van Bremen zeggen: „Fresia regio est maritima inviis inaccessa paludibus."

II.

DE GROND EN HET DAARVAN GEMAAKTE GEBRUIK; HANDEL EN VERKEER.

In den toestand van Friesland tijdens de door ons behandelde eeuwen kan men drie tijdperken zeer duidelijk onderscheiden,

wier verschil afhankelijk is van drie hoofdfeiten in de geschiedenis van deze streken: de verovering door de Franken, de Norentochten, de kloosterstichtingen. Eene korte beschouwing dezer drie hoofdmomenten dient vooraf te gaan, wil men de ontwikkeling van het middeleeuwsche Friesland begrijpen.

De verovering door de Franken in de 7de en 8ste eeuw — zij deze dan ook niet geschied in de drie scherp afgescheiden tempo's, die Richthofen in zijne Inleiding op de Lex Frisionum aanneemt met het oog op de drie deelen, waarin deze wet Friesland verdeeld kent — heeft voor de kuststreken aan de Noordzee eene groote beteekenis gehad. Daardoor werd een einde gemaakt aan de vijandige houding tegenover de naburen aan den Rijn, die sedert de 3de en 4de eeuw de grootste onzekerheid en onveiligheid in de friesche streken had veroorzaakt; daardoor werd Friesland in staat gesteld zijne voortbrengselen wederom op de zuidelijke markten te brengen; daardoor werd niet alleen de voorwaarde voor hoogeren bloei van de kunsten des vredes maar ook voor het toenemen der welvaart in Friesland vervuld. Het leven van Ludger geeft ons eene beschrijving van dien bloei omstreeks het einde der 8ste eeuw: de ,,vriendelijke kuststreek'' met hare talrijke landgoederen, bloeiende dorpen, hare kloosters en kerken, hare dichte bevolking toonde in dien tijd een beeld van geluk en welvaart. Dorestad ontwikkelde zich tot een koopstad van den eersten rang, wier beteekenis op menige bladzijde der gelijktijdige kronieken wordt geroemd, wier munten blijkens de muntvonden in het toenmalige Friesland overal verspreid waren.

Maar de 9de eeuw zag een ander schouwspel. Zij zag de ,,grimma herna'' naderen over de zee, de drakenkoppen den steven wenden naar deze kusten, bij tallooze tochten plunderende zwermen van Noren neerstrijken op het land, de kerken en hoeven verwoesten, de beesten slachten, de bewoners als slaven verkoopen, de steden en dorpen verbranden; in het kort, Friesland was tegen het midden der 9de eeuw eene woestenij,

overgeleverd aan de Noren, door noorsche vorsten soms beheerscht onder goedkeuring van den frankischen koning zelven, die Friesland aan de roovers ten buit liet. Eerst tegen het midden der 10de eeuw kwam er verademing, eerst in het begin der 11de hielden de rooftochten der Noren voor goed op. Toen was Friesland een land gelijk, waar de sprinkhanen alles hebben afgevreten. Met moeite hief het zich op uit zijn verval.

Dat het dit gedaan heeft, is voor een groot deel toe te schrijven aan de werkzaamheid der kloosterorden, die hier in de 12de en 13de eeuw, zooals wij straks zullen zien, orde en rust bevorderden, landbouw en veeteelt tot nieuwen bloei deden komen, een verschijnsel, tot welks verklaring men ook het oog moet vestigen op het ontstaan van ordelijke toestanden in de naburige gewesten, op de meerdere welvaart, die zich door verschillende oorzaken in deze eeuwen over West-Europa verspreidde.

De buitenste eilandenreeks, onmiddellijk aan de zeekust, zal ook in de vroege Middeleeuwen weinig minder onherbergzaam geweest zijn dan in de dagen, toen Drusus en Germanicus met hunne vloten daar langs zeilden naar de Eems- en Wesermonden en hunne soldaten geen woorden genoeg vonden om de doorgestane ellende en de woestheid dier meerendeels onbewoonde streken te schetsen. De kustbewoners maakten zich ook in de latere Middeleeuwen nog schuldig aan zeeroof en plundering van gestrande schepen, waarover reeds de Romeinen klaagden; ook in de 13de eeuw jammerden de kooplieden over zeeroof op de Eems; in de 14de en 15de waren de oostfriesche kusten beruchte zeerooversnesten, gelijk zij in de 16de den Watergeuzen eene voortreffelijke schuilplaats schonken. Het in de Middeleeuwen oorspronkelijk tot de regalia behoorende strandrecht, werd hier door de kustbewoners onbelemmerd voor eigen rekening geëxploiteerd, zoodra de Graven van deze kusten waren verdwenen.

De kale zandige duinstreek leverde ook later weinig anders

op dan de eieren der zeevogels, waarmede de kustbewoners zich voedden, wanneer de in dezen schralen grond geteelde boonen of op boonen gelijkende vruchten ontbraken, die op Burchana (Borkum) volgens Plinius in het wild voorkwamen. Waar evenwel kleigrond zich aan de oppervlakte vertoonde, was de toestand beter. Texel en Bant b.v. blijken eene betere cultuur bezeten te hebben; misschien ook Ameland, in het register van Fulda als Ambla genoemd. Op Texel lagen aanzienlijke hoeven; Bant strekte zich langs de oostfriesche kust uit als een groot bloeiend eiland; Ameland bezat in het Benedictijner klooster Foswerd, dat daar sedert de 9de eeuw schijnt bestaan te hebben, een middelpunt van kultuur; Borkum was door zijne ligging aan den Eemsmond een geschikte havenplaats. In de 13de eeuw waren de meeste eilanden op de oostfriesche kust bewoond. De zeeuwsche en zuidhollandsche eilanden, vooral Walcheren, hadden in de 9de en 10de eeuw, in Willebrord's tijd, ja onder Rome reeds eene gezeten bevolking: Domburg was eene oude vestiging; de Noren hebben vooral op Walcheren gelet; keizerin Theophana had er bezittingen; die van de abdij Epternach toonen in de 11de eeuw reeds een vrij hoogen trap van sociale ontwikkeling verkregen te hebben, wat waarschijnlijk ten deele verklaard zal moeten worden uit de verbinding dezer streken met het bloeiende Vlaanderen, maar vooral uit de vette kleilaag, die den bodem van Walcheren bedekte.

Bloeiend waren ook de meer binnenwaarts gelegen friesche streken. De vette kleibodem, die zich hier breeder, daar smaller achter de duinstreek van het Zwin tot aan de Elbemonding, tusschen het zeestrand en de venen en hooge zandgronden uitstrekt, is wederom de voorname oorzaak van dien bloei. Wanneer men in het oog houdt, dat de verdronken gronden eveneens deel uitmaakten van die langgerekte kleistrook, wordt de beteekenis van de klei voor de sociale ontwikkeling van het oude Friesland nog duidelijker.

Inderdaad, de klei was naast het water het element van den

ouden Fries; hij was een geboren kleiboer òf een geboren zeeman. Aan het water, het zeewater, dat de klei deed bezinken, had de Fries zijn land te danken. De economische toestand van het oude Friesland staat dan ook met zijn bodem in onverbrekelijken samenhang.

Aan de klei dient te worden toegeschreven, dat van oudsher de veeteelt het hoofdmiddel van bestaan bij de Friezen is geweest. De uitgestrekte kleigronden leverden voortreffelijke weilanden op voor het vee. Van ouds, zoo lang wij van de Friezen vernemen, wordt dan ook hun vee geroemd. Zij brachten het op de romeinsche markten aan den Rijn; hunne ossen leverden het leder voor de pantsers en schildbedekkingen (ad usus militares, zegt Tacitus) der romeinsche soldaten. De goederen- en inkomstenlijsten van Fulda en Werden vloeien over van terrae pascuales of prata, weilanden, gemeten naar het aantal beesten, dat er op kan weiden. Daarnaast komen ook de hooilanden in grooten getale voor, waarschijnlijk de minder kostbare aan het water blootgestelde, laaggelegen landerijen, gemeten naar het aantal voeren, carradae, hooi, dat zij opleverden. De gewone vlaktemaat in Friesland in lateren tijd, het gras, gramen, wijst op groenland als het voorname bestanddeel der friesche gronden, hoofdzakelijk voor veeteelt bestemd. De veeteelt wordt ook in de kronieken genoemd als de voorname bezigheid der kloosterlingen, als het hoofdmiddel van bestaan der kloosters. Ook de groote uitvoer van friesche mantels reeds in den karolingischen tijd wijst op uitgestrekte kudden van schapen, die de wol leverden, waaruit het fresum, het friesche wolgoed, werd gemaakt; die mantels, pallia, spelen tot in de 12de eeuw een aanzienlijke rol in de inkomstenlijsten van Fulda en Werden; de herdershond wordt in de oude karolingische wet afzonderlijk genoemd als een dier van waarde. Zoo maakt ook de Bisschopszoen van 1276 melding van de runderen en paarden, door de Friezen op de munstersche markten ten verkoop geboden, en blijkt omstreeks dien tijd

Groningen eene aanzienlijke paarden- en veemarkt te bezitten. Wij behoeven ons dan ook niet te verwonderen, dat op de beroemde oude muurschildering in den Dom te Munster, waar de Friezen worden voorgesteld als hunne gaven brengende aan S. Paulus, het vee en de daarmede in verband staande artikelen kaas en boter op den voorgrond treden. Kaas en boter behooren ook in de inkomstenregisters van Werden van de 11de en 12de eeuw tot de dikwijls genoemde zaken. In Westfriesland bestaat de rijkdom der bewoners, die door de plunderende hollandsche ridders wordt medegevoerd, hoofdzakelijk in vee en kleedingstukken van wol. Ook voor Zeeland kan het bestaan van groote kudden schapen in den ouden tijd worden geconstateerd.

Runderen en schapen treden het meest op den voorgrond. Paarden waren ook in grooten getale aanwezig, wat alleen reeds blijken kan uit het feit, dat de abten en mindere kloosterlingen zelfs de kleinste tochten te paard verrichten en friesche paarden op de munstersche markten worden uitgevoerd. Ook het varken, ,,het oudste Germaansche kultuurdier'', was in de 9de en 10de eeuw nog sterk vertegenwoordigd; het recht om varkens in de gemeene bosschen te laten weiden heette, gelijk het aandeel daarin zelf, s c a r a. Geiten worden minder genoemd, het hoen daarentegen dikwijls; eieren komen als voortbrengsel der munstersche gouwen op de genoemde muurschildering voor. De bijenteelt schijnt blijkens het telkens noemen van honig in de 11de en 12de eeuw in Friesland niet onaanzienlijk geweest te zijn.

Groote rampen bedreigden dikwijls den veestapel. De watervloeden bedierven de weiden en veroorzaakten runderpest, paarden- en schapenziekten, wanneer zij niet tallooze menigten van deze dieren deden verdrinken. Wolven zwierven zoowel in de 9de als in de 13de eeuw nog rond, ten minste in sommige deelen van de friesche streken, waar nog uitgestrekte bosschen en wildernissen te vinden waren.

Het groote woud uit den Romeinentijd, Baduhennae genaamd,

zal wel grootendeels verdwenen zijn. Worden in het Fuldasche register (8ste en 9de eeuw) nog dikwijls ,,silvae'' vermeld, in de 10de en 11de eeuw vindt men aan deze zijde van de Eems weinig of geen bosch genoemd, aan de overzijde meer, vooral naar den kant van de heide en op de geestgronden. Het verdient de aandacht, dat ten oosten van de Lauwers de brakken en wolfshonden in den karolingischen tijd hooger in waarde waren dan ten westen dier rivier. De hollandsche duinstreek, het Z. W. en Z. O. van de tegenwoordige provincie Friesland, de ,,wolden'' in Groningen zullen toen wel ook het boschachtig karakter, dat zij nog vertoonen, hebben bezeten, maar een land, gecultiveerd als het toenmalige Friesland, waar de overgroote meerderheid der landerijen weiland was, bood voor groote bosschen geen plaats aan. Uit de namen van vele plaatsen blijkt wel, dat zij in vroeger boschrijke omgeving lagen, maar voor de 13de eeuw weten wij b.v. uit Emo en Menco, dat de Groningsche ,,wolden'' reeds grootendeels waren ontgonnen en in roggevelden veranderd.

Veel minder van beteekenis dan de veeteelt was de landbouw in Friesland. De terra arabilis, area, terra araturae komt in verhouding tot de weide en het hooiland zeer weinig voor in de schenkingen uit den oudsten tijd. Van uitvoer van landbouwproducten is in Friesland, voorzoover onzen tijd betreft, geen sprake. Ook in den romeinschen tijd werd wel het vee, maar niet het koren voor de romeinsche legerplaatsen aan den Rijn uit Friesland aangevoerd: Brittannië was het toenmalige korenland voor deze streken. Men verbouwde hier alleen voor eigen gebruik. Wel is waar treedt in onze kronieken van de 13de eeuw het landbouwbedrijf meer en meer op den voorgrond maar dit is waarschijnlijk toe te schrijven deels aan de vermeerdering der bevolking, deels aan de toen sterke neiging tot handenarbeid in de talrijke friesche kloosters. Ook toen bleef de landbouw nog in de schatting der Friezen een minder edel

bedrijf dan de veeteelt: een apologie van den landbouw scheen soms nog noodig.

De kloosterstichtingen van de 12de en 13de eeuw hebben in dit opzicht voor de economische geschiedenis van Friesland groot belang. De cisterciënser en praemonstratenser orden vooral hebben in dien tijd Friesland tnsschen Flie en Weser overdekt met een aantal kloosters, dat zonder overdrijving op 50 kan worden gesteld. Steinfeld in den Eifel kon er zich op beroemen het moederklooster te zijn van niet minder dan 15 kloosterstichtingen tusschen Flie en Weser, allen van de praemonstratenser orde: Oostergoo droeg naar hen den naam van Alba-Ostergo, Wit-Oostergoo; Mariëngaarde, Lidlum, Veenklooster, Wittewierum, Langen waren de voornaamste friesche praemonstratenser kloosters. Daarnaast stond de cisterciënser orde met eene niet minder aanzienlijke reeks, aan wier hoofd Klaarkamp genoemd dient te worden met Bloemkamp, Aduard, Termunten, Ihlo enz. Oudere stichtingen van Benedictijnen als Egmond, St. Odulf te Staveren, Foswerd op Ameland, Reepsholt in Oostfriesland werden door de kloosters der nieuwe orden overvleugeld. Weldra begonnen nevens deze ook johannieter stichtingen, dominikaner en franciskaner kloosters zich te verheffen. Kortom, geene streek in Duitschland misschien toont een aantal kloosters zoo groot als dat, waarop Friesland in de 13de en 14de eeuw kon bogen. En die kloosters waren welbewoond. Na den grooten watervloed van 1287 werd eene telling gehouden van de monniken en nonnen tusschen Flie en Weser, behoorende tot de praemonstratenser orde: men telde er niet minder dan omstreeks 4000, terwijl het vaststond, dat er zeer velen waren omgekomen bij die ramp. Behalve de eigenlijke monniken bezaten deze kloosters een groot aantal conversen, die van de eigenlijke monniksgeloften alleen die van gehoorzaamheid en kuischheid (niet van armoede) aflegden.

Voor het onderhoud van zooveel kloosterlingen was een intensieve landbouw bij de kloosters een vereischte. Op de lan-

derijen der kloosters werden dan ook hier en daar uithoven, voorwerken, grangiae, gebouwd als woonplaatsen voor een aantal kloosterlingen. Daar werd onder leiding van den magister grangiae, den „hofmeester" van het voorwerk, niet alleen de veeteelt maar ook de landbouw krachtig ter hand genomen. Wat er meer werd geteeld dan de grangia zelf voor hare bewoners behoefde, werd aan het klooster afgestaan, dat dit overschot, voorzoover het zelf niet daarvan leefde, op de nabijliggende markten verkocht, eene werkzaamheid, waarmede meestal de conversen werden belast. Men ziet de conversen welhaast op de buitenlandsche markten verschijnen en handel drijven, hetzij voor eigen rekening, hetzij voor het klooster. Zoo werden de kloosters op dezelfde wijze als de oude karolingische hoofdhoeven middelpunten van verkeer, en deden de marktplaatsen in hunne nabijheid opkomen.

Het is dan ook geen wonder, dat men in de 12de en 13de eeuw vrij aanzienlijke plaatsen, kleine landsteden, in Friesland ziet optreden. Naast het oude Staveren, de reeds in de 9de eeuw genoemde handelsstad van Friesland, wier rijkdom de Noren aantrok en wier bloei na hun vertrek nog tot in de 14de eeuw stijgende was, totdat de toenemende verzanding der haven haar van de zee afsloot; naast Groningen, dat in de 13de eeuw, gelijk Staveren, met de Hanze in nauwe verbinding treedt en het debouché is voor den frieschen handel in zijne omgeving, gelijk Alkmaar voor Westfriesland, gelijk de munstersche markten, Oldenburg en Bremen voor de oostelijker streken; naast deze oudere plaatsen van beteekenis beginnen zich nu ook in het binnenland van Friesland kleine landsteden te ontwikkelen: Medemblik in Westfriesland, Leeuwarden, Franeker, Bolsward, het oude Dokkum, Appingadam, Leer, Emden, Norden, Jever, allen kleine stapelplaatsen voor den omtrek.

Maar ook het eigenlijke platteland komt tot grooteren bloei. Ten behoeve van den landbouw leggen de monniken afvoerkanalen en wegen aan, bouwen sluizen, regelen in het algemeen

den waterafloop, werpen hoogere dijken op tegen de werking van de zee, polderen in, in het kort verbeteren den toestand des lands.

In vroegeren tijd vond men alleen of ten minste hoofdzakelijk woningen op de tallooze terpen of wierden, wier namen ons in groote getale door de registers van Fulda en Werden worden genoemd. De uitgang werd, werth, vurth is met heim, hem, hum (= hof, woning, huis) de gewone bij de oude friesche plaatsnamen. Daarheen, op die terpen, vluchtte de boer met zijn vee voor den wassenden vloed; daar bouwde hij voor zich en zijne buren een huis en eene kerk, deze vroeger gelijk zijne woning eenvoudig van leem of hout, later, in de 12de eeuw nog, van andernachschen tufsteen, dien hij uit Deventer of Utrecht haalde, nog later, in de 13de, meer en meer van inlandschen baksteen; het soliede bouwhout — in Friesland weinig of niet meer aanwezig — werd toen uit Hamburg gehaald, dáár vermoedelijk uit Scandinavië ingevoerd. In de 13de eeuw ziet men, dat ook op de laag gelegen landen huizen verrijzen. Wel bleven de wierden nog hoofdpunten van bewoning maar de meerdere veiligheid van het lagere land lokte weldra tot vestiging ook daar uit.

Op en onmiddellijk bij de wierde dient men het bouwland van den frieschen boer te zoeken, vooral op de glooiing der wierde. In den regel toch heeft deze niet zulk een grooten omvang, dat zij behalve de boerenwoningen, kerk en kerkhof, de stallen voor het vee en de plaats, noodig om in geval van watervloed een en ander te bergen, ook nog ruimte voor akkers zou kunnen opleveren. De vurthaccher, wierdakker, wordt dan ook slechts eenmaal in onze registers genoemd.

De meeste friesche wierden zijn zelfs van zoo kleinen omvang, dat men genoodzaakt is aan te nemen, dat de oude wijze van bewoning der friesche landen het hoevestelsel is geweest, iedere hoevé, huba, mansus op zichzelf. De grootere wierden, waarop geheele dorpen plaats vinden, vormen den regel niet;

de kerken staan gewoonlijk zelfs op een afzonderlijke wierde. Op dergelijke grootere wierden moeten de oudtijds reeds bloeiende dorpen: Warffum, Uskwerd, Holwierde gebouwd zijn, waarvan in het leven van den heiligen Ludger gesproken wordt en die dus reeds in de 8ste eeuw bestonden.

Werd het land allengs geschikter voor den landbouw, van groote qualitatieve uitbreiding van dit middel van bestaan blijkt uit onze bronnen niet. In de werdensche en fuldasche registers worden in zeer ouden tijd hier reeds boonen, haver, gerst, rogge en vlas genoemd; dezelfde artikelen vindt men terug in de kronieken der 13de eeuw, de tarwe blijkt in de friesche streken toen hare intrede nog niet gedaan te hebben. Daarnaast komen appel- en pereboomen in de boomgaarden voor, leliën, rozen en crocussen in de bloemtuinen. Alleen boonen blijken uitgevoerd te zijn. Haverbrij en haverbrood was gelijk in den romeinschen tijd ook nog in de Middeleeuwen het gewone voedsel voor den arme, terwijl de rijke zich op roggebrood vergastte. De gerst, waarvan een bijzondere soort, braccium, in hooge eer stond, werd gebruikt ter bereiding van den gewonen drank, het bier, dat afwisselde met mede, honigwater, of met sicera, appelwijn. Het vlas werd voor kleedingstukken gebezigd. Haver en gerst worden blijkens de in de werdensche registers genoemde hoeveelheden verreweg het meest verbouwd, de haver zeer zeker in de eerste plaats.

Bij misgewas, hetzij ten gevolge van ongunstige weersgesteldheid, hetzij ten gevolge van overstrooming, nam men zijne toevlucht tot de minder gebruikelijke voeding met dierlijk voedsel, vleesch en melk. In de 13de eeuw reeds werd in zulke gevallen door de kooplieden in de grootere steden, als Groningen, koren uit „Dacië" en „Slavië", d. i. uit de Oostzee-streken en Rusland ingevoerd, waarbij men echter van den ongelukkigen toestand der Friezen gebruik trachtten te maken door de prijzen zeer hoog te stellen. In den romeinschen tijd zal het koren,

gelijk voor de romeinsche legerplaatsen aan den Rijn, in zulke gevallen ook voor de Friezen uit Brittannië — toen gemakkelijker bereikbaar dan de Oostzeelanden — aangevoerd zijn.

Het zeewater en de slechte afvoer van het hemelwater ten platten lande, soms ook lang aanhoudende droogte, waren de voornaamste oorzaken van deze ongunstige toestanden in den landbouw. In zulke tijden steeg de prijs van het koren onrustbarend: een maat, modius, moest met 18 solidi (schellingen) betaald worden, terwijl zij gewoonlijk slechts enkele denarii (penningen) kostte. Bij niet prompte betaling steeg de woeker soms tot 400 %.

Zoo krijgen wij dus van den frieschen bodem in den door ons behandelden tijd het volgende beeld. Veel weiland, weinig bouwland, weinig bosch; naast het weiland op de lagere gronden veel hooiland. Het zeewater dringt telkens en telkens weder het land binnen en noodzaakt de bewoners hunne woningen op wierden te bouwen. Groote stukken lands worden òf voor goed door het water bedolven òf voor langen tijd vernield. In de 12de en 13de eeuw komt er verbetering in den toestand des lands. Vooral wordt deze bewerkt door de talrijke kloosterstichtingen, die het land overdekken met een groot aantal middelpunten van veeteelt, landbouw en verkeer. Dan komen betere dijken, betere afvoerkanalen, betere wegen, dientengevolge meer verkeer. Zoo vindt men langzamerhand behalve de vele alleenstaande hoeven, gehuchten en dorpen weldra in de 13de eeuw kleine landsteden, markten voor den omtrek. De nabijgelegen steden: Groningen, Osnabrück, Bremen ontwikkelen zich tot belangrijke koopsteden. De friesche zeeplaatsen zelf beginnen een rol te spelen in de handelswereld. De door de Norentochten vernietigde bloei begint in de 13de eeuw zich op nieuw te verheffen.

Aan dien bloei hadden de beide voorname takken van industrie, die in de vroegere tijden in Friesland hoofdmiddelen

van bestaan waren, geen deel — de lakenfabricage en de zoutwinning. In de dagen van den grooten Karel hadden de Friesche mantels van allerlei kleur — bont, wit, grijs, lichtblauw — reeds een groote beroemdheid. De Keizer zond ze den kalief Haroen al Raschid ten geschenke, in de kloosters stonden zij in de 11de eeuw nog als voorwerpen van weelde bekend; Bonifacius spreekt er van in zijne brieven, een Fransche roman uit de 12de eeuw roemt den ,,mantelet cher, que tessurent Frisons''; wij vinden ze ook als belangrijk voortbrengsel van Friesland in de registers van Fulda en Werden tot in de 12de eeuw genoemd; bij de Westfriezen zijn zij een voorwerp van rijkdom. In de 12de en 13de eeuw echter beginnen de groote fabriekscentra van Vlaanderen, later die van Holland, de Friesche lakens van de wereldmarkt te verdrijven. Het schijnt, dat vooral de vrouwen in de vrouwenvertrekken zich met het spinnen en weven dezer mantels bezig hielden.

Ook van de zoutwinning vernemen wij in lateren tijd veel minder. In de 9de eeuw wordt er gesproken van ,,terrae ad sal acquirendum'', in de 12de nog van tollen, die te Utrecht en Sleeswijk betaald worden door Friezen, die zout aanbrengen.

De visscherij daarentegen, reeds in den Romeinschen tijd in Friesland geregeld geëxploiteerd en voor de kustbewoners een rijke bron van bestaan, komt ook in de middeleeuwsche oorkonden telkens en telkens weder ter sprake. De tallooze netverzwaringen, in deze streken gevonden, wijzen op den bloei der visscherij, voor den Fries een aangewezen bedrijf. De handel in gedroogde visch was op den Rijn in de 11de en 12de eeuw zeer aanzienlijk, zooals blijkt uit de Coblenzer tollijsten. Ook in lateren tijd blijft de visch een hoofdartikel van handel, hetzij zij aangevoerd werd uit de Oostzee, hetzij zij in de Friesche wateren zelf werd gevangen.

Het voornaamste handelsartikel van Friesland bleef echter het vee, waarmede de Friezen verschenen op de markten van Engeland en Vlaanderen, aan den Rijn en in de zeesteden aan

Noord- en Oostzee. Engeland, dat reeds in Ludger's tijd, de tweede helft der 8ste eeuw, druk door Friesche kooplieden bezocht werd, zag hen ook na den Norentijd terug. De stad Staveren, in 991 door de Noren verwoest, drijft in de 13de eeuw weder een levendigen handel met Engeland, zoowel als met Bremen, Hamburg, Lubeck en andere plaatsen aan de Oostzee. Het wordt met Groningen, dat zijn bloei als handelsstad niet aan het arme Drente, maar aan zijn achterland, de rijke Friesche Ommelanden, te danken heeft, onder de aanzienlijke Hanzesteden gerekend. Daarnaast komen ook Leeuwarden en Hindelopen op den voorgrond en sluiten verbonden met de verre Oostzeesteden. Friesche ossen verschijnen op de markten te Damme in Vlaanderen, te Hamburg en in Frankrijk. Veel vroeger reeds (in de 9de eeuw) vinden wij Friesche kooplieden in Soest in Westfalen, in Keulen, in Mainz.

Dit alles bewijst, dat de Friezen aan het middeleeuwsche handelsverkeer een uiterst levendig aandeel hebben genomen. Dat aandeel werd naar de zijde van de Hanze in de 14de eeuw nog veel grooter. Kleine Friesche gouwen, Friesche kloosters sloten handelsverdragen met het machtige handelslichaam. Maar de verzanding der Friesche havens aan de Zuiderzee; de vreeselijke anarchie, die in de 14de en 15de eeuw in Friesland heerschte; de zeeroof op de Noordzee, maakten een einde aan de grootsche ontwikkeling van den Frieschen handel. In de 16de was de tijd van rust te kort van duur om het handelsverkeer op verre streken weder te doen ontluiken en later trokken de steden van Holland partij van hare schoone ligging. De Friesche scheepvaart werd in hoofdzaak kustvaart.

Dat het verkeer in de 12de en 13de eeuwen zeer toegenomen is, blijkt ook uit de geschiedenis van het Friesche muntwezen. Het is niet twijfelachtig, dat de Friezen, gelijk de overige Germanen, het gebruik van het geld van de Romeinen hebben geleerd. De talrijke Romeinsche munten, met uitsluiting van

andere overal in den Frieschen bodem gevonden, bewijzen, dat zij in ouden tijd de eenige waren, die de Friezen gebruikten. Later zien wij Byzantijnsche en Frankische munten optreden, vooral die van Dorestad, waar sedert de 7de eeuw gemunt werd. Na den rampzaligen ondergang dezer bloeiende koopstad, blijkbaar vóór de Norentochten de hoofdmarkt voor Friesland, kwam de Keulsche munt in de Friesche gewesten op den voorgrond, omstreeks 1000 te samen met de toen pas geslagen munten van Tiel, Deventer en Utrecht.

Eerst in de 11de eeuw begonnen de Friezen hun eigen munten te slaan en wel van lichter gewicht dan de oude zware Frankische en Keulsche denariën. Te Medemblik, Bolsward, Staveren, Leeuwarden, Winsum, Garreweer, Leer, Emden en Jever werd toen Friesch geld, de Friesche denarius, gemunt. Daarnaast evenwel komen ook munten van min of meer nabijgelegen plaatsen als Dordrecht, Groningen, Utrecht, Munster, Osnabruck, Bremen in grooten getale voor, in de 13de eeuw ook Engelsche sterlingen en Toursche grooten, Leuvensche penningen enz. — alles bewijzen voor het omvangrijke handelsverkeer van het toenmalige Friesland, welks vee en lakens op die buitenlandsche markten in gereede munt werden omgezet.

Voor groote bedragen kon men natuurlijk noch met den lichteren denaar van lateren tijd noch met den vroegeren zwaren terecht. Men rekende daarom grootere sommen in rekenmunten: solidi, marken, ponden. Onder solidi of schellingen waren oudtijds ook geslagen zilveren munten verstaan, na Constantijn het eerst gouden munten. Sedert het midden der 8ste eeuw werd, alleen als rekenmunt, een zilveren solidus ingevoerd, waarvan er omstreeks 800 niet meer dan 20 in een pond van omstreeks 400 gram gingen. De denarius was toen $\frac{1}{12}$ van den solidus. Bij de Friezen was ook een nog lichtere solidus in gebruik. Overigens werd naast den solidus ook gerekend met het pond, dat wederom in 12 onsen verviel, en met de mark, die in verschillende tijden en op verschillende plaatsen ver-

schilt. De meest gewone mark was in Oostfriesland de Bremer, overeenkomende met de Keulsche, in geheel Noordduitschland de gewone.

Het blijkt, dat er in Friesland met zooveel verschillende munten werd gerekend, dat de muntopgaven in die streken de grootste moeilijkheden moeten opleveren; deze zijn dan ook nog volstrekt niet ten volle tot klaarheid gebracht, zoodat de beste schrijvers over die zaken het Friesche muntstelsel van den ouden tijd als tot nog toe onbegrepen kenschetsen. Voor de 12de en 13de eeuw is dit minder moeielijk. Voor ons doel is het voldoende de groote verscheidenheid op te merken als een getuigenis voor het omvattend handelsverkeer.

Wat de prijzen der dingen aangaat, wij merkten reeds op, dat deze uiterst afwisselend waren. Geen geregeld handelsverkeer hield de prijzen tamelijk onveranderlijk. Plotselinge rampen, als watervloeden en stormen, hadden de noodlottigste gevolgen voor den ganschen economischen toestand. Misgewas veroorzaakte bij den gebrekkigen aanvoer onmiddellijk groote duurte. Men heeft voor de bepaling van den prijs der dingen in ouden tijd dikwijls gegevens gezocht in de boetebepalingen der oude wetten. Deze zijn evenwel daartoe niet geschikt, want zij dienen alleen om aan te wijzen, in hoeverre de meest in gebruik zijnde voortbrengselen kunnen worden aangewend bij de betaling van het weergeld, en voor niets anders: de prijs der dingen in het verkeer is daarvan volkomen onafhankelijk. Zeer onzekere aanknoopingspunten geven ons ook de overigens zoo hoogst belangrijke inkomstenregisters van het klooster Werden. In welken tijd de opbrengsten oorspronkelijk waren vastgesteld, is met eenige moeite te bepalen; maar geen enkel middel wordt ons aan de hand gedaan om na te gaan, of niet de hier en daar in geld uitgedrukte waarde van koeien, granen enz. door latere overeenkomst gewijzigd is, of alle wijzigingen uit denzelfden tijd zijn, enz. Toch brengt ons eene nauwkeurige

vergelijking tot het volgende resultaat. In het oudste register, van de 9de eeuw, is de normale waarde van een voet land = ½ ons zilver = 6—8 modii rogge.

III.

HET VOLK.

Van den bodem en de voortbrengselen wenden wij ons tot de Friezen zelve. De omstreeks 800 geldende Lex Frisionum kent onder den Frieschen stam vier standen: edelen, vrijen, liten of hoorigen en slaven of lijfeigenen. Deze vier standen komen ook in de hoogstwaarschijnlijk tot het begin der 11de eeuw te brengen Friesche petitiones en de iets latere constitutiones voor, de beide laatsten onder de namen letar, letma en scalc, eyna mon (eigen man) naast de latijnsche vormen letarius en servus. Zij treden ook op in de tot het midden der 11de eeuw gebrachte Additio Sapientum bij de Lex Frisionum. Wij mogen dus zonder vrees voor een te laat stellen der onvrije standen aannemen, dat deze omstreeks 1100 nog in Friesland te vinden waren.

Men ziet ook, dat de oorkonden uit de Friesche streken inderdaad voor de 9de en 10de eeuw van onvrijen melding maken, onder den naam van servi of mancipia. De naam litus of lita wordt evenwel slechts driemaal genoemd in onze Friesche oorkonden en deze keeren nog wel op eene wijze, die zeer gegronden twijfel wekt, of wij daar wel met Friezen te doen hebben. Het is evenwel mogelijk, dat de klasse der hoorigen onder de namen servi en mancipia begrepen is, wat niet onwaarschijnlijk kan heeten bij de historisch zekere samengroeiing deze beide klassen in de latere Middeleeuwen.

Het is een zeer merkwaardig verschijnsel, dat na den door

ons aangegeven tijd, dus na de 10de eeuw, in oorkonden uit zeker Friesche streken geen sprake meer is van servi. Ook de kronieken uit de 12de en 13de eeuw maken geen melding van onvrijen in Friesland, n.l. in de toenmaals Friesche streken. In de talrijke overdrachten van eigendommen uit de 14de en 15de eeuw is nergens sprake van de vroeger (in het Fuldasche register enz.) mèt het goed verkochte of weggeschonken servi. De Friezen beroemen er zich in de 13de eeuw en later op, dat zij vrij zijn. Zij beweren van Karel den Groote het recht verkregen te hebben, „ut cum omni prole sua nata vel nascitura in perpetuum liberi permaneant et a servitute proprietaria penitus sint absoluti." Tegenover de spottende bewering van ongeloovige Hollanders, dat Karel's privilegie „met botren gebullet" was en „ne conste ghene sonne gedogen", tegenover de kritische opmerkingen van Melis Stoke wezen de Friezen triomfantelijk op hunne feitelijke vrijheid sedert de dagen, toen de Noren de Friezen wederrechtelijk houten halsbanden als teeken van onvrijheid hadden laten dragen. Mij dunkt, wij kunnen wel aannemen, dat zij toen, in de 13de eeuw, geene hoorigheid meer kenden.

Maar.... de wetten. Het valt inderdaad niet te ontkennen, dat de Friesche wetgeving tot het einde der 15de eeuw, tot in de „Jurisprudentia Frisica" toe, melding maakt van liten en servi, van „letslachta" en „eyna monna", van hoorigen en lijfeigenen dus — dezelfde klassen, die wij in de oudste Friesche wetgeving zagen voorkomen en ook in de oorkonden vóór de 11de eeuw, in onbetwist Friesche streken zeker vóór de 10de eeuw, ontmoetten. Het is evenwel reeds herhaaldelijk opgemerkt, dat die latere Friesche wetten veel bevatten, wat klakkeloos uit de oude rechtsbronnen is overgenomen, zonder dat men behoeft aan te nemen, dat de in die bepalingen ondersteldé toestanden inderdaad nog aanwezig waren. Maar zelfs aangenomen, dat dit betwijfeld mag worden; aangenomen, dat er inderdaad in de 13de, 14de en 15de eeuw — den tijd der latere wetten —

nog onvrijheid in Friesland heeft bestaan; wie zegt ons, dat met deze onvrijen Friezen bedoeld zijn? Kunnen het niet vreemden geweest zijn, voor wie nog in de 15de eeuw de bepalingen golden, dat zij geen getuige, geen advokaat, geen rechter mogen wezen. Wordt dat niet waarschijnlijk, als men in dezelfde wetgeving leest, ,,dat er volgens rechte natuur geen eigene lieden mogen zijn, want alle menschen zijn van nature vrij en hierom hebben de Keizers menig recht ingesteld, waarbij zij den eigenen lieden de vrijheid geven''? Mij dunkt, de nabijheid van steden als Groningen en Bremen, waar men tot in de 15de en 16de eeuw lijfeigenen had; van landen als het graafschap Holland en het bisdom Utrecht, van Oldenburg, waar men in tal van oorkonden uit de grensplaatsen, onmiddellijk buiten de Friesche landpalen, lijfeigenschap in eenigen vorm vindt; de omstandigheid, dat Oostfriesland misschien niet in de 15de maar zeker toch in de 16de onder de Graven weder heerendiensten ingevoerd zag en lijfeigenschap zag opkomen — dit alles kan het voorkomen van lijfeigenen van niet-Friesche geboorte in Friesland ten volle verklaren. In grooten getale evenwel kunnen zij er niet geweest zijn, daar anders in onze kronieken en oorkonden wel enkele sporen van lijfeigenschap te vinden zouden zijn.

De kronieken en oorkonden uit de 12de, 13de en volgende eeuwen kennen, zooals gezegd is, slechts twee standen in Friesland: nobiles en liberi, edelen en vrijen. Het hoofdonderscheid tusschen deze beide klassen blijkt bestaan te hebben in de geboorte. Hij, die behoorde tot eene van ouds als edel bekende familie, werd tot den stand der nobiles gerekend; de anderen heeten eenvoudig vrijen. Alleen vindt men onder die vrijen twee categorieën van personen, die, hoewel persoonlijk vrij, toch niet alle rechten van vrijen bezitten. Het zijn de conversen en de meiers der kloosters.

De eersten komen in de 13de eeuw in onze kloosterkronieken

voor als eene niet juist toen ontstane maar reeds algemeen bekende klasse. Zij zijn in de 12de eeuw in de Duitsche en Fransche kloosters ingevoerd, met het doel om den monniken zelven meer tijd te laten om zich aan hunne geestelijke plichten te wijden. Zij legden drie geloften af: 1⁰ die van gehoorzaamheid (aan den abt en de andere bestuurders van het kloosters); 2⁰ die van kuischheid (zij mochten dus niet huwen); 3⁰ die van stabilitas loci (d. i. dat zij verbonden bleven aan het klooster, waarin zij zich hadden laten opnemen). Hunne voornaamste bezigheden waren de landbouw, de veeteelt, de jacht, het handwerk, de handel, de krijg, in het algemeen die, welke de monniken eigenlijk niet goed met hunne kerkelijke plichten konden overeenbrengen. Zij leefden afgezonderd van de monniken, hadden eene afzonderlijke plaats in de kerk en stonden onder leiding van een magister conversorum, een „brodermester". In den loop der 14de en 15de eeuw nam hun getal en daarmede hun invloed zeer toe. Terwijl Innocentius III reeds bepaald had, dat zij niet meer dan het dubbele aantal der eigenlijke monniken mochten uitmaken en wij in overeenstemming met die bepaling voor de 13de eeuw in Aduard b.v. 200 conversen tegenover 100 monniken vinden, zien wij er in de 14de eeuw veel meer, in Aduard zelfs 500. Bij die verhouding is het niet te verwonderen, dat zij zich weldra als heeren en meesters gedroegen, de monniken geheel en al in bedwang hielden, de kloostergoederen naar hunne behoeften gebruikten, zich op de grangiae — door hen vooral bewoond — geheel onafhankelijk gedroegen en zich aan allerlei ongeregeldheden schuldig maakten. Zij hebben dan ook in de Friesche twisten een zeer aanzienlijke rol gespeeld. Zoo is het gekomen, dat men in de 15de en 16de eeuw in de Friesche kloosters tot de opheffing van het conversenstelsel is overgegaan. Zoo kon Sibrandus Leo omstreeks 1570 schrijven: „het was in alle friesche kloosters de gewoonte hunne belangrijkste bezittingen, uithoven en eigendommen door den handenarbeid van conversen

en leekebroeders te bebouwen". In het midden der 16de eeuw schijnen zij nergens in Friesland meer te bestaan.

In eene ondergeschikte positie leefden in de kloosters ook de leekebroeders en zusters, die als bedienden fungeerden; de d o n a t i, die zich met hun goed aan het klooster hadden overgegeven en daarvoor gedurende hun verder leven werden onderhouden; de o b l a t i, die door hunne ouders aan het klooster waren geschonken. Deze beide laatste klassen worden gewoonlijk onder de leekebroeders begrepen.

Deze klassen van kloosterlingen stonden dus tot het klooster in eene soort van afhankelijke verhouding, waarvan ons evenwel tot nog toe de nauwkeurige kennis ontbreekt.

Naast de conversen en leekebroeders, die men echter evenmin als de monniken zelve alleen wegens hunne kloostergeloften als onvrijen mag beschouwen, worden bij de kloosters de kloostermeiers, c o l o n i, s e r v i, genoemd. Hun toestand herinnert in sommige opzichten misschien iets meer aan dien der voormalige hoorigen en lijfeigenen, hoewel ook zij tot den stand der vrijen moeten gerekend worden.

In den tijd, waaruit de Fuldasche en Werdensche registers dagteekenen (9de tot 12de eeuw), zien wij op de landerijen dier kloosters behalve lijfeigenen een groot aantal vrije boeren, die van hunne gepachte landen een zekere vaste huur, j u s t a h u r a, aan het klooster betalen, hetzij in geld, hetzij in naturalia. Deze verpachting had blijkbaar reeds in den oudsten tijd van deze registers, dus zeker omstreeks het begin der 9de eeuw, het karakter van pacht voor het leven; bepaalde personen staan in het register aangewezen als blijvende betalers dier pachtsommen. In sommige streken — in en om Reiderwolde, Garnwerd, Groningen, Loga ten minste zeker — moest om de 6 jaren door alle huurboeren eene f o r m i d a of f o r m e d a, ook f o r a h u r a genaamd, worden opgebracht, eene recognitie, die onder den naam v o e r m i e d e, v o r h u r e veel later ook in andere streken en als m e i d e nog in de 16de eeuw in Oost-

friesland voorkomt; dan echter meer als het geschenk aan den eigenaar bij eene nieuwe verhuring, als heergewade. Misschien is de voorhuur oorspronkelijk ook niet anders geweest dan een heergewade. Gewoonlijk bestaat dit geschenk in de huur van één jaar. Uit een dezer plaatsen schijnt opgemaakt te moeten worden, dat ook in de 12de eeuw de pacht nog pacht voor het leven, geen erfpacht was. Erfpacht komt in deze streken eerst later voor.

Zij waren afhankelijk van het klooster, welks landen zij bebouwden. Sommige kloosters, b.v. Gerkesklooster, misschien ook Aduard, bezaten de jurisdictie over hunne meiers. In lateren tijd sprak men te Aduard zelfs van het ,,imperium'', dat aan het klooster toekwam tegenover zijne meiers, die soms te veel vrijheid genoten en zich niet hielden aan de oude bepalingen. Wanneer men hoort spreken van den colonus tegenover zijn dominus, den landheer, dan schijnt inderdaad deze betrekking voor den vrijen man wel eenige vrijheidsbeperking ingesloten te hebben. Wij weten voor den ouden tijd van deze verhouding evenwel wederom te weinig om er meer van te zeggen dan dat dergelijke betrekkingen ook wel tusschen den wereldlijken landeigenaar en zijne huurboeren bestaan zullen hebben. Duidelijk is het, dat ook zij bepaald niet tot de onvrijen behoorden. In de 13de eeuw ontmoet men in Friesland tegenover de nobiles en divites of potentes dan ook alleen de pauperes, tegenover de adellijke en niet adellijke grondbezitters de kleine landeigenaars en huurboeren; behalve het verschil tusschen adellijk en niet adellijk kent de Fries geen verschil in stand tusschen Friezen, dan alleen dat, hetwelk door de al of niet aanwezigheid van vermogen wordt te weeg gebracht.

De vraag rijst thans, hoe is het geschied, dat twee klassen — hoorigen en lijfeigenen — in den tijd van de 10de tot de 12de eeuw zijn verdwenen, dat niet anders dan edele en vrije Friezen

zijn overgebleven? Moeten wij aannemen, dat het geschied is ten gevolge van eene geleidelijke ontwikkeling? Hoe komt het dan, dat in de landen, die onmiddellijk aan Friesland palen, dat in de gebieden, die vroeger Friesch waren maar in de 11de eeuw reeds buiten het eigenlijk Friesland moeten gerekend worden: in Zeeland, Holland en Kennemerland, in het land van Vollenhove, in Groningen en Drente, in het Munstersche en Bremensche, overal onvrijheid, hier in sterker, daar in zwakker vorm wordt aangetroffen in denzelfden tijd, wanneer in Friesland alles vrij is?

Het schijnt, dat men de geleidelijke ontwikkeling hier niet als eene voldoende verklaring mag aannemen, dat wel degelijk exceptioneele toestanden hier invloed moeten hebben gehad. De geleidelijke ontwikkeling zou bovendien veroordeeld zijn eene eeuwige hypothese te blijven, want geen bronnen geven ons een denkbeeld van den gang dier geleidelijke ontwikkeling. De Friesche mancipia en servi der 9de en 10de eeuw zijn niet te onderscheiden van die in andere streken in dezelfde eeuwen. Terwijl wij in Holland b.v. in de 13de eeuw de keurmede als de hoofdverplichting der onvrijen, der toenmalige ministeriales, genoemd zien en zoo een tusschentrap tusschen hoorigheid en vrijheid, een overgang kunnen opmerken, is er dan reeds in Friesland van onvrijheid niets te bemerken.

Wanneer men spreekt van exceptioneele toestanden, dan moet in de eerste plaats gedacht worden aan den bijzonderen staatsrechtelijken toestand van Friesland in de 11de en 12de eeuw, in de tweede aan de vreeselijke watervloeden, waaraan Friesland — in de 12de eeuw zeker — heeft blootgestaan. Zou de ondergang van groote landstreken, de belangrijke emigratie, die er het gevolg van was, de desorganisatie dientengevolge van de Friesche maatschappij, geen invloed gehad hebben op de sociale verhoudingen? Maar, toegegeven dat deze invloeden bij gebrek aan bronnen niet naar hunne eigenlijke beteekenis zijn te schatten, meer vat hebben wij op de staatsrechtelijke verhoudingen.

Men merke op, dat in de genoemde aan Friesland palende landen overal het zoogenaamde leenstelsel zich heeft kunnen ontwikkelen op ongeveer dezelfde wijze als in andere deelen van het Duitsche Rijk. Dank zij de aanwezigheid van graven in die landen, van zich tot landsheeren ontwikkelende wereldlijke en geestelijke waardigheidsbekleeders, omstuwd door een stoet van leenmannen, op hunne beurt weder de overheerschers van kleinere gebieden, heeft zich in die naburige streken de feodaliteit meer en meer in de maatschappij ingedrongen: het „nulle terre sans seigneur" heeft zich met al zijne gevolgen in die landen tot eene sociale wet verheven, heeft de mindere klassen — hier meer, daar minder — van hare vrijheid beroofd.

Niet alzoo in Friesland.

Ook hier heeft het leenstelsel onder de Karolingen, ja nog onder de Saksische en Salische koningen, in zijn toenmalig stadium van ontwikkeling geheerscht. Niemand ontkent thans, dat tot in de 10de eeuw Friesland ingezeten Graven heeft gehad, zoo goed als andere deelen van het Duitsche Rijk. De grafelijke curtis, waar de graaf de rechtspraak uitoefent, komt in de Lex Frisionum voor; de graaf leidt er blijkens de kronieken den heerban; hij en de vasallen worden in Friesland uitdrukkelijk genoemd naast de vermogende edelen, die te paard strijden, en de armere gewone Friezen, van wie er zes den zevenden man moeten uitrusten. Gerulf en Gardolf worden in 885 genoemd als graven der Friezen. Deelen van Friesland heeten comitatus, graafschap, en worden aan Noorsche zeekoningen weggeschonken. In Kennemerland en Westfriesland, in gansch Friesland bewesten en beoosten het Flie komen in de 9de en 10de eeuw Friesche graven voor. Ook in Groningerland had men in de 10de eeuw graven, onder wie ons graaf Wichman, de bekende machtige stichter van Elten, als bezitter van verscheidene graafschappen wordt genoemd. De registers van Fulda en Werden kennen de namen van vele Friesche graven. Er schijnt geen onderscheid te zijn tus-

schen de positie van al deze graven en die in andere deelen des Rijks.

Maar in de 11de eeuw zien wij geheel iets anders.

Dan zijn eigenlijke Friesche graven in het gansche Friesche gebied niet meer te vinden. In de graafschappen ten westen van het Flie heerscht de Kennemer dynastie en sticht het graafschap Holland, dat tegenover Friesland eene aanvallende houding aanneemt en zeer sterke inwerking, ja overheersching van het Frankische element vertoont. Tusschen Flie en Weser zijn de graafschappen in het bezit van veraf wonende en werkende heeren. De hertogen van Saksen, onder wie hertog Bernhard en zijne zonen Herman en Ordulf uit het beroemde geslacht der Billungen worden genoemd, bezitten Ostringen, dat op het laatst der eeuw overgaat aan het aartsbisdom Hamburg—Bremen, later aan Oldenburg. De naburige Ravensbergen bezaten in de 12de en 13de eeuw de eigenlijke Eemsgoo, die zij bij hun uitsterven in 1252 aan het bisdom Munster overdroegen. Hunsingoo en Fivelgoo kwamen uit de erfenis van de hertogen van Lotharingen aan de markgraven van Friesland uit het Brunswijksche huis der Brunonen, na wier ondergang tijdens Hendrik IV zij aan Bremen vervielen, dat er zich niet wist te handhaven. De westelijker gebieden tusschen Lauwers en Flie stonden in de 11de eeuw evenzoo onder de beroemde Brunonen maar vervielen na hunnen ondergang en dien van de zich in het begin onder aartsbisschop Adalbert krachtig ontwikkelende Bremensche heerschappij bij de Noordzee aan het bisdom Utrecht, dat zich weldra door Holland in het rustig bezit dezer streken bemoeilijkt zag en eerst in het midden der 12de eeuw met Holland een vergelijk trof tot gemeenschappelijk beheer van de graafschappen Ooster- en Westergoo. De 11de en 12de eeuw zagen dus in Friesland eene groote onzekerheid, eene herhaaldelijk afwisselende regeling van het grafelijk gezag ontstaan. In het westen streden de bisschoppen van Utrecht met de Brunonen, later met de Hollandsche graven; oostelijker

stonden de Brunonen tegenover Bremen, over de Eems de Billungen tegenover de Bremer kerkvorsten.

Juist in die tijden dus, waarin het grafelijk gezag in Holland zich consolideerde, in Drente en Overijsel door de bisschoppen van Utrecht werd georganiseerd, in Veluwe, Betuwe en Zutfen in het bezit van de graven van Gelre kwam, onder de graven van Ravensberg en Oldenburg zich in de Saksische streken over de Eems krachtig begon te ontwikkelen — juist in die tijden was het grafelijk gezag in Friesland in een vlottenden toestand. Is het wonder, dat de Friezen in de 11de en 12de eeuw achter hunne venen zich tegen de uitbreiding der grafelijke macht verzetten?

Men ziet hen strijden tegen den hun door keizer Hendrik IV opgedrongen markgraaf Hendrik den Dikke, den erfgenaam der Billungen, dien zij in 1101 in Ooster- of Westergoo versloegen en doodden met hulp van den door hen erkenden Utrechtschen bisschop. Men ziet hunne landrechten bestaan, waarin feitelijk de republieken zich vertoonen, zooals wij die in de 13de eeuw kennen. Zoo kon in Friesland het leenstelsel zich niet verder ontwikkelen en invloed oefenen op den socialen toestand. Past niet in dezen tijd ook zeer goed het verdwijnen van twee standen, hoe dan ook, wier positie trouwens ook elders — en hier zien wij de geleidelijke ontwikkeling werken — in de voorafgaande eeuwen reeds met rassche schreden de vrijheid begon te naderen?

Bij het gebrek aan bronnen is eene afdoende verklaring van het verschijnsel onmogelijk, maar mij dunkt, dat het aangewezen feit invloed m o e t gehad hebben: de snelle ontwikkeling van hoorigheid tot vrijheid m o e t bevorderd zijn door de afwezigheid in Friesland van de feodale machten, die in de latere Middeleeuwen hier meer, daar minder die ontwikkeling belemmerden.

Zoo vindt men in het Friesland van de 13de eeuw geen graven en heeren, gelijk in andere Duitsche streken, tenzij het aan een der bovengenoemde naburen gelukt zich tijdelijk in som-

mige friesche territoriën te handhaven. De graaf van Holland Floris III en zijn zoon Dirk VII schijnen in Ooster- en Westergoo inderdaad gezag uitgeoefend te hebben; Willem I zetelde een tijd lang als graaf van Friesland te Staveren. Ook onder Floris IV schijnt het gezag in dit deel van Friesland voor de Hollandsche dynastie bewaard te zijn gebleven, maar Floris V moest in 1292 Staveren weder veroveren. Precair bleef dit bezit nog lang, totdat het in de 15de eeuw voor goed verloren ging. Westfriesland daarentegen werd sedert 1289 duurzaam met Holland vereenigd, wat voor een deel zeker geweten moet worden aan de watervloeden, die de landstreken tusschen Staveren en Enkhuizen, tusschen Texel en de Friesche kust deden ten onder gaan en zoo de Westfriezen van het land tusschen Flie en Lauwers scheidden. De Friezen tusschen Lauwers en Eems wisten de geestelijke heeren van Bremen en Munster buiten hunne landpalen te houden en ook de graaf van Gelre, door koning Rudolf in Juli 1290 met deze en andere deelen van Friesland begiftigd en door koning Adolf en koning Albrecht in die gift bevestigd, kon er zijn gezag niet vestigen. Over de Eems bezaten in de 13de eeuw de graven van Ravensberg en de bisschoppen van Munster; aan die rivier zelve, in Harlingen en Astringen en om Aurich de graven van Oldenburg en de Kerk van Bremen grafelijke rechten, die zich echter tot de heffing van enkele tollen en lasten, het bezit van enkele sloten en dergelijke schijnen beperkt te hebben.

In Friesland is dan ook geen feodale adel kunnen opkomen, gelijk deze in alle aangrenzende gewesten bestond. De eenige Friesche heer, waarvan de geschiedenis spreekt, is de heer van Kuinre, op de grens van het Friesche gebied, die zich in de 12de eeuw onder bescherming van den Utrechtschen bisschop schijnt verheven te hebben en omstreeks 1200 in den strijd tusschen Willem I en Utrecht een rol speelt. De inrichting zijner heerlijkheid verschilde blijkbaar niet wezenlijk van die der Hollandsche ambachtsheerlijkheden.

Overigens is de regeeringsvorm van Friesland in de 13de eeuw die eener reeks van kleine, soms aristocratisch getinte republieken. De gansche kuststreek is verdeeld in een groot aantal terrae, distrikten, wier gezamenlijk gebied, volgens de Friesche overlevering, eenmaal in zeven ,,zeelanden'' verdeeld was geweest, eene verdeeling, welker feitelijk bestaan door geen enkel stuk wordt bevestigd.

Uit die zeven zeelanden zou dan — altijd volgens de overlevering — een algemeen Friesch bestuur zijn verkozen, het gericht van den Upstalboom, belast met het maken van wetten voor geheel Friesland, met de verdediging van het land tegen buitenlandsche vijanden, met de handhaving van den landvrede. Inderdaad maakt de geschiedenis melding van zulk een gerecht, door de ,,universitas Fresonum'' volgens overoude gewoonte, ,,more vetustissimo'', bij den Upstalboom gekozen. Het bestaan daarvan wordt voor het begin der 13de eeuw geconstateerd en niets belet ons ons voor te stellen, dat die ,,overoude'' gewoonte toen reeds 200 jaren oud was. Zoo komen wij tot het begin der 11de eeuw. Onwaarschijnlijk is het niet, dat de slotzin der 17 Keuren, zooals die in sommige handschriften voorkomt, gelijk heeft met deze Keuren, en dan ook de Landrechten, aan dit gerecht toe te schrijven. Het zal evenwel altijd een moeielijk probleem blijven, hoe het bestaan van dit algemeene Friesche gerecht vereenigbaar kan geweest zijn met de zeer zeker in het begin der 11de eeuw, ja die gansche eeuw door, nog in Friesland bestaande grafelijke regeering.

Hoe het zij, vóór de 12de en 13de eeuw kan men ten minste, boven de regeeringen van de terrae, het bestaan vaststellen van rechters, die minstens voor de streken aan beide oevers van de Eems een soort van gemeenschappelijk gerecht uitmaken.

Deze ,,Upstalboomsche rechters'' uit dien tijd worden jaarlijks bij den Upstalboom, een ouden eik nabij Aurich, gekozen en moeten een eed afleggen, waarnaar zij ,,jurati apud (de)

Upstallesbome", ook „jurati orientales" heeten. Eene vergadering (thing) van deze jurati (fr. liudwiten) heeft plaats op Pinkstermaandag, later misschien op Pinksterdonderdag. Het ligt voor de hand, dat zij even te voren gekozen worden. Zij zijn zeven in getal, ieder uit een der zeven „zeelanden", d. i. der toenmaals verbonden landstreken aan de Eems. Wij vinden ze aan het werk in 1216, 1224 en 1231 tot handhaving van den landvrede tegenover onrustige edelen en geestelijken en tot beslechting van een strijd tusschen twee dorpen; tweemaal zien wij hen hunne uitspraak met geweld van wapenen handhaven, in het eene geval met hulp van de Friezen over de Eems (de „orientales Fresones"), in het andere met hulp van de Fivelgooërs. Aan deze Upstalboomsche rechters zullen waarschijnlijk de uit de 13de eeuw dagteekenende Overkeuren zijn toe te schrijven; de tekst dezer bepalingen wijst op een dergelijken oorsprong. Misschien zelfs moet men hun ook de samenstelling der Keuren en Landrechten zelve toeschrijven, die immers voor geheel Friesland hebben gegolden, wat vóór en na hen ondenkbaar is.

Na 1231 komen de Upstalboomsche rechters bijna eene eeuw lang niet meer voor. Hevige onderlinge twisten schijnen hun gezag te hebben gebroken, hun bestaan te hebben vernietigd. Zij treden op in geen der ook na dat jaar zoo menigvuldige twisten in de landen tusschen Lauwers en Weser, en wanneer in 1323 een nieuwe bond wordt gesloten, draagt deze bond een ander karakter: de oude namen worden op nieuwe zaken toegepast.

De 17 Keuren en 24 Landrechten, hoe dan ook ontstaan, maar tot de 11de eeuw te brengen, kennen in de plaats van den veraf wonenden graaf slechts zijn vertegenwoordiger, den scultetus, schout, frana, die de rechtspraak leidt en daarvoor een aandeel in de boeten ontvangt, het vonnis uitvoert, den heerban oproept, ook de koningsbelasting, huslotha, int, alles in naam des konings; de rechtspraak geschiedt in

coetu publico, in de *warve*, door het volk onder voorlichting van den *asega*, den wetkenner, door het vrije volk gekozen, die beëedigd wordt namens den koning en tevens een priesterlijk karakter draagt; de partijen worden opgeroepen door den gerechtsbode, den *bedellus* of *bonnerus*.

In de 13de eeuw, wanneer de grafelijke macht bijna overal in Friesland niet meer bestaat, vindt men dezelfde vormen maar veel grootere zelfstandigheid der *terrae*. Bijna overal is het gerecht in handen van *consules*, *jurati* of *judices*, *redgen*, *redjeva*. Hun voorzitter heet in sommige streken *edictor*, *keder*, elders *orator*, in Ooster- en Westergoo *gretman*. In Westfriesland vindt men als vertegenwoordigers des volks bij de onderhandelingen met den graaf van Holland, eenvoudige boeren uit de *communitas*, de gemeente, aangewezen. Van *consules* of *judices* blijkt daar niets. Alleen van *seniores*, *ductores*, *principes* wordt in deze streken gesproken. Op Wieringen echter vindt men bij de onderwerping schout, gezworenen en *consules* aan het hoofd der gemeente genoemd.

In sommige *terrae* (Astringen, Rüstringen) bedroeg het aantal der *consules* 16, voor andere kennen wij het juiste getal niet; voor Fivelgoo weten wij, dat zij jaarlijks aftraden en door anderen werden vervangen; voor andere streken is ook dit onbekend. Zij waren in hoofdzaak belast met de rechtspraak in de *terra*; zij vormen ook tegenover andere *terrae*, steden of vorsten de vertegenwoordiging van de gemeente hunner *terra*. Onzekerheid heerscht omtrent het punt, of de *consules* overal alleen uit den adel zijn verkozen; voor Hunsingoo en Fivelgoo kan men dit wel aannemen, ook voor Ooster- en Westergoo, maar overigens is het wederom onbekend. Het is echter waarschijnlijk, dat de adel, die van oudsher in Friesland eene gunstige positie bezat, zoo geen uitsluitenden, dan toch een grooten invloed op de samenstelling dier rechterlijke en besturende colleges had.

Voor den graventijd mogen wij als grondslag van de staat-

kundige verdeeling van Friesland de *gouw* aannemen, voor den lateren tijd de *terra*, die soms de vroegere gouw in haar geheel, maar in den regel slechts een onderdeel van de gouw omvat. De *terra* vervalt soms weder in kleinere deelen: *coetus*, *districtus*, over de Eems *quadrantes*, onder eigene *judices* of *consules*. Als onderdeel van de *terra* is dan verder het dorp te beschouwen, waar de rijke grondbezitters, de *majores*, *potentes*, of hoe zij meer genoemd worden — zijn zij van adel, dan is de naam *nobiles*, *capitales*, *capitanei*, hoofdelingen — het meest te zeggen hebben.

Die edelen [1]) vormen eene zeer talrijke klasse, waarvan in bijna elk dorp minstens één vertegenwoordiger te vinden is. In West-friesland vindt men in de 13de eeuw geen adel, hoewel de Lex Frisionum vijf eeuwen vroeger juist bewesten het Flie een zeer hoog geplaatsten adel aanwijst, wiens weergeld hooger was dan ergens elders in het friesche gebied; ook de Annales Egmundani maken geen melding van een frieschen adel in die streken, hoewel er aanleiding genoeg bestaan zou hebben om ze te noemen. In de overige deelen van Friesland echter zien wij den adel èn in de oorkonden èn in de kronieken èn in de wetten op den voorgrond treden.

De edeling bezat een van alle lasten vrij stuk grond, een erfgoed, *ethel* genaamd, dat hij onder zijne zonen kon verdeelen en dat hem alleen verplichtte tot het optrekken ten oorlog op bevel des konings, overeenkomstig datgene, wat wij reeds in het Capitulare van Karel den Groote van 807 zagen; waar te eeniger tijd een graaf was, trad deze later natuurlijk in 's konings recht om den heerban op te roepen. Aan deze adel-

---

[1]) De theorie voor eenige jaren door den duitschen hoogleeraar Heck ontwikkeld, alsof Friesland geen eigenlijken adel zou hebben gekend, wordt zoo niet door de wetten en oorkenden dan toch door de kloosterkronieken der 12de en 13de eeuw ten eenenmale weersproken. Ook zijne theorie over den asega kan ik niet aannnemen.

lijke goederen, tusschen Flie en Lauwers stathe, tusschen Lauwers en Weser herth, heerde genaamd, was in de 13de eeuw — waarschijnlijk sedert overouden tijd — de rechtspraak verbonden, zoodat alleen de bezitter van zulk een goed het ambt van consul of judex terrae kon bekleeden.

De adel was dus zeer invloedrijk in Friesland en wist in de 12de en 13de eeuw zijne vertegenwoordigers ook in de hooge geestelijke waardigheden te brengen, zoodat de toenmalige abten in de kloosters bijna allen van adellijke geboorte zijn. Men dient daarbij in het oog te houden, dat de kloosterstichtingen in Friesland in den regel ook van adellijke personen uitgegaan zijn, die door hunne aanzienlijke goederen tot de begiftiging van kloosters in staat waren. In het Munstersche Friesland — d. i. het land tusschen Lauwers en Eems en over die rivier, dat kerkelijk onder Munster behoorde — was de adel sedert de 12de eeuw in het bezit, in het erfelijk bezit zelfs, van de eigenaardige wereldlijke dekanaten; als dekens van Uskwerd en Leens in Hunsingoo, van Farmsum en Loppersum in Fivelgoo, misschien ook een tijd lang van Oldehove in Humsterland, traden zij als vertegenwoordigers op van den bisschop, die hun bepaalde inkomsten uit de kerkelijke bangelden en tienden overliet. Hier was de adel dus wel het machtigst, in het bezit van geestelijk en wereldlijk gezag.

Tegenover dien machtigen adel en de veeltijds met dezen verbonden geestelijkheid der talrijke kloosters, waarbij ook nog een groot deel der dorpspastoors moet geteld worden, die door het patronaatrecht evenzeer van den adel afhankelijk waren, stonden nu de friesche eigenerfden (huesman) en huurboeren (huerman) als vrije mannen. De kroniekschrijvers noemen het meest de pauperes, de kleine eigenerfden en huurboeren, de vulgares, in tegenoverstelling tot de rijken. Zij betaalden aan den koning of aan dengene, wien deze zijn recht had afgestaan, de huslotha, in lateren tijd huslaga genoemd,

ook regium debitum, koningsschielde, geheeten, eene belasting van 1—3 denarii op ieder door een gewonen vrije bewoond huis. De huurboer bracht bovendien den cijns aan den landheer op.

Een geluk was het voor de gewone vrijen, dat de adel zichzelven voortdurend door onderlinge veeten de ingewanden verscheurde. Ware dit niet het geval geweest, het zou de vraag geweest zijn, of de friesche vrijheid niet spoediger verdwenen ware, of de omstreeks 1400 naar de positie van een feodalen adel strevende edelen niet veel vroeger beter in hun toeleg waren geslaagd, hetzij door eigen kracht, hetzij met vreemde hulp.

Gelukkig voor de „vulgares Fresones” echter was de onderlinge naijver tusschen de edelingen inderdaad groot genoeg. Nu eens was het een twist over een decanaat of consulaat, dan een over een erfenis, over een huwelijk, soms ook een verschil bij maaltijd of andere bijeenkomst, waardoor langdurige veeten ontstonden tusschen aanzienlijke geslachten. Dan weder stonden twee of meer gouwen tegenover elkander in de wapenen, tien, twintig, dertig jaren lang. In 1148 begon een 20-jarige strijd tusschen Wanger- en Astringerland, waarin zich ook de Harlingerlanders en die van Rustringen mengden. In 1222 begon eene lange veete tusschen Norderland, Harlingerland, de Brokmen en die van de Eemsgoo. Eerst in 1277 gelukte het den door de Norder hoofdelingen ingestelden „fredemans” eenigermate de orde in die streken te herstellen. In Hunsingoo en Fivelgoo zagen wij tusschen 1215 en 1231 de rechters van den Upstalboom herhaaldelijk tusschen beiden komen in de burgertwisten. Van 1228 tot 1250 voerden de beide gouwen een onderlingen krijg, dien zij alleen eindigden om gezamenlijk tegen Groningen op te trekken. Eerst vijf jaren daarna werd de vrede hersteld. De strijd van de Utrechtsche bisschoppen tegen de Drenten deed zich ook in Friesland gevoelen: het gansche land tusschen Staveren en de Lauwers streed voor Utrecht tegen de

Drenten en de met hen verbonden Fivelgooërs. De ruwe Reiderlanders lagen ook met hunne buren, de Ravensbergen, telkens overhoop. Jaren van vrede, zooals voor Fivelgoo van 1255 tot 1267, waren eene merkwaardige zeldzaamheid, waarvoor in de gelijktijdige kroniek aan den inlandschen adel geen lof werd onthouden. De eeuwige strijd van Westfriesland tegen Holland, die van de Stellingwervers tegen den bisschop zijn algemeen bekend.

Op den duur zouden die twisten aan buiten- en binnenlandsche heeren gelegenheid geven zich de oppermacht te verschaffen maar in de 13de eeuw, de eerste, waaruit wij iets meer van den inwendigen toestand van Friesland in den ouden tijd weten door beschrijvingen in gelijktijdige kloosterkronieken, zag men dit gevaär in den regel nog niet en waar men het inzag — gelijk in den strijd aan de Eems tegen den bisschop van Munster van 1276 — stelde men voor een oogenblik de onderlinge twisten ter zijde om zich tegen den overweldiger te keeren en .... behaalde dan ook de zege. Ook de stad Groningen zag hare aanspraken tegenover de omgeving op die wijze in het midden der eeuw afgewezen, toen Fivelgooërs en Hunsingooërs zich tegen haar vereenigden. De ongelukkige Willem IV van Holland zou bij Staveren dezelfde ondervinding opdoen en zijn voorzaat Willem II volgen in het bloedige graf, waarin lang vóór hen graaf Arnulf was nedergedaald. Maar in de 14de eeuw zou de friesche vrijheid te midden van de burgertwisten ernstiger gevaar loopen en in de 15de en 16de zou zij dientengevolge verloren gaan.

In tijden als de 12de en 13de eeuw kon de Kerk haar zegenrijken invloed ook op dit gebied doen gelden, optredend met den palmtak, manend tot vrede. En zij liet het niet na. Menige bladzijde uit de geschiedenis van Friesland in de 13de eeuw toont, dat de geestelijkheid nog meer voor het friesche volk deed dan zorgen voor de dijken en landerijen, dan bevor-

deren van landbouw en veeteelt. Menige abt van de talrijke kloosters treedt op als vredestichter in zijne omgeving, getrouw aan zijn roeping om den vrede op aarde te verkondigen. Het waren mannen des vredes, die Emo en Menco van Wittewierum, die Frederik, Siard en Sibrand van Mariëngaarde, die abten van Lidlum en Oldeklooster, van Aduard en Termunten, van wier levensloop hunne kronieken verhalen. De volgende eeuw zou ook strijdbare abten en monniken zien opkomen, die aan het hoofd hunner kloosterlingen een levendig aandeel namen in de burgertwisten, maar aan die der 13de eeuw kan men dit niet verwijten. En mocht er al eens een schurftig schaap onder de kudde zijn, gelijk Herderik, de proost van Schildwolde, jaren lang de doodvijand van de abten Emo en Menco, eindelijk moest hij dan toch wijken voor het recht.

Eén groote grief hadden deze abten tegen hunne landgenooten, n.l. dat zij geene tienden aan de Kerk wilden betalen. Menco wijdt aan dat feit eenige bladzijden van zijne kroniek en beklaagt er zich over dat „sola inter omnes nationes christianorum Frisia decimas et primicias non solvit.” Het schijnt evenwel, dat bij deze klacht moet gedacht worden aan den toestand van verwarring, waaraan de regeering van Friesland toen sedert een paar eeuwen ten prooi was. Tegenover Menco's sterke en positieve uitlating is voor zijn tijd en den onmiddellijk daaraan voorafgaanden en onmiddellijk daarop volgenden wel geen twijfel aan het door hem geboekstaafde feit te koesteren maar even zeker is het, dat in sommige deelen van Friesland in vroegeren tijd tienden werden betaald.

Men moet hier natuurlijk een onderscheid maken tusschen de tienden, voortgesproten uit koninklijke giften van koninklijke inkomsten, zooals die, welke door Pippijn van Herstal en zijne opvolgers, de Karolingers, aan den bisschop van Utrecht over zijn geheel bisdom werden gegeven, en de kerkelijke tienden, krachtens kanoniek recht door de geestelijkheid gevorderd. Tot deze laatste soort behooren de tienden,

die Bremen van ouds en nog in de 14de en 15de eeuw bezat te Nesse, Arle en Hage in Oostfriesland, die te Norden, die van het Munstersche klooster Ueberwasser in Hunsingoo nog in de 15de eeuw, die van St. Jan en St. Pieter in Holland en Zeeland enz. Men dient dus aan te nemen, dat ook hierin de overstroomingen en de zwakheid van het centrale gezag haren invloed op de sociale toestanden deden gelden.

Overigens had de geestelijkheid zich in Friesland niet te beklagen. Zij was er machtig, invloedrijk en talrijk tevens. Naast de honderden kloosterlingen vond men er tal van kluizenaars, inclusi, die zich in de sympathie der bevolking verheugden. De omstandigheid, dat het priesterhuwelijk in deze streken niet ongewoon was, zal tot de populariteit der geestelijkheid hebben medegewerkt. Talrijk waren in Friesland de clerici conjugati, zij, die een niet kerkelijk ingezegend huwelijk hadden gesloten, wel te onderscheiden van de concubinarii of focaristae, die er eene maitresse op na hielden; voor de eerste huwelijken sloot de Kerk dikwijls het oog, de laatste toestand werd algemeen afgekeurd. Dat het friesche volk godsdienstig van aard was — wat de kruispredikers van 1234 ook mochten zeggen van de geestelijke verwantschap der Fivelgooërs met de ongeloovige Stedingers en de bisschopsmoorders, de Drenten — blijkt uit de talrijke kloosters en kerken, uit het krachtig partij trekken der Friezen voor de bisschoppen van Utrecht bij de kruisprediking tegen de Drenten; vooral uit hunne deelneming aan de kruistochten naar het Heilige Land; zij waren de medestrijders van Olivier van Keulen en Willem I van Holland, later van Lodewijk IX.

Neen, de friesche geestelijkheid had zich over het algemeen over de Friezen niet te beklagen. Hoe dit zij, de friesche geestelijkheid mocht met eere genoemd worden. Zij bevorderde de welvaart door hare goede zorgen voor landbouw en veeteelt; zij legde in de omgeving harer kloosters en kerken wegen en vaarten aan, wier namen nog thans aan de oude monniken

herinneren; zij deed veel voor de goede regeling van het dijkwezen; zij trachtte door hare vermaningen rust en orde te handhaven. Zij deed dit en kon dit doen, daar zij in Friesland een groot deel van het grondbezit in handen had.

Dat grondbezit was op hoogst eenvoudige wijze georganiseerd. Fulda en Werden waren van de 9de tot de 12de eeuw wel de grootste grondbezitters in Friesland en hunne registers veroorloven ons een blik te slaan op de organisatie van het kloosterbeheer. Oudtijds had Fulda hier eenvoudig een aantal ,,ministeria'' en ,,possessiones'', ieder bestuurd door een beambte, die aan het klooster den cijns van de onder hem staande landen verantwoordde. Met het toezicht op dat alles werd de ,,advocatus Frisiae'' belast. In 945 werd de friesche advocatie tegen een jaarlijkschen cijns van 35 pond of 600 mantels opgedragen aan Gerbertus, waarschijnlijk een aanzienlijken Fries, den zoon van een comes of praefectus Regenbertus; hij kreeg bovendien $\frac{1}{2}$ van de forahura. Naast hem schijnt een tweede advocatus bestaan te hebben.

Het grondgebied van Werden in Friesland was omstreeks 1000 verdeeld in een aantal ,,officia'', bestuurd door kloosterbeambten (villici), die soms hun zetel hadden in hoofdhoeven, als Weener en Loga. De boden van den abt kwamen jaarlijks den verschuldigden cijns innen. Werden verkocht in 1282 zijn afgelegen friesche bezittingen aan Munster, dat ze in 1284 wederom gedeeltelijk overdeed aan de Johannieter kommende te Steinfurt, ten behoeve van de nieuw opgerichte Johannieter huizen te Warffum en Jemgum, gedeeltelijk aan munstersche kloosters als dat van Ueberwasser. Naar het schijnt was reeds vroeger een deel der bezittingen van Werden in handen der friesche kloosters overgegaan. Over de wijze, waarop de inlandsche kloosters hunne bezittingen exploiteerden, is reeds vroeger gesproken.

Maar niet alleen op stoffelijk gebied waren de geestelijken der 13de eeuw Friesland ten zegen. De kloosters waren middel-

punten van beschaving en ontwikkeling. Onder leiding van geleerde abten als de hoogst bekwame Emo van Wittewierum, die zich veel moeite gaf voor de boekerij van zijn klooster; als de bekende bouwkundige abt Sibrand van Mariëngaarde; als de dichterlijke abt Jarich van datzelfde klooster; als de smaakvolle abt Hoyto van Lidlum; als de geleerde abt Geyko van Aduard, die aan de Parijsche Sorbonne gedoceerd had; als Emanuel van Aduard, werd de ontwikkeling van de Friezen krachtig bevorderd. In kleine dorpen zien wij dan ook scholen aanwezig; tal van friesche namen vinden wij in de studentenlijsten der toenmaals beroemde hoogescholen van Bologna, Parijs en Oxford, ook reeds uit deze eeuw. De kloosterkronieken, die òf nog bestaan òf eenmaal voorhanden geweest, wijzen op de ontwikkeling der kloosterlingen en al moeten wij verreweg de meesten van de talrijke friesche auteurs, die Suffridus Petri in zijn boek De Scriptoribus Frisiae vermeldt, naar het rijk der fabelen verwijzen, men dient toch de ontwikkeling der Friezen niet laag te stellen, vooral niet lager dan die in Holland, waar b.v. het bezoeken van vreemde universiteiten nog in de volgende eeuw niet tot de vaste gewoonten der geestelijken en edelen des lands behoorde, wat in Friesland toen wèl het geval was. Dat de kerkelijke bouwkunst in Friesland op een hoogen trap stond, bewijzen de talrijke oude kerken in Friesland, Groningen en over de Eems, die onder den invloed van den kloosterbouw in deze streken tot stand kwamen.

Zoo leefden de oude Friezen in hun eigenaardig land, dat reeds in de 14de eeuw door Bartholomaeus Anglicus, een Minoriet uit Engeland, in zijn boek ,,De proprietatibus rerum'' wordt beschreven als bewoond door ,,het woeste volk der Friezen, aan de wapenen gewoon, sterk en van forschen lichaamsbouw, onvervaard, trotsch op zijn vrijheid, met eigenaardige zeden . . . zij leven vooral van veeteelt, hun land is vlak en moerassig, biedt een rijkdom van gras aan maar geen hout; vuur stoken

ze uit harsachtige zoden (turf) en droge uitwerpselen van koeien".

De ontembaarheid der Friezen was ook in de 13de eeuw welbekend. De kruispredikers van 1234, die het friesche volk kwamen oproepen tot den kruistocht tegen de Stedingers, zagen zich gedwongen Fivelgoo te ontruimen ten gevolge van de aanvallende houing der bevolking. De Fivelgooërs zagen wederom van hunne zijde met eenige minachting neder op de onbeschaafde Reiderlanders.

Dat bovenstaande schildering, ook wat hun uiterlijk betreft, juist is, kunnen wij evenzeer constateeren.

Het uiterlijk dier Friezen wordt ons namelijk weergegeven door de reeds vroeger besproken munstersche muurschildering, waarop monniken en krijgslieden, edelen en boeren, mannen en vrouwen uit het oude Friesland ten voeten uit afgebeeld zijn — eene voorstelling, zooals wij er maar weinige uit de Middeleeuwen zoo duidelijk gekenmerkt bezitten. Dat waren de menschen, wier toestand het onderwerp van deze studiën was, de vertegenwoordigers van het fiere vrije ras, dat, mag het zich al niet beroemen op autochthonie, op geboorte uit en van den grond zelf, toch kan wijzen op eene geschiedenis van meer dan twintig eeuwen, waarin het zich — ten minste in een deel van zijn oorspronkelijk gebied — onvermengd bijna, heeft weten te handhaven op den grond, dien het eenmaal in bezit had genomen. Elders zijn de stammen uit den Romeinschen tijd verplaatst, verjaagd, verdwenen, maar de Friezen wonen nog grootendeels onder hun ouden naam in het oude gebied, dat zij in de dagen van Caesar en Tacitus, en lang vóór hen, bezet hielden.

RAAD EN GILDEN TE GRONINGEN

OMSTREEKS 1525.

De stad Groningen neemt zoowel in de staatkundige als in de sociale geschiedenis van ons land eene zeer eigenaardige plaats in. Geene Nederlandsche stad heeft tegenover het omliggende land een zoo groot politiek en economisch overwicht bezeten. Noch Dordrecht tegenover het omringende Zuid-Holland in de oude beteekenis van dien eertijds alleen op den zuidoosthoek van Holland toegepasten naam, noch Gent en Brugge tegenover de landgemeenten in hunnen omtrek, noch Luik in zijne omgeving hebben eene suprematie bezeten, die zich laat gelijkstellen met de oppermacht, door Groningen eenmaal uitgeoefend over zijne „Ommelanden", ja tot in Westergoo toe.

Het tijdstip onmiddellijk vóór de komst van den erfpotestaat Albrecht van Saksen in Friesland wijst wel het toppunt van die oppermacht van Groningen aan. Handelend over dien tijd, omstreeks 1492, kan de toen levende Groninger kroniekschrijver en brouwer Sicke Benninghe met gewettigden trots zijne geliefde stad aanspreken met de woorden „Venediëns gelycke" — eene evenknie, zoo niet als handelsmetropool dan toch als machthebbende over een uitgestrekte „terra ferma". Van de Eemsoevers tot de boorden der Zuiderzee werd de heerschappij van Groningen, hoewel in het westen noode en onder voortdurend verzet, erkend; het erfpotestaatschap in Friesland, dat de groninger stadsraad kort te voren van den Duitschen keizer hoopte te verwerven, scheen toen werkelijk voor Groningen weggelegd te zijn:

Groninger „kasteleins" resideerden in de voornaamste Friesche steden, gesteund door een Groningsch garnizoen; de Groninger koopman gevoelde onder de Friezen iets van den fieren trots, dien de Romeinsche burger, de „civis Romanus", moet gevoeld hebben onder de overwonnen volkeren der oude wereld.

Fier verhieven zich de patricische geslachten, aan wier stoute politiek de stad Groningen die schoone positie te danken had. De nakomelingen der tot stedelingen geworden Drentsche eigenerfden en Friesche boeren, die in hunne stad groot geworden waren door handel en nijverheid, achtten zich de gelijken van den ouden Frieschen adel der Ommelanden, met wien velen hunner zich verzwagerd hadden. Bij de onderhandelingen met den Duitschen keizer Frederik III over het Friesche erfpotestaatschap is er ernstig sprake van eene verheffing van den ganschen Groninger raad tot den adelstand. De Groninger koopmansgeslachten, uit het volk zelf opgekomen — de Clanten, Jargessen, Huginghe's, Sickinghe's, Katers, Schaffers, Hoornkens, Ulgersen, Hansowe's, Hubbeldinck's, Coendersen en hoe zij verder mochten heeten — wenschten het voorbeeld te volgen, hnn gegeven door de Lewe's in de 14de, de Rengersen in de 15de eeuw, en gelijk gesteld te worden met den landadel: de Gockinga's, Alberda's, Houwerda's, Ewsum's, Onsta's in het Friesche Ommeland en den talrijken adel in het meer westelijke Friesland.

De Groninger koopmansfamiliën „der older stammen" vormden zoo op het einde der 15de eeuw eene stadsaristocratie, die met hoogmoed nederzag op de overige bewoners der machtige handelsstad en dezen uitsloot van invloed op het bestuur.

Die uitsluiting viel blijkbaar niet moeielijk, doch de wijze, waarop zij geschiedde, is niet geheel helder.

Onze hoofdbron voor de kennis der samenstelling van het Groningsche bestuur is het Stadboek, de verzameling der stedelijke bepalingen en rechten, waarvan wij ten minste reeds in het begin der 14de eeuw melding gemaakt vinden. Beroemd is

vooral de codificatie van 1425, die in hoofdzaak tot het einde der Republiek van kracht is geweest, de grondwet van Groningen als het ware.

Het bestuur van Groningen was op de volgende wijze ingericht.

Ieder jaar moesten in den tijd, waarvan wij thans spreken, op den 8sten Februari de leden der sedert omstreeks 1400 bekende ,,swoerne meente'' bijeenkomen op het raadhuis om onder leiding der vier zittende ,,burghermesters'' de helft van den raad te vernieuwen. Daartoe werden in een hoed een aantal witte boonen met vijf zwarte geworpen, samen evenveel als het getal van de aanwezige leden der ,,swoerne meente''. Ieder dezer leden nam een boon uit den hoed en zoo werden vijf personen uitgeloot, die dan na een plechtigen eed van naar hun beste weten te zullen kiezen, acht personen aanwezen ,,over alle de stad, de raetlude wesen sullen mitten acht olden raetluden dat incomende jaer''. Den volgenden dag werden dan door deze zestien, uit hunnen kring, vier burgemeesters gekozen om het dagelijksch bestuur te voeren. Het ambtsjaar was verdeeld in vier ,,panden'', in elk waarvan een der burgemeesters met een deel van den Raad met de leiding van het bestuur belast was; Pinksteren, Maria Hemelvaart (15 Aug.), St. Andries (30 Nov.) en St. Pieter (22 Febr.) waren de scheidingspunten van deze panden. Niemand was verkiesbaar tot het ambt van raadslid, of hij moest ,,vry echte geboren'' zijn en een eigen erf of behuizing bezitten ter waarde van driehonderd mark.

Eischte de laatste bepaling reeds eene belangrije mate van welvaart, het kwam er bij deze verkiezingsmethode vooral op aan, wie lid was der gezworen meente en dus het recht zou hebben om op te komen bij de keuze van den ,,nyen'' Raad naast de jaarlijks overblijvende helft van den ,,olden''. Hoe nu de gezworen meente of ,,ghemene achte'', wat een andere naam voor dit college schijnt te zijn, in dien tijd werd gekozen, wordt ons helaas niet gemeld, doch het is zeer waarschijnlijk,

dat hare verkiezing sterk onder den invloed van den raad stond, misschien wel door dezen zelven geschiedde, doch dan — voor den vorm ten minste — uit de gansche burgerij. De Raad hield in ieder geval ook de eenmaal gekozen gezworen meente zeer in den band en belette haar buiten zijne toestemming vergaderingen te houden. De meente vormt zoo een van den Raad afhankelijk college van 24 personen, waarvan de helft jaarlijks aftreedt en aan wier hoofd drie uit hun midden door henzelven gekozen ,,taelmans'' of sprekers staan, die als voorzitters en woordvoerders fungeeren.

De gilden hadden in gewone tijden bij de stadsregeering niets in te brengen. Hen liet de Raad buiten de leiding der stadszaken, ja buiten alle bemoeiing daarmede, zoo lang hij dit vermocht. Alleen door oproer konden zij hunnen wil soms doordrijven, tenzij de Raad vrijwillig gehoor gaf aan de vertoogen, tot hem gericht.

Wij vernemen van gilden te Groningen sedert de 14de eeuw en bezitten uit het laatst dier eeuw en van omstreeks 1400 verscheidene gildekeuren. Reeds in dien tijd bemerken wij, dat de Raad de gilden scherp in het oog houdt: in verschillende gilderollen dier dagen treedt de Raad op als toezicht uitoefenende op de nakoming der gildekeuren.

Nog duidelijker wordt de invloed van den Raad op de gildezaken in de oudste tot ons gekomen redactie van het Stadboek, waarin een artikel gevonden wordt ,,van amptlude wijlkoer'', hetwelk vaststelt, dat de gilden geene keuren zullen maken ,,by hem selven, et en sy by orlove des Rades''. Ieder jaar moesten de ,,hovedingen'' of ,,hovelingen'' van ieder gild in de Vasten op bevel van den Raad hunne ,,rol'', waarin de gildekeuren zorgvuldig opgeteekend stonden, voor de contrôle ten raadhuize vertoonen. Het gild, ,,de den Rade duchte onnutte geholden te wesen'', moest op bevel van den Raad onmiddellijk worden opgeheven. In 1436 werd door Burgemeesteren en Raad in

overleg met de gezworen meente een ,,algemeene gildebrief'' vastgesteld, die voortaan den grondslag vormde van alle bijzondere rollen en het gildewezen in alles aan het strenge toezicht van den Raad onderwierp: de hovelingen, twee voor ieder gild, werden daarbij ondergeschikt gemaakt aan een college van drie ,,boumesters'', waarvan één door den Raad en de twee anderen door de hovelingen der gilden werden aangewezen. Aan hen moesten de hovelingen rekenschap doen van hun beheer der financiën van het gild; het overschot op de rekening zou besteed worden ,,to tijmmeren totter stad behoef'', wat den naam ,,boumesters'' verklaart. De bouwmeesters deden weder rekenschap èn aan de gezamenlijke hovelingen, als dezen dit begeerden, èn aan den Raad.

Wenschten de gilden het een of ander veranderd of verbeterd te zien, dan kwamen de hovelingen bijeen in het Jacobijnenklooster onder leiding der bouwmeesters, die later met de bezwaren of voorstellen van de gilden ten raadhuize verschenen om met den Raad daarover te spreken. De Raad was echter volstrekt niet gehouden zich naar die voorstellen te gedragen.

Nog veel minder dan de gilden hadden de zoogenaamde ,,buren'' of ,,inwoners'' in te brengen. Zij bezaten niet het volle burgerrecht doch hadden hoogstens alleen het ,,buermal'' gekocht, dat hun recht gaf om eigendom te hebben volgens stadsrecht en koopmanschap te drijven. Zij hadden verder geen rechten, naar het schijnt, en stonden met de overige burgerij onder toezicht der ,,cluftmesters'' van de vier kluften der stad.

Burgemeesteren en Raad oefenden het stadsbestuur in zijn vollen omvang uit.

De belangrijke en minder belangrijke stadsambtenaren werden allen door Burgemeesteren en Raad aangesteld: de vier voogden van ieder der drie groote kerken en van den met de armenzorg belasten ,,Heiligen Geest'' benevens de twee voogden van het gasthuis, door Burgemeesteren; de ,,officianten'' of eigenlijke

ambtenaren, tot wie de secretaris, de stadsschulte, de stadsrentmeester, de ambtman van het gericht van Selwerd, de raadsbouwmeester, de artilleriemeester, de boden, vier of vijf busschutters, de trompetters, de pijpers, de toren- en poortwachters, de scherprechter, de karrendrijvers, de stadsmedicus, sedert 1548 ook een toen voor het eerst benoemd stadssyndicus of pensionaris werden gerekend, allen door den Raad. De „cluftmesters'', twee voor ieder der vier kluften, waarin de stad verdeeld was, werden door deze afdeelingen zelf gekozen en hielden het toezicht over straten, pleinen, wegen, enz.; daarvoor genoten zij de opbrengst van het buurmaal.

Burgemeesteren en Raad hadden niet alleen het bestuur maar ook de rechtspraak in de stad geheel in handen, definitief sedert het verdrag met bisschop Frederik van Utrecht in 1405, dat den invloed des bisschops op de stedelijke rechtspraak volkomen ophief. De „stadsschulte'' was met burgemeesteren de leider van het recht. Op de rechtspraak in zaken tusschen Groningers en Ommelanders had de Raad door zijne leden in de gemeenschappelijke Hoofdmannenkamer, die te Groningen gevestigd was, grooten invloed.

Hadden zoo de leden van den Raad de burgerij geheel in bedwang, tegenover den eigenlijken landsheer, den bisschop van Utrecht, gedroegen de fiere patriciërs zich als ware Groningen eene volkomen onafhankelijke rijksstad. Bisschop David van Bourgondië was er nog wel gehuldigd uit vrees voor de macht van zijn vader, hertog Philips, die hem met een leger in Overijsel had binnengeleid, en later erkend ook uit vrees voor zijn broeder Karel den Stoute, doch na Karel's dood bekommerde men zich weinig om den landsheer. De Bourgondische macht was toen voor jaren en jaren geknakt en ook in deze afgelegen streken deed zich zoo de invloed van den slag bij Nancy gelden.

Het stadswapen, in dien tijd met een dubbelen rijksadelaar prijkend, getuigde van de pretentiën der Groningers in dit opzicht, die feitelijk alleen den Keizer boven zich erkenden.

Zoo was de Raad van Groningen tegen het einde der 15de eeuw het alvermogende bestuurscollege, samengesteld uit leden van een klein aantal patricische koopmansgeslachten, die zorg droegen, dat geen anderen met hen in de regeering kwamen.

En die regenten verloochenden hunne koopmansafkomst niet.

Een drukkend stapelrecht dwong de Ommelanders hunne waren te Groningen ter markt te brengen, en met ijverzuchtigen blik hielden de in 1434 ingestelde ,,oldermans'' van het toen geregelde ,,gild-, water- en stapelrecht'' toezicht op dit belangrijke privilege. Tusschen Eems en Lauwers mocht niemand, zeide eene bepaling van 1439, ,,coepmanscap dryven, he en sie borger ofte he en hebbe syne buirmalen ende syne ghiltrechte ghewonnen van der oldermannen''. Ook dit laatste college, bestaande uit zestien leden, uit wier midden zij zelven een ,,olderman'' en twee ,,busheren'' naast hem als financieele bewindvoerders verkozen, stond zeer onder invloed van den Raad. Jaarlijks op St. Pieter wees de ,,olde'' Raad, die aftrad, vier personen uit zijn midden aan, die met den ouden olderman en de oude busheeren de zestien leden uit de burgerij kozen en daarbij zorgden zich tot de raadsgeslachten te beperken. Met kracht steunde de Raad deze voor den Groninger handel zoo belangrijke instelling. Ook de nijverheid, met name de te Groningen bloeiende bierbrouwerij, werd door verbodsbepalingen ten opzichte van het bierbrouwen ten platten lande in het voordeel der Groninger industrie geregeld.

De verovering van Friesland bewesten de Lauwers was dan ook zeer zeker niet alleen met politieke maar ook met commercieele bedoelingen door de groote koopstad van het noorden begonnen: ook hier deden de Groninger kooplieden aan de kleine Friesche steden hun overwicht gevoelen door het maken van voor den Groninger handel voordeelige bepalingen.

De heerschappij van Groningen over het omliggende Friesche gebied in wijden kring toonde zoo inderdaad onmiskenbare over-

eenkomst met die van Venetië over zijne omgeving. De Groninger koopliedenregeering volgde het haar in het verre zuiden gegeven voorbeeld na.

Aanvankelijk ook met goeden uitslag. Geleid door een bekwaam en energiek staatsman, den „persona personatus", of hoofdpastoor der groote St. Maartenskerk, den bekenden Mr. Willem Frederiks, wiens invloed sedert 1490 gedurende meer dan dertig jaren herhaaldelijk duidelijk merkbaar is, behaalde Groningen steeds grooter zegepralen in Friesland. Toch waren de moeilijkheden, waarmede de stad daar in den strijd tegen de Schieringer partij reeds toen te worstelen had, zoo ernstig, dat enkele raadsleden — onze Sicke Benninghe behoorde later tot hen — met stijgende bekommering de groote Friesche plannen van hun leider gadesloegen.

Die moeilijkheden werden aanzienlijk vergroot, toen men sedert 1495 in Friesland te doen kreeg met twee machtige tegenstanders: met hertog Albrecht van Saksen en graaf Edzard van Oostfriesland.

De eerste, weldra door Maximiliaan van Duitschland tot erfpotestaat van Friesland aangesteld en een der grootste krijgsoversten van zijn tijd, hoopte niet alleen Friesland tusschen de Zuiderzee en de Eems aan zijn gezag te onderwerpen maar ook in de Friesche landen over de Eems, ja tot de Elbe toe, opperheer te worden, in de eerste plaats Groningen zelf te bedwingen. Edzard had niet veel minder grootsche plannen: hij toonde alvast eene sterke neiging om zich van de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers meester te maken en dan tevens in Groningen zijn gezag te vestigen, liefst als opperheer, doch desnoods als vazal van den Sakser.

In het begin verbonden de beide groote vijanden der stad zich tegenover deze met elkander. Zij veroverden samen bijna het gansche Friesche gebied tusschen Eems en Zuiderzee, drongen overal de niet tegen hunne vereenigde macht opge-

wassen Groningers terug en brachten eindelijk de stad zelve van alle zijden in het nauw.

De groote Groningsche plannen vielen zoo plotseling in duigen, de overmoed der trotsche kooplieden werd gefnuikt en Willem Frederiks en de zijnen hadden volop werk om zich den hertog en den graaf van den hals te houden. In hunnen uitersten nood beriepen de benauwde Groningers zich zelfs op den ouden, lang versmaden landsheer, den Utrechtschen bisschop, die evenwel, verzwakt als zijne macht in die dagen was, buiten staat mocht heeten om hulp te bieden en zich bepalen moest tot nuttelooze protesten of onderhandelingen van verdacht gehalte. Het formeele beleg van Groningen door hertog Albrecht in 1500 scheen voorgoed een einde te zullen maken aan de gedroomde heerschappij der Groninger koopliedenregeering.

De groote politieke plannen der oude geslachten hadden deerlijk fiasco gemaakt. Handel en nijverheid der stad waren zeer benadeeld bij de vreeselijke verwoestingen, door Albrecht's en Edzard's woeste benden in den omtrek van Groningen aangericht. Thans had door de insluiting der stad alle verkeer opgehouden. Teleurstelling na de grootsche illusiën van heerschappij in Friesland, armoede en ellende na de gouden dagen van Groningen's ongeëvenaarden handelsbloei tastten in deze dagen het prestige van den Raad op bedenkelijke wijze aan. De tegenstanders der Friesche politiek in den Raad begonnen gelijk te krijgen, hunne gezindheid begon boven te drijven in de ontmoedigde stad.

Doch hierbij bleef het niet. De lang onder den duim gehouden gilden, de buiten de zaken gesloten kleinere burgerij, ja zelfs de ,,ijnwoners'', die niet eens het burgerrecht bezaten, waagden nu het hoofd op te steken.

In 1457 reeds was er iets gebleken — een fragment eener kroniek bericht het ons — van ontevredenheid der burgerij, der gilden in de eerste plaats, over de drukkende tirannie der

raadsgeslachten. Geleid door een raadslid, Warner Smijt geheeten, hadden de gilden zich toen verzet tegen een plan van den Raad, door de gezworen meente gesteund, om verschillende te Groningen ter markt gebrachte waren — vogels, boter, kaas, spek, koren, huiden — door eenige personen geregeld te laten opkoopen, die deze waren dan „tot des Rades beste" weder aan „die ghemene borghers ende ijnwoners" zouden verkoopen. Tegen dit onverdraaglijk brutale opkoopersplan ten voordeele van den Raad ontstond toen een formeel oproer. De Raad scheen een oogenblik van voornemen zijn plan door te zetten en Warner Smijt te doen onthoofden, doch bezweek voor den dreigenden aandrang van het op het bericht dezer plannen voor het raadhuis verzamelde gewapende volk en beloofde nooit meer dergelijke monopoliën aan te zullen vatten, „daer die stadt, de ghemene ghilden, borghers of ijnwoners ijn becortet of beswaert mochten worden."

Dat er voor vijanden van den Raad bij de gilden altijd eenige hoop was, bleek ook in de veete tusschen den edelman Johan Rengers en den Raad omstreeks 1480, waarin de eerste — en blijkbaar niet te vergeefs — zich tegenover den Raad tot de gilden om steun wendde.

Daarop waren de jaren van roem en eer, van macht en voordeel voor de stad gevolgd. Ook de gilden en de andere stedelingen hadden van die schoone positie van Groningen profijt getrokken. Handel en nijverheid hadden een ongekenden bloei bereikt en alom in de vier kluften der stad had welvaart ook tevredenheid gewekt. De bevolking, die men naar de schattingslijsten in de rekeningen van omstreeks 1540 op wel 20 000 — een hoog cijfer voor die dagen — mag stellen, zal in den tijd van bloei omstreeks 1500 zeker niet veel minder bedragen hebben. Doch nu, tusschen 1500 en 1520, stond het anders en, zooals meer in dergelijke gevallen, men dacht minder aan het vroegere succes dan aan het voor oogen staande gevaar, het dreigende ongeluk.

In 1497 bleken sommige raadsleden voor de zware verantwoordelijkheid, die in deze omstandigheden op hen rustte, terug te deinzen. Het werd noodig eene bepaling in het stadsrecht op te nemen, dat de toen gekozen raadsleden zitting zouden houden, totdat men betere zou vinden; wie weigerde, zou behalve eene hooge boete zijn burgerschap verliezen; alleen zou voortaan de gezworen meente onbekwamen of tegen hun eed handelenden mogen vervangen. Het was een besluit van verre strekking: de toen zittende stadsraad werd erdoor permanent verklaard, de heerschende oligarchie voor geruimen tijd bestendigd. Wij weten intusschen niet, hoe lang de maatregel geldig is geweest, wel, dat hij omstreeks 1514 weder afgeschaft was. Een jaar later, in 1498, toen de zaken al meer en meer achteruitgingen en de ontevredenheid in de stad hand over hand toenam, zag de Raad zich genoodzaakt te veroorloven, dat onder invloed van de gilden en de burgerij, met medewerking zelfs van Groningschgezinde Ommelanders, een college van 13 personen werd gekozen om den gevaarlijken krijg tegen graaf Edzard en hertog Albrecht te voeren.

Ook dit middel hielp niet en het straks vermelde beleg van 1500, hoewel onder leiding van den Raad dapper door de Groningers volgehouden, zou ten slotte onvermijdelijk tot de volledige onderwerping der stad hebben geleid, wanneer niet hertog Albrecht onder de muren der veste gewond was en kort daarna aan zijne wonden was overleden. De dood van den geduchten veldoverste redde Groningen's onafhankelijkheid, ten minste tijdelijk.

Doch ook de volgende jaren waren niet gunstig voor de stad. Oorlog en brandstichting waren nog langer dan veertien jaren achtereen in Groningen's omgeving aan de orde van den dag. Friesland geraakte weder geheel in de macht van Albrecht's zoon en opvolger, hertog George; de Ommelanden vielen grootendeels den Oostfries in handen. De ook door de Groningers gehuurde landsknechten schenen, zegt Benninghe terecht, ,,lam-

meren int anloopen, men het sint wolven int afscheiden'' en waren dikwijls voor den vriend even gevaarlijk als voor den vijand. Ten einde raad zag Groningen, in 1506, zich genoodzaakt den Oostfrieschen graaf binnen de stad te roepen en zich aan hem te onderwerpen; graaf Edzard vestigde zich te Groningen en richtte er zelfs een burcht op, waarvan het twijfelachtig mocht heeten, of hij tegen den Saksischen vijand dan wel tegen de burgerij zelve moest dienen. Groningen had weder een landsheer.

Ook dit zware offer redde Groningen niet uit het gevaar. Edzard toch kon zich op den duur niet tegen zijn mededinger, den Sakser, handhaven en verliet in 1514 mismoedig de stad, nadat hij haar geraden had de hulp van den hertog van Gelre in te roepen.

Deze gaf gereedelijk aan het aanzoek gehoor, mits men nu hem als landsheer erkende, wat de Groningers dan ook onder zekere voorwaarden deden, zelfs voor de Ommelanden en het aan de stad onderhoorige Oldambt. De voorwaarden betroffen vooral de handhaving der stedelijke privilegiën en de verantwoording der stad tegenover den eigenlijken landsheer, den bisschop van Utrecht, die zoo van zijn recht beroofd werd. Een nieuwe hevige kamp volgde in den omtrek van Groningen. Gelderschen en Bourgondiërs — hertog George verkocht namelijk in 1515 al zijne rechten in Friesland aan Karel van Bourgondië-Oostenrijk en keerde naar Saksen terug — streden om de heerschappij, hier zoowel als in Drente, Overijsel en in het eigenlijke Friesland. De plechtige huldiging van den hertog van Gelre, die daartoe op Allerzielendag (2 Nov.) 1522 eindelijk naar Groningen kwam, bevestigde hier wel de lang onzekere Geldersche heerschappij doch maakte geen einde aan den krijg. De oorlogstoestand duurde in 1525 reeds langer dan een kwarteeuw en nog altijd was er geen einde, schoon de Geldersche zaak met reuzenschreden achteruitging.

De Geldersche stadhouder te Groningen, de befaamde leger-

overste Jasper van Marwijck, regeerde sedert 1522 binnen de stad met ijzeren hand en maakte van Groningen een roofnest voor den omtrek, van waar zijne benden onophoudelijk ter plundering uittogen. Hij behartigde in de eerste plaats de belangen van zijn hertog, ook zijn eigene en die der zijnen, vooral sinds hij in het huwelijk was getreden met eene vrouw uit het oud-Groningsche geslacht der Hoornken's: de belangen der stad als politiek en commercieel middelpunt van het noorden geraakten geheel op den achtergrond tegenover die van Gelre en den stadhouder. Want wat bekommerden zich de Geldersche legerhoofden om den handel der Groninger kooplieden? Die handel leed dan ook ontzettende verliezen door de aanhoudende rooverijen; de Hanze, waarmede de stad van ouds in nauwe betrekking had gestaan, trok zich meer en meer terug.

Het aanzien van den Groninger Raad leed onder dat alles ten zeerste, ook in de eigen stad. Onze beste berichtgevers, Sicke Benninghe en de bekende secretaris van graaf Edzard, Eggerik Beninga, benevens de kleinere kronieken en enkele oorkonden uit dien tijd deelen ons allerlei mede, op grond waarvan wij dit op zichzelf reeds voor de hand liggende feit mogen vaststellen.

Herhaaldelijk vernemen wij van de aanstelling van colleges uit de burgerij om met en naast, ja boven den Raad het bewind te voeren in deze moeilijke tijden. De ,,wijsheyt'' der stad, de verzameling van alle op den voorgrond tredende bestuursleden en ambtenaren, waarvan men ook in de 14de eeuw meermalen hoort spreken, de gilden, ja de ,,alinghe hoep'', het geheele lichaam der burgerij, worden meer dan eens opgeroepen om van advies te dienen of eene beslissing te nemen, die den Raad te gevaarlijk toescheen om ze op eigen gezag aan te durven. Het oude zelfvertrouwen van den Raad, de fiere moed van omstreeks 1490, was verdwenen — een voorteeken, naar het scheen, van den naderenden ondergang der oude

Groninger raadsmacht, der oude instellingen. De bekwame raadsman, Willem Frederiks, kon den val der stad niet verhoeden en sloot zich aan bij de Gelderschgezinden.

Wij zien in dezen tijd allerlei teekenen van verval. De oude raadsleden trekken zich terug en worden door jongere vervangen, wier belangelooze zorg voor de stadszaken vooral niet minder twijfelachtig was dan die hunner voorgangers, zoodat onze Sicke het spreekwoord ,,jonge Raad, eigen baat'' op hen meent te mogen toepassen. Vele raadsleden ontzagen zich niet om jaargelden aan te nemen van vreemde heeren, van den Sakser, den Gelderschman, den Oostfries, den Bourgondiër. Vooral de Geldersche partij onderscheidde zich door deze bedenkelijke voorliefde voor den ,,blauwen sack'', zooals Benninghe het herhaaldelijk noemt met eene begrijpelijke verzuchting over den treurigen toestand, waarin zijne stad vervallen was, zijne stad, wier dagen van grootheid hij nog had gekend. Hadden wij stadsrekeningen uit deze jaren — de eerste, die wij bezitten, is van 1526/7, de volgende van 1535/6; eerst met 1541/2 begint de meer volledige reeks — wij zouden zeker grove onregelmatigheden in het beheer hebben aan te teekenen, en de dikwijls onbillijkerwijze tegen regenten van stad en land geheven klacht zou in dit geval niet ongegrond blijken.

Nu eens hooren wij van den ontrouwen rentmeester Eelt Tammens, ,,de wort afgedrongen van der banck, de had sijn sacken alle volle'', terwijl hij een paar jaren te voren ,,sijns hebbens niet meer dan simpel borger'' was en van zijn tractement van 100 rijnsguldens alleen geen huizen kon bouwen en landrenten kon koopen, zooals hij deed. Dan weder vernemen wij van burgemeester Evert Coenders, die met het raadslid Rudolf Huginghe, later een der groote voorstanders der Geldersche heerschappij, zich tot stadsrentmeester ,,van opbeuren en uytgeven'' liet verheffen en vreemd rondsprong met de gelden der brandschatting en de rantsoenen der gevangen vijanden. Meer dan eens maakt Benninghe melding van ,,murmuracie''

onder de gemeente wegens de schandelijke misbruiken in dien noodlottigen tijd, toen de burgerij bij stilstand van handel en nering voortdurend met zware lasten geplaagd werd.

Het gansche financiestelsel der stad geraakte in de war, niet alleen door de zware oorlogskosten maar ook door deze misbruiken, en meer en meer vestigde zich onder de burgerij de meening, dat er afdoende verbetering moest gebracht worden in het financieel beheer, waarover men sinds geruimen tijd had te klagen, ja meer dan dat, eene ingrijpende verandering in het oude regeeringsstelsel, dat blijkbaar zijn tijd had gehad.

De boven genoemde rekeningen en enkele overblijfselen van de financieele oorkonden der stad uit de 15de eeuw geven ons gelegenheid te zien, hoe de inrichting van het financieel beheer te Groningen omstreeks 1500 was.

Op het stedelijk budget namen ook toen reeds de stadseigendommen, in rangorde ten minste, de eerste plaats in. Zij waren een belangrijk deel der zoogenaamde „opkomsten" en bestonden ten deele uit goederen ten platten lande, ten deele uit eigendommen binnen de stad.

Wat de eerste betreft, de grondslag tot dat bezit was gelegd door eene veete, die Groningen, geleid door den burgemeester Dutmar Rengers, in het begin der 15de eeuw, de booze dagen der Schieringsche en Vetkooper twisten ook in deze streken, had gevoerd tegen de Oldambster geslachten Gockinga en Houwerda. De stad heeft na een halve eeuw van veete zich meester gemaakt van de stamsloten dier familiën: Oterdum, Zuidbroek, Termunten en Bellingwolde; zij nam in 1438 bezit van de goederen van Ailco Houwerda, in 1444 van het grootste deel der goederen, landeren en venen, die haar bij verdrag met Eppo Gockinga na diens dood waren toegezegd. Sedert vormde de opbrengst van de verpachting der „Gokemagoederen" een belangrijken post in de rekeningen der stad, die zoo van hare pachters of „meiers" in het Oldambt eene aanzienlijke landhuur trok.

Een deel daarvan werd gewoonlijk gebruikt voor het onderhoud van de altijd door den woedenden Dollart bedreigde dijken en sluizen in deze meer en meer onder den staatkundigen invloed der stad gekomen streek.

Een tweeden kring van bezittingen had de stad in de voormalige landerijen van den verarmden Ommelander edelman Popke Herathema bij Eenrum in Hunsingoo, een verwant der Lewe's en Onsta's, die in 1456 zijne goederen met den Herathemaheerd, zijn stamwoning, aan het rijke Groningen had verkocht. De stad volgde hiermede het voorbeeld, voor en na gegeven door verschillende raadsgeslachten, die zich op dezelfde wijze omvangrijke bezittingen ten platten lande hadden verworven. Wel begon de familie van den edelman een proces tegen den Raad maar te vergeefs: de ,,Herathema-goederen'' bleven in het bezit der stad en werden evenals de ,,Gokema-goederen'' aan stadsmeiers, gewoonlijk voor zes jaren achtereen, verpacht. De pachtsommen dezer goederen werden op gezette tijden door een daartoe afgezonden vertrouwd persoon ingezameld en aan den rentmeester der stad verantwoord. Zoowel in Hunsingoo als in het Oldambt waren deze bezittingen door aankoop in den omtrek aanzienlijk vergroot, zoodat de ,,Gokema-goederen'' in 1526 omstreeks 250 deimt (167 morgen), de ,,Herathema-goederen'' omstreeks 400 juk (morgen) lands besloegen.

De ,,stadsopkomsten binnen Groningen'' werden van deze posten onderscheiden. Zij bestonden uit renten van hofsteden, huizen en ,,kamers'' (kleine woningen), gelegen in de beide ,,buermanden'' ten noorden en ten zuiden der oude stad, onmiddellijk vóór de poorten, de voormalige gemeene weiden der Groninger marke; verder uit de opbrengst van voor allerlei doeleinden verpachte stukken walgrond, van de visscherij in de grachten, van sommige torens in den stadsmuur, van welke enkele door stadsambtenaren en armen bewoond werden, andere als pakhuizen enz. werden verhuurd; eindelijk uit de renten van stukken stadsgrond langs den muur aan de binnenzijde

en van huizen en weiden op de plaats van graaf Edzard's burcht, die na zijn vertrek in 1514 onmiddellijk was neergehaald.

Dan volgde de opbrengst der recognitiën, betaald door de bezitters van de 150 à 200 kalkovens op een deel van den uitersten singelwal; die van de gelden, ontvangen bij het opnemen van nieuwe burgers, in dezen tijd tot een getal van 40 à 60 jaarlijks, meestal uit Drente en het Ommeland, in de stad gekomen; die van het straks genoemde ,,buermal''; die van de geldstraffen, in de stad opgelegd; verder het ,,voorschot'', en soms ook ,,naschot'', eene belasting op de huizen van burgers en inwoners, in de vier ,,kluften'' der stad volgens ,,settinghe des Raedes met de swoeremeente'' jaarlijks ingezameld door acht leden der laatste; eindelijk de tollen en accijnsen en verwante inkomsten.

De tollen en accijnsen werden niet tot de ,,olde opkomsten'' gerekend en waren dan ook meerendeels van betrekkelijk jongen datum, uit den tijd van de ontluikende macht der stad. Tot de oudste inkomsten van deze soort behoorden wel: de ,,banchure'', voor het vleeschhuis jaarlijks door het ,,knokenhouwersgilde'' betaaid; de aanzienlijke huur der ,,ticheldobben'', kuilen in de kleistreek ten westen der stad over eene uitgestrektheid van 44 grazen (halve bunders) land, voor de steenbakkerij gebezigd; die der vischbanken aan beide zijden der groote vischmarkt, aan vrouwen verpacht tegen eene lichte recognitie; verder het weggeld over de ,,nyghe brugghe'' aan de Punt op de Drentsche grens, waarlangs een belangrijke verkeersweg naar Drente en de verder gelegen streken liep; de turf-, zout- en hopmaten, de opbrengst van de stadskraan voor het lossen der schepen en van de stadswaag. De aanzienlijkste baten kwamen hier vooral — in een handelsstad zeer natuurlijk — voort uit de stadswaag, die omstreeks 1545 geregeld niet minder dan 11 à 1500 Emder guldens (van 30 stuivers) per jaar opbracht.

Reeds in het begin der 15de eeuw hoort men ook van accijnsen

spreken. Die op den wijn en op het uitheemsche Hamburger bier zijn wellicht de oudste, daar zij konden strekken om den bloei der Groninger bierindustrie te bevorderen. De stadsregeering zorgde er dan ook voor, dat deze accijnsen niet werden ontdoken. Aan de poorten stonden wachten om op den invoer toe te zien; wijn en Hamburger bier mochten, de eerste alleen in het stadswijnhuis op de markt, het laatste slechts in één of twee bepaaldelijk daartoe aangewezen huizen worden getapt, de wijn door den stadswijnmeester, het Hamburger bier door of namens de pachters van den accijns.

De eetlust komt ook op het gebied van belastingheffing dikwijls onder het eten en zoo vinden wij weldra melding gemaakt van vettewarenaccijns, korenaccijns, lakenaccijns en Groningerbieraccijns, die vooral op de kleine burgerij drukten. Die kleine burgerij kon zich misschien zonder bezwaar nederleggen bij accijnsen op voor haar betrekkelijk onbereikbare artikelen van weelde, als wijn en Hamburger bier, doch gevoelde zich verongelijkt door accijnsen op hare eerste levensbehoeften, op boter, kaas, spek, koren, gewoon bier, laken. Men ziet dan ook herhaaldelijk verzet tegen deze accijnsen, die in de ons bekende rekeningen, te zamen met de oudere inkomsten van die soort, soms de helft van het gansche inkomen der stad uitmaken.

De oorlogstoestand sedert het begin der 16de eeuw eindelijk noodzaakte, evenals eene eeuw te voren in Holland, tot het aangaan van leeningen tegen lijfrente en tot het heffen van buitengewone schattingen. Voor de eerste had de Raad van Groningen vooral te maken met vermogende burgers van nabijgelegen handelsplaatsen, als Kampen, Deventer, Zwolle en Munster en de rijke stad Hamburg, waarmede men van ouds in nauwe handelsbetrekking stond; met kleine landsvorsten, als de naburige graven van Bentheim en van Tecklenburg, als de hertog van Mecklenburg zelfs; eindelijk met rijke kloosters, wederom niet in de steeds onrustige eigen omgeving maar in

en bij Kampen, Munster, Keulen; weldra evenwel, bij de toenemende behoeften, ook met vermogende burgers in Groningen zelf. Ook te Groningen namen die leeningen steeds in omvang toe, gelijk in de Hollandsche steden van de 15de eeuw reeds lang het geval was geweest.

Buitengewone schattingen, huis voor huis ingezameld door de kluftmeesters en de onder hen geplaatste rotmeesters, kwamen in deze zware jaren natuurlijk bijna geregeld voor, tot afwisselend en dikwijls aanzienlijk bedrag. Men hief schattingen ook van de huizen in de stads „hamrikken", de weidevelden om de stad gelegen, die niet minder dan 2000 grazen besloegen.

Tegenover deze inkomsten stonden natuurlijk, vooral in dezen tijd, aanzienlijke uitgaven, afgezien nog van de gewoonlijk zeer belangrijke achterstallen.

Daar had men de te betalen renten, dikwijls ook met een aanzienlijken achterstand belast. Zij werden in „binnen- en buitenrenten" onderscheiden, waarvan de eerste, ten minste tot het midden der eeuw, verreweg het meeste geld kostten. Dan het presentiegeld der raadsleden en der gezworen meente, waarvoor aan de opkomende leden loodjes werden verstrekt, die zij op het stadswijnhuis tegen wijn konden inruilen; sedert omstreeks 1540 werd bovendien aan de leden van den Raad en de hoofdmannen een vaste jaarlijksche „pensie" van 20 Emder guldens, aan de burgemeesters een van 40 Emder guldens uitgereikt ter belooning voor hunnen arbeid. Dan volgen de arbeidsloonen, door den rentmeester verantwoord volgens kwitantie, „cedele", van de met het toezicht op het onderhoud der stadseigendommen belaste bouwmeesters; de onkosten voor den ook onder leiding der bouwmeesters geplaatsten, maar door „rumoermesters" of opzichters geregelden nieuwen bouw van torens, voor het graven van kanalen, voor het aanleggen van nieuwe wegen; de salarissen der bezoldigde ambtenaren, van den het best betaalden „secretarius", die niet minder dan 300

Emder guldens verdiende, en den rentmeester, die 100 Emder guldens ontving, tot den scherprechter, die er 5 kreeg; de wegens menige toelichting bij de verschillende posten ook hier dikwijls zeer merkwaardige bodenloonen; de jaarlijksche kosten der 300 à 350 nieuwe ,,scuttencovels'' of uniforme hoofddeksels der schutters; die van de kleeding der daarop rechthebbende stadsambtenaren; die van den wijn en het bier, op hooge feestdagen en op den grooten dag der raadsverwisseling aan Raad, ambtenaren, geestelijken en schutterij geschonken, benevens die van feesten aan den landsheer, de landvoogdes of andere hooge bezoekers en hunne boden; de onkosten van het onderhoud der gevangenen en van de lichamelijke bestraffing of het terdoodbrengen der veroordeelden; die van den aankoop van turf voor rekening der stad, van het schoonhouden en verlichten der stadsgebouwen, benevens de fooien en grootere geschenken in geld; eindelijk die van het ,,trekgeld'', het strijkgeld, bij de verpachting der accijnsen aan den meestbiedende als premie toegekend.

Bij de uitgaven zijn die voor renten en voor arbeidsloonen de aanzienlijkste, ten minste als er geen soldij aan landsknechten moet worden uitgekeerd, zooals in 1536, en er geene beden aan de landsregeering moet worden uitbetaald, zooals in 1538 en 1545, in welk laatste jaar de landvoogdes, koningin Maria, zelve in eene plechtige te Groningen gehouden Statenvergadering van wat men nu ,,Stad en Lande'' noemde, eene bede van 40 000 Carolusguldens verzocht. Ook onder het Geldersche bewind is er reeds van zulke beden van den landsheer sprake.

Van al deze inkomsten en uitgaven hield de rentmeester der stad (men vindt er vóór 1526 voor enkele jaren twee genoemd) meer of minder geregeld en getrouw boek; hij was verplicht jaarlijks na St. Michiel (29 Sept.) aan den Raad rekenschap af te leggen onder overlegging van zijne rekening. De oudste rekening, die wij bezitten, die van 1525/6, laat uit het oogpunt

van geregelde orde vrij wat te wenschen over; de volgende, van 1535/6, is reeds beter, maar aan hooge eischen voldoet eerst die van 1547, opgemaakt door den toenmaligen voortreffelijken rentmeester Hieronymus Vreederijk of Frederiks, den verdienstelijken zoon van pastoor Willem. Zijne rekening loopt niet meer van St. Michiel tot St. Michiel ,,als van oldes'', doch van het einde van het jaar tot het begin van het volgende, in overeenstemming met de lijfrenten, die van Januari tot Jannari liepen; zij beslaat daarom bij uitzondering vijf kwartalen; de stadsgoederen worden dan het eerst in geregelde volgorde, wel onderscheiden opgenoemd; bij verschillende posten staan belangrijke opmerkingen. Hieronymus legde ook in dat jaar een ligger aan, waarin de verschillende posten tot beter onderricht van den Raad en burgerij werden toegelicht; wel is die ligger niet tot ons gekomen, maar wij bezitten dien van 1584, met hetzelfde doel en in navolging daarvan samengesteld.

Behalve den rentmeester legden ook andere ambtenaren jaarlijks aan den Raad rekenschap af van het beheer van een deel der stadsinkomsten, die onder hen stonden: de oldermans wegens het stapelrecht, de Groningsche leden der Hoofdmannenkamer wegens de onder hun beheer vervallen boeten, de ambtman van het aan de stad toekomende gericht van Selwerd — een uitgestrekt gebied in den omtrek der stad, ongeveer tusschen Selwerd en Midlaren — eindelijk die van het Oldambt. De beide laatsten ontvingen hun salaris uit de aan hun ambt verbonden inkomsten, die daarom netto weinig aan de stad opleverden; ook de eersten worden uit hunne inkomsten betaald en gaven zoo slechts een betrekkelijk klein overschot aan de stad, het meest zeker nog de oldermans.

Het oppertoezicht op de stadsfinanciën hielden burgemeesteren. Zij hadden de sleutels van de ,,stadskijste'' en gaven die op St. Pieter (22 Febr.) ,,bi der sonne'' over aan de nieuwe burgemeesteren, terwijl zij gehouden waren binnen veertien dagen daarna, ieder voor zijn ,,pand'', rekenschap van het beheer af

te leggen aan hunne opvolgers in tegenwoordigheid van den rentmeester en de taalmans der gezworen meente[1]).

Verschillende oorzaken aldus brachten in 1525 een heftige beroering onder de burgerij van Groningen te weeg: de toenemende verwarring in het financieel beheer; de verdenking, tegen sommige raadsleden naar aanleiding daarvan opgevat; de opdrijving der accijnsen; eindelijk het boven nog niet genoemde ongeregeld betalen van sommige renten, o. a. te Deventer en te Munster.

Vooral de gilden lieten luide hunne stem hooren. Sedert het aanzien van den Raad aan het tanen was geraakt, hadden de lang tot lijdzame onderwerping gedwongen gildebroeders het hoofd allengs opgestoken. In de onrustige jaren van den krijg

---

1) Bij de zeer verschillende eischen, in verschillende jaren aan de Groninger „stadskijste" gesteld, loopen de totalen der inkomsten en uitgaven in de eerste ons bekende rekeningen nog al zeer uiteen. De sommen van inkomsten en uitgaven zijn in Emder guldens respectievelijk:

	inkomsten	uitgaven
1526/7	4400	4200
1535/6	14000	13400
1541/2	15000	14500
1542/3	9200	9300
1547	12700	12400 (vijf kwartalen)
1548	6900	7800
1549	11400	8000.

Welk eene belangrijke plaats in deze totalen respectievelijk de accijnsen en de lijfrenten innemen, blijkt uit de volgende tabel:

	accijnsen	lijfrenten
1526/7	2000	2300 (vrij wat achterstand)
1535/6	5250	1600 (vrij wat achterstand)
1541/2	7100	2850
1542/3	4200	2900
1547	5600	3200
1548	5900	3400
1549	6700	2400.

tegen de Saksers en in die van graaf Edzard zien wij dan ook herhaaldelijk de gilden feitelijk den Raad dwingen hun eenigen invloed op de stadszaken te gunnen en met name hen te laten medewerken bij de aanwijzing van de straks besproken buitengewone colleges, die naast den Raad optraden om de belangen der stad in die moeilijke dagen te helpen behartigen. Zoo waren de Dertienen van 1499 ten deele ook uit en door de gilden aangewezen; onder de Zestienen van 1505/6 waren vier gildebroeders; in de gevaarlijke dagen even vóór de onderwerping aan graaf Edzard traden de gilden, geleid door hunne bouwmeesters, een enkele maal zelfs tegenover deze, handelend op, tot ergernis natuurlijk van ouderwetsche raadsleden als Sicke Benninghe, die van dit optreden der smalle gemeente naast en tegenover den Raad weinig goeds verwachtten. Bij het inhalen van graaf Edzard worden ook de gilden geraadpleegd, staan hunne hovelingen met andere burgers naast den Raad en laten hunne wenschen krachtig hooren.

Van deze stemming van de gilden trachtte in 1514 reeds George van Saksen gebruik te maken om hen tegen den Raad op te zetten, dezen beschuldigende van verduistering van zekere brieven, die hij, George, aan de stad had gezonden. Wel waren deze pogingen door de weinige populariteit van den Sakser mislukt en antwoordden de gilden hem nog, dat „de Raedt ende se weeren eener luiden", doch welhaast stonden er in den Raad zelven personen op, die de neiging der gilden om zich met de stadszaken te bemoeien aanmoedigden. Dit bleek reeds dadelijk bij de eerste onderhandelingen met den hertog van Gelre, Karel van Egmond, over de hem op te dragen heerschappij in de stad en niet minder in 1523, toen het drijven der Gelderschgezinden eene groote ontevredenheid onder de burgerij verwekte. Het kwam toen tot openlijk verzet tegen de Gelderschen, ja, tot heimelijke onderhandelingen met den Bourgondischen vijand. De bouwmeesters der gilden sloten zelfs eenmaal de poort voor de roofzuchtige Geldersche lands-

knechten, uitroepende: ,,se wolden van der stadt geen roeffnest hebben''.

In de eerste plaats richtte de opkomende ontevredenheid zich tegen de Geldersche partij, vooral tegen de raadsleden, die Geldersche jaargelden ontvingen en daarvoor aan den Gelderschen hertog allerlei diensten bewezen, voornamelijk, meende men, door het bevorderen van Groningen's ijverige deelneming aan den voor handel en nijverheid verderfelijken krijg tegen de Bourgondiërs. Op verlangen van de gilden en de overige burgerij werd in 1523 besloten, dat niemand in de regeering of als burger zou worden toegelaten, die zulk een jaargeld van eenig vorst genoot. De meeste raadsleden gaven nu hun jaargeld op; enkelen slechts verkozen boven het raadsambt en het burgerschap het Geldersche salaris en bleven voortaan als ,,buren'' in de stad wonen. Het was tevens gebleken, dat thans werkelijk brieven van de Bourgondische aanvoerders over den vrede waren aangekomen maar dat de Raad deze voor de burgerij had verborgen. De ,,meente'' benoemde daarom een college van acht personen, twee uit ieder der stadskluften, om voortaan met den niet meer vertrouwden Raad de stad te regeeren.

In 1524 ontstond er eindelijk een hevige twist tusschen den Gelderschen stadhouder, nog altijd Jasper van Marwijck, en den Raad, van welks leden sommige tot de Bourgondische partij begonnen over te hellen, zich beklagende over de willekeur van den stadhouder en den nimmer eindigenden krijg. Het feit, dat de Bourgondische vorst zelf keizer was geworden en dus als zoodanig de onbetwiste opperheer der stad, zal natuurlijk tot deze stemming hebben medegewerkt: de keizerlijke naam had nog altijd invloed te Groningen.

Een raadslid, Roelof ten Water, die met het Bourgondische hof bekend was, daar hij vroeger in dienst was geweest van den Bourgondischen veldheer Floris van Egmond, graaf van Buren, trad zelfs te Brussel namens de stad met de regeering van Karel V in onderhandeling over den vrede, waaromtrent

men het weldra eens werd. Jasper van Marwijck verklaarde zich wel hiertegen en trachtte de burgerij tegen den van Gelre zich afwendenden Raad op te zetten, doch het gelukte de vredespartij werkelijk buiten den stadhouder om den hertog van Gelre zelven te bewegen een bestand met Bourgondië te sluiten.

Verwekte dit reeds oneenigheid tusschen Marwijck en den Raad, er kwam weldra nog meer bij. De Raad verklaarde eensklaps den gehaten stadhouder niet meer als zoodanig te erkennen, schrapte zijn naam uit de officieele stukken en maande de Geldersche ambtenaren in de Ommelanden aan dit voorbeld te volgen. Dit wekte in hooge mate de ergernis van hertog Karel. De Raad verzette zich op die wijze tegen den hertog zelf, die zijn stadhouder de hand boven het hoofd hield doch in het afgelegen Groningen weinig geteld werd. Een samenkomst te Arnhem, waar Groninger afgevaardigden uit Raad en burgerij hunne zaak tegen den stadhouder moesten verdedigen, leverde weinig goeds op: de Groninger deputatie werd door den hertog zeer onvriendelijk ontvangen, zoodat een deel daarvan heimelijk de vlucht nam naar huis. Nieuwe onderhandelingen — waarbij de oude, te Groningen invloedrijke en populaire staatsman Willem Frederiks, de vriend van Gelre, voor het laatst nog eens optrad met nieuwe Geldersche afgevaardigden om Groningen met zijn landsheer te verzoenen — brachten eindelijk onder sterken invloed der gilden, die uit vrees voor een nieuwen krijg den Raad tot toegeven dwongen, een nieuwe overeenkomst met Gelre te weeg; de stad onderwierp zich daarbij geheel en al aan den hertog, huldigde dezen nogmaals als landsheer, erkende de Hoofdmannenkamer als een namens den landsheer rechtsprekend college en zag af van alle heerschappij over het Oldambt. Sedert was de macht van den stadhouder te Groningen nog hechter gevestigd. De Raad zou dit weldra ondervinden.

Was het bij deze gebeurtenissen reeds gebleken, dat de stem

der gilden tegenover den Raad vrij wat gewicht in de schaal begon te leggen, het jaar 1525 gaf in dit opzicht nog heel wat anders te zien.

Vrijdag voor St. Laurens (10 Aug.) vernam men plotseling van een samenzwering der gilden, onder wie enkele leden van het vermogende brouwersgild zich op den voorgrond stelden, tegen den Raad met het doel om de accijnsen, behalve weder die op wijn en Hamburger bier, af te schaffen en het geheele financiestelsel der stad ,,in een ander geschick ende ordonnantie te brengen''. De samengezworenen benoemden eene commissie van 24 personen uit hun midden om onder leiding der beide bouwmeesters hunne wenschen aan den Raad kenbaar te maken.

Den volgenden dag verschenen deze gedeputeerden bij den Raad en verlangden ,,eene vrye stadt to hebben als dat van oldes plach te wesen'' met afschaffing van de gehate accijnsen. De gilden sloegen in afwachting van het antwoord van den Raad hun hoofdkwartier op in het Jacobijnenklooster, terwijl de markt en, niet te vergeten, de bierkelders, in den omtrek daarvan gelegen, door een woelige menigte werden bezet.

De Raad beklaagde zich ten zeerste over deze oproerige houding. De gewoonte bij zulke gildenverzoeken was immers, dat de bouwmeesters ten raadhuize verschenen en met Raad en gezworen meente overlegden; thans scheen men geweld te willen plegen. De Raad verklaarde zich intusschen niet ongenegen om met de gezworen meente en de ,,heele achte'', onder welken naam men waarschijnlijk de anders zoogenaamde ,,wijsheyt'' der stad te verstaan heeft, eene nieuwe regeling van de financiën te bespreken. Over en weder werd gehandeld, maar de menigte op de markt werd ongeduldig en dreigde de raadsleden met den dood. Reeds maakte zij zich gereed om de deur van de raadkamer open te loopen en velen trokken de messen als om tot dadelijkheden over te gaan, toen de Raad toegaf en een der burgemeesters het besluit afkondigde tot

afschaffing van alle accijnsen behalve die op wijn en Hamburger bier.

Nog was men niet tevreden. Den volgenden dag verschenen bouwmeesters en gedeputeerden weder ten raadhuize om rekenschap te vragen van alle rekenplichtige ambtenaren, benevens opgave van alle achterstallige schulden der stad aan de renteniers; zij verlangden, dat vier van de zittende raadsleden zich voor die schulden borg zouden stellen, terwijl de borgen dan hunne voorgeschoten gelden weder op de rekenplichtige ambtenaren: burgemeesters, hoofdmannen, oldermans, rentmeesters en accijnsmeesters, zouden mogen verhalen. De Raad moest wederom toegeven en wees vier borgen aan, o. a. onzen berichtgever Sicke Benninghe. Het bleek spoedig, dat er wel 4 à 5000 Rijnsguldens achterstand was, terwijl van de rekenplichtige ambtenaren niet meer dan 100 Rijnsguldens was te krijgen. De borgen waren in die omstandigheden weinig genegen om het geld voor te schieten. De oproerige menigte liet het echter hier niet bij, maar eischte van alle ambtenaren een eed van zuivering ten opzichte van het beheer der stadsgoederen, dat namelijk niemand hunner uit zijn eigen goed stadsschulden had betaald en niemand stadsgoederen onder zich had, wat bij de toenmalige inrichting van het beheer onvermijdelijk mocht heeten. Vooral keerde men zich tegen een aanzienlijk raadslid, Mr. Johan Jarges, die drie of vier jaren lang rentmeester en accijnsmeester was geweest en thans openlijk van diefstal van stadsgoederen beschuldigd werd. De stadhouder Jasper van Marwijck werd voor den geheimen aanstoker van dit alles gehouden en steunde dan ook de gilden met al zijn invloed, zoodat eindelijk alles gebeurde, wat deze hadden gewenscht.

Intusschen hadden Mr. Jarges en andere raadsleden zich tot den hertog van Gelre, den landsheer, gewend, en waren zelfs naar Arnhem gereisd om hunne bezwaren tegen het gedrag van stadhouder en gilden mondeling te ontvouwen. De vorst zond dan ook in December drie zijner raden naar Groningen om

met den stadhouder de zaken in orde te brengen. Het gelukte deze commissie inderdaad na eene moeilijke onderhandeling van vier weken de rust te herstellen, onder bepaling dat voortaan geen enkel schuldeischer der stad, zooals weleens geschiedde, boven anderen zou bevoorrecht worden, dat de vier borgen de achterstallige schuld zouden betalen en dat ten slotte in de eerstvolgende zes jaren alle schulden aan schuldeischers buiten de stad zouden worden afgelost door middel van een ongewoon sterk progressieve heffing van allen, die meer dan 75 Emder guldens jaarlijksche rente uit eigendommen bezaten, ook van geestelijken; wie van oneerlijkheid in het beheer was overtuigd, zou niet meer in de regeering mogen zijn. De stadsfinanciën werden bovendien aan een uitgebreid onderzoek onderworpen, dat evenwel voor de opgeroepen rent- en accijnsmeesters buiten verwachting gunstig uitviel, zegt onze berichtgever, hoewel toch Mr. Bouwe, de rentmeester van dit jaar, moest aftreden, zooals uit de rekening zelve blijkt en ons na het boven vermelde ook niet kan verwonderen.

De gilden hadden nu gezien, wat zij vermochten tegenover den Raad, en bij de volgende raadskeuze in Februari 1526 gingen zij tot een formeelen staatsgreep over. Zij kozen tegen de wet in eene geheel nieuwe gezworen gemeente, bestaande uit ,,allerley volck uut den ghilden, als smeden, backers, kremers, scomakers, quales tales'', zegt Sicke minachtend, ,,ende vergeten alle de olde borgers ende geslachten, de des Rades stoel weerdich weren''. En hierbij bleef het niet. Ook de Raad werd geheel vernieuwd en de oude geslachten werden op zijde geschoven voor andere personen ,,de men eertijds in de gesworen gemeente nouwe gekoren solde hebben''. Ook de hoofdmannen, de oldermans, de kerkvoogden enz. werden afgezet en door anderen vervangen. Het was eene ware revolutie: de gilden hadden de oude patriciërs overvleugeld en men liet deze alleen nog toe in ambten, waarbij kennis van zaken noodig was, zooals die van burgemeester, waarvoor men onder het

nieuwe raadspersoneel anders geene geschikte personen vond. De stadhouder had zich zoo ten volle op den Raad gewroken en de hertog keurde alles goed.

Doch de gilden ,,sijnt noch niet gesadichet gewest''. Zij begonnen nu aan de rechtspraak van den Raad te tornen, waarover in den laatsten tijd herhaaldelijk klachten waren gerezen. Buiten den nieuwgekozen Raad om wendden zij zich weder tot den hertog om de instelling te verkrijgen van een Hof van Appèl, bestaande uit den stadhouder en vier burgers, waarop men zich van raadsvonnissen zou kunnen beroepen, terwijl boven dat Hof nog appèl op den vorst zelf zou bestaan; bovendien eischten zij de heffing van eene hooge schatting van alle in de Ommelanden gelegen goederen der vermogende burgers. De hertog stemde — zooals te verwachten was — gereedelijk toe, doch de nieuwe Raad vond, dat dit toch te ver ging, en weigerde. Hij ging zelfs uiteen en legde ,,de slotelen op de schyve'', terwijl de in het pand zittende burgemeester de stad verliet. Het was eene raadswerkstaking. Drie weken lang was de stad zonder regeering, totdat eenige dagen na Paschen bij de gebleken onhoudbaarheid van dezen toestand de orde werd hersteld: tusschen de vermogende burgerij en den Raad aan de eene, de gilden en den stadhouder aan de andere zijde werden alle twisten bijgelegd en men besloot voortaan maar weder alles ,,nae older gewoenten'' in te richten. Eene groote processie met het Heilige Sacrament bezegelde het sluiten van den vrede.

Met dat al was de oude Raad van het kussen gedrongen; ten minste gedeeltelijk, want na het schijnbare herstel van de eendracht hadden sommige leden der oude geslachten weder als burgemeesters, ja zelfs als raden zitting gekregen.

Tegen hen ontstond in 1527 een nieuw oproer, weder wegens financieele besluiten, vooral wegens eene in die dagen van muntverwarring altijd bezwaarlijke ordonnantie op de waarde van de in omloop zijnde munt. Enkele ook vroeger aange-

gevallen burgemeesters en raadsleden waren thans hun leven niet zeker en vluchtten uit de stad. Opnieuw stelden de in het Jacobijnenklooster verzamelde gilden den Raad en de gezworen meente, hoezeer nu grootendeels uit nieuwe leden bestaande, de wet.

Dit liep den hertog toch al te erg. Dat zijn stadhouder met de gilden samenwerkte om de macht van den overmoedigen Raad te breken, was hem niet onaangenaam, daar zijn landsheerlijke invloed erdoor toenam; doch hij vreesde nu, dat de Bourgondiër of de Oostfries van de verwarring gebruik zoude maken om de stad te bemachtigen.

De legerbenden van keizer Karel hadden Friesland in 1524 gewonnen; zij waren reeds zegevierend in Groningerland doorgedrongen; Groningen geraakte meer en meer geïsoleerd, vooral toen ook in het Overijselsche de keizerlijke benden zich vertoonden en Utrecht gereed stond zich den Bourgondiër in de armen te werpen. Van de andere zijde lag graaf Edzard nog altijd op de loer om, zoo mogelijk, nog iets van zijne vroegere macht in Groningerland te redden. De te Groningen nu reeds bijna drie jaren lang heerschende woelingen maakten den Gelderschen vorst zeer beducht voor een aanval van een der beide vijanden, vooral daar hij wist, dat ook onder de burgerij zelve reeds menigeen in het aannemen der Bourgondische heerschappij het eenige middel zag om te ontkomen aan den langen krijg. Hij maande dus de Groningers ernstig tot rust aan. De gilden wilden den Raad dwingen te antwoorden, dat er rust heerschte. De Raad weigerde en verliet opnieuw de stad, doch keerde op de bedreiging der gilden, dat men de goederen zijner leden zou aantasten en henzelf vogelvrij zou verklaren, spoedig terug.

Eene oproeping van de beide partijen naar den hertog te Arnhem leverde wederom niets op, evenmin de komst van een hertogelijk afgevaardigde te Groningen, waar „her omnes volck”, zegt Sicke, feitelijk regeerde langen tijd achtereen.

Niet de Raad maar de gilden waren thans de meesters in Gro-

ningen. De vier borgen werden eindelijk door geweld genoodzaakt het lang geëischte geld op te brengen. Oproer was in de stad aan de orde van den dag en ieder oogenblik, ,,als se jenige moyterie off duvelye int hovet hadden'', kwamen de gewapende gilden en burgers op de markt in het geweer, ja werden met bedreigingen door hunne leiders daartoe gedwongen. In die omstandigheden was het geen wonder, dat bij de raadskeuze van 1528 de oude geslachten geheel uit den Raad verdwenen en weinig aristocratisch klinkende namen, als die van een Claus Knokenhouwer, een Jacob Smijt, een Henrick Kistenmaker, een Evert Wantscherer, een Konst Slotemaker, een Berend Scutemaker, op den voorgrond treden. Benninghe klaagt over al die ,,arm unnoesel van den gilden'', waarvan velen maar een paar jaren in Groningen woonden, dat ,,gepeupel'', wier vaders barbiers en kleermakers waren geweest en die zich allen hadden omhoog gewerkt, doordat zij ,,kenden kryten ende moyten mitten gilden''. De eerzame man veroorlooft zich zelfs een venijnig rijm op de ,,eerlyke stadt'' van Groningen, die nu ,,mijt sulken eselen besat'' is, in welk vers (?) hij klaagt ,,dat niet so suer en is als van aert de ghebuer, wanneer he opstygende is: he is ghyrich ende valsch, sijt gewijs''.

Groningen was geheel in handen van de leiders der gilden, begunstigd en aangezet door den gehaten vijand der oude geslachten van den Raad, den Gelderschen stadhouder Marwijck en diens hebzuchtigen schoonvader, Ludeke Hoornken, die indertijd ook zijn burgerschap had opgegeven om jaargeld te kunnen blijven trekken van Gelre en de stad te kunnen regeeren met en door zijn machtigen schoonzoon.

Hier valt plotseling het gordijn.

Hoe deze zoo belangwekkende strijd verder verliep, is ons namelijk niet overgeleverd. En toch, hoe gaarne zouden wij er iets van vernemen! Hoe gaarne ook hierom, omdat wij juist in deze jaren binnen Groningen de eerste sporen ontdekken van

het binnendringen der Luthersche denkbeelden, die elders onder de bevolking zulk eene gisting veroorzaakten. Hoe gaarne zouden wij den ouden Sicke, die met afschuw van de ,,luterie'' spreekt en als rechtzinnig katholiek daartegenover optreedt, ook over deze zaken hooren! De groote kroniek van onzen man eindigt echter plotseling met de vermelding van de verovering van Hattem in Juni 1528; die van Eggerik Beninga en de kleinere spreken niet of weinig van deze dingen.

Wij weten alleen, dat Marwijck in den herfst van 1529 als stadhouder vervangen is door den bastaardzoon van den Gelderschen hertog, den jongen Karel van Gelre. Marwijck is gevallen, zegt een der kleine kronieken, die van Sybe Jarichs, ,,om muyterie halve, welcke hy tusschen den burgheren ende raetsheeren solde stichtighet hebben''. Het schijnt zoo, dat de hertog eindelijk gehoor heeft gegeven aan de klachten der oude raadsgeslachten. Marwijck werd een jaar lang te Arnhem gevangen gezet en moest de aanzienlijke som van 25000 goudguldens als boete voor zijn bedrijf te Groningen betalen. Bij zijne loslating werd uitdrukkelijk bedongen, dat hij niet meer naar Groningerland mocht terugkeeren.

Met zijn val is waarschijnlijk ook onmiddellijk de gildenheerschappij te Groningen geëindigd. Onder den zoon des hertogs, die tot 1536, het jaar van den val der Geldersche heerschappij in de stad, tot tevredenheid der burgerij regeerde, treden ten minste de oude namen weder op in de stadsregeering.

Het waren jaren van meerdere rust ook in de omgeving der stad, waar de Bourgondische heerschappij zich steeds krachtiger had gevestigd en Groningen zelf ten slotte alleen in Geldersche handen bleef, zonder dat de Geldersche macht er veel uit kon richten, geïsoleerd als zij was van Gelre na de verovering ook van Drente en Overijsel door de Bourgondiërs.

De in 1528 tusschen Karel van Gelre en Karel V gesloten vrede van Gorinchem had den Gelderschen vorst nog in het bezit gelaten van Groningen met Drente en de Ommelanden,

die eerst na zijn dood aan Bourgondië zouden vervallen. Doch welhaast waren er in het Noorden weder moeilijkheden ontstaan tusschen Oostfriesland, dat nog altijd het oog op de Ommelanden had, en Gelre, waarbij, vooral in 1533, de stad Groningen en het Ommeland niet ontzien werden. Nieuwe klachten van den door de ruwe legerbenden zeer benadeelden Groninger handel lieten zich hooren, die tot herhaalde weigering van hulp aan Gelre door de stad aanleiding gaven en ook met den weldra gesloten vrede nog niet ophielden, vooral toen men vernam, dat de hertog zich gereedmaakte om ook deze streken, tegelijk met zijn eigenlijk hertogdom, aan Frankrijk over te dragen.

Men vertrouwde den hertog nu niet meer en wierp zich ten einde raad den Bourgondiër in de armen. In Juni 1536 verscheen de ingeroepen Bourgondische stadhouder van Friesland in Groningen: de Geldersche heerschappij had er opgehouden.

De laatste Geldersche stadhouders waren met den Raad geheel eensgezind. Van den jongen Karel van Gelre wordt getuigd, dat hij het met de ,,primores'' der stad goed vinden kon, en zijn warm afscheid van de Groninger regeering, toen zijn om verschillende redenen persoonlijk tegen hem ingenomen vader hem uit het bewind had ontzet, is met dat getuigenis in overeenstemming, evenals het feit, dat die regeering hem, ,,jonker Karel'', bij zijn vertrek eene belangrijke som gelds schonk. En zijn opvolger was een lid van een aanzienlijk raadsgeslacht, Ludolf Coenders, die zijne oude vrienden en verwanten in den Raad zeker niet benadeeld heeft. De gehate accijnsen komen dan ook in de rekening van 1535/36 — de eerste na 1525/6, die wij bezitten — als eene belangrijke bron van inkomsten voor en blijven dit, ook in de volgende ons bewaarde rekeningen na 1541/2. Het voorschot van Sicke Benninge en de zijnen werd eerst in 1541 door de stad afgelost.

Zoo heeft ten slotte de Raad van Groningen op de gilden de overwinning behaald en de jegens de democratie weinig welwil-

lend gezinde regeering van Karel V bevestigde, evenals elders in de Nederlanden, ook hier de oude geslachten in den herkregen invloed, die trouwens niet meer ten volle was, wat hij in de roemrijke dagen van het laatst der 15de eeuw was geweest. Naar binnen bleef de Raad, onder het toezicht der landsregeering te Brussel, een groot deel van de oude oppermacht uitoefenen, doch, voor een heerschappij als in de dagen „van oldes", van een politieke of zelfs commercieele onderwerping van Friesland of de Ommelanden aan de stad was geen sprake meer. Onder het krachtige gezag van den Bourgondischen landsheer was Groningen een stad als andere in diens gebied, eene belangrijke koopstad nog, in het bezit van hare groote handelsprivilegiën tegenover den omtrek, zelfs in hare heerschappij over het Oldambt en Selwerd door den nieuwen meester gehandhaafd, doch politiek van weinig meer beteekenis dan de steden in de overige Nederlandsche gewesten. Van gildenoproeren is in langen tijd geen sprake meer, evenmin als van invloed der gilden op de stadsregeering anders dan langs den weg van minnelijk overleg tusschen den Raad en de nu geheel van hem afhankelijke hovelingen.

DE GODSDIENST VAN WILLEM VAN ORANJE.

In den regel is het gemoedsleven van anderen voor ons zoo niet een gesloten boek dan toch een boek, waarvan slechts eene enkele bladzijde ons ter ontcijfering wordt geopend; schuchter trekt zich bij de eerste aanraking van buiten de ziel terug in de diepste schuilhoeken van het binnenste, als gevoelde zij, dat de samenhang onzer innigste overtuigingen een ander dikwijls onlogisch zou toeschijnen. Vooral in tijden als de onze, waarin de meeningen op godsdienstig gebied zoo verre uiteenloopen, tracht men dikwijls het gemoedsleven met een dichten sluier te overdekken, bevreesd als men is voor den onbescheidene, die misschien met spottend oog de heiligste gevoelens zou kunnen ontwijden, zonder eenigen eerbied voor datgene, waarvoor een godsdienstig mensch in ootmoed zich nederbuigt. Inderdaad, wie onzer zou het wagen tegen den zin van zijn medemensch binnen te willen dringen in dien zoo zorgvuldig verborgen kring van denkbeelden, tenzij een heilig recht van bloedverwantschap of genegenheid de afsluiting doet verbreken?

Maar er zijn menschen, ten opzichte van wie deze redeneering niet opgaat, die zulk een grooten invloed hebben geoefend op hunne omgeving, op de maatschappij in het algemeen, dat zij als het ware „gemeen goed" geworden zijn, dat men hen noodzakelijk m o e t kennen, de beweegredenen tot hunne handelingen m o e t trachten te ontdekken, om hunne werkzaamheid beter te begrijpen of hun werk beter te beoordeelen, en wel omdat het oordeel over hunne p e r s o o n l i j k h e i d zoo nauw samenhangt met dat over de waarde van hun

arbeid. Voor de heroën der menschheid is de maat der gewone stervelingen te klein.

Onder die heroën bekleedt Willem van Oranje een eervolle plaats. Zijn werk is de vrijheid der Vereenigde Nederlanden op staatkundig en godsdienstig gebied. Voor die vrijheid heeft hij goed en bloed veil gehad.

Tot dit punt gekomen hoor ik tegenspraak van twee zijden.

Van den eenen kant roept men mij toe: „Niet voor de vrijheid heeft hij goed en bloed opgeofferd, maar uit eigenbelang, uit vuige eerzucht heeft hij gedaan, wat hij deed! Slim volgeling van de leer van Macchiavelli, ongeloovig van natuur, heeft hij met duivelsche scherpzinnigheid en arglist de bevolking der Nederlanden verleid om af te vallen van haren wettigen vorst. Geholpen door eene fanatieke secte, wier leer hij veinsde te omhelzen, heeft hij, de vloek onzer natie, een deel van het volk beroofd van den godsdienst zijner vaderen om het te werpen in de armen der ketterij, en daarna met hulp der zijnen de aanhangers van den ouden godsdienst onderdrukt en hun allen invloed in den staat ontnomen, om aan het hoofd eener revolutionnaire groep zelf te kunnen heerschen! Dit alles heeft hij gedaan, alleen zichzelven zoekend en trachtend naar de vorstenkroon zijns meesters!"

Van andere zijde klinkt het spottend: „Nu ja, hij heeft onze vrijheid bevochten, ons losgemaakt van knellende banden op staatkundig en godsdienstig gebied, maar in dien strijd heeft hij zijn eigen belang en dat van zijn huis nooit vergeten! Vooral uit zijne herhaalde verwisseling van godsdienst blijkt volkomen, dat voor hem de godsdienst slechts waarde had als middel om het volk te leiden!"

Men geeft hem zoo op tweeërlei grond een plaats onder de handige egoïsten.

Tegenover de overtuiging, waarmede deze beide gevoelens telkens en telkens weder worden uitgesproken, is het niet voldoende eenvoudig te wijzen op de Archives de la Maison d'Orange,

dat monument voor het geslacht van Nassau, „duurzamer dan metaal". Het zou wenschelijk zijn, de gansche persoonlijkheid van Willem van Oranje in haar geheel te beschouwen in verband met het werk, dat hij heeft tot stand gebracht. Maar dit zou jaren arbeids, een boekdeel vol beschouwingen vereischen.

Bepalen wij ons hier tot een der voornaamste punten, tot zijne meeningen op het gebied van den godsdienst, en trachten wij na te gaan, hoe de ontwikkeling zijner denkbeelden op dat gebied heeft plaats gehad. Onderzoeken wij, of hij inderdaad de koude egoïst was, dien sommigen in hem zien. Trachten wij een blik te slaan in het gemoedsleven van den man, die de verpersoonlijking is van den opstand tegen Spanje; van den man, tegen wien alle aanvallen zijn gericht van hen, die dezen strijd van hun standpunt uit meenen te moeten veroordeelen.

De jeugd van Willem van Oranje ontsnapt evenzeer aan onze waarneming als die van de meeste mannen van groote beteekenis. Wie zag in den jongen Duitschen graaf, opgroeiend in het stille afgelegen Dillenburg, den toekomstigen leider der Nederlanders? Wel bestond er een kans, dat zijn nog ongehuwde neef, prins Réné van Oranje, de eenige vertegenwoordiger van den rijken Nederlandschen tak der Nassau's, in een der vele oorlogen van zijn meester, Karel V, zou sneuvelen zonder kinderen na te laten, maar die kans kon ieder oogenblik verkeeren door een huwelijk van den nog jeugdigen Réné. Het was bovendien waarschijnlijk, dat, ingeval Réné kinderloos stierf, diens rijke erfenis den vader van onzen Willem ten deel zou vallen en daardoor in de toekomst verbrokkeld zou worden bij verdeeling onder de talrijke familie, die te Dillenburg jaar op jaar nog aangroeide. En niet alleen de geschiedschrijvers maar ook de leden der familie Nassau zelve hebben zich in latere jaren van roem weinig uitgelaten over Willem's opvoeding en prille jeugd. Het eenige, wat vast staat, is, dat die op-

voeding zeer eenvoudig is geweest, naar den trant der Duitsche vorstenzonen uit die dagen, en tevens zeer godsdienstig. Zoowel zijn vader als zijne moeder, de edele Juliana van Stolberg, waren doordrongen van den gemoedelijken godsdienstzin, die toen aan vele Duitsche hoven heerschte: graaf Willem van Nassau behoorde evenals zijne gemalin tot de overtuigde aanhangers van Luther, al heeft hij nooit in de voorste rijen der hervormingsgezinden gestaan. Terwijl zijn broeder Hendrik, de vader van den straks genoemden Réné, aan het hof te Brussel roomsch bleef en in bijzonderen dienst van Karel V ook moeilijk protestant had kunnen zijn, weigerde graaf Willem standvastig toe te geven aan alle aanzoeken om de zaak der protestanten te verlaten. Hij voedde ook zijne kinderen op in de Luthersche leer, die hij boven het Catholicisme had verkozen.

In alle opzichten groot was de verandering, die voor onzen elfjarigen Willem in 1544 aanbrak. De dood van zijn neef Réné maakte hem tot erfgenaam van de rijke goederen der Oranje-Nassau's in de Nederlanden en Frankrijk. Het schijnt wel, dat de godsdienst zijns vaders het grootste beletsel was, waardoor deze, wien de erfenis toch eigenlijk toekwam, uitgesloten werd. Zelfs tegenover den jongen Willem werd in de omgeving van Karel V ernstig het bezwaar geopperd, dat hij, „zoon van een ketter", eenmaal misschien de machtigste edelman in de Nederlanden zou worden. Het is waarschijnlijk, dat dit bezwaar werd opgeheven, doordat de vader erin berustte, dat zijn jonge zoon voortaan te Brussel zou worden opgevoed, *natuurlijk in de roomsche leer*. Zoo zou de erfenis ten minste niet voor zijn huis verloren gaan, waarvoor anders gegronde vrees bestond.

Men heeft deze handeling van graaf Willem zoeken te brandmerken als verraad, gepleegd ten opzichte van het Protestantisme met het oog op stoffelijk gewin. Men heeft gesproken van eene capitulatie van het geweten tegenover het eigenbelang. Ik ontken niet, dat hier het eigenbelang niet geheel mag worden

weggecijferd. Maar vergeet men niet, dat in 1544 Protestantisme en Catholicisme nog niet zoo ver van elkander afweken als thans, na meer dan drie eeuwen scheiding? Vergeet men niet, dat de landvoogdes der Nederlanden, Maria van Hongarije, die te Brussel haren broeder Karel vertegenwoordigde, tot kort voor haar optreden als zoodanig toenadering tot de protestantsche begrippen toonde, terwijl zij de Lutherschen te Antwerpen en elders zoo niet openlijk duldde dan toch hen weinig lastig viel? Was juist in 1544 de hoop niet weder verlevendigd in de Duitsche landen, dat men met wat toegeven van beide zijden de scheuring in de Kerk nog zou kunnen heelen? Stond aan het hoofd der Protestanten, die geen scheuring wilden, niet weldra Melanchthon zelf? Kwam inderdaad niet een paar jaren later in afwachting der beslissing van het Concilie het Augsburgsche Interim tot stand? Trad niet in 1538 bij den doop (volgens protestantschen ritus) van den jonggeboren Lodewijk van Nassau te Dillenburg een aartsbisschop van Keulen op, die zich toch roomsch noemde, al was hij niet zuiver in de leer? Het antwoord op al deze vragen wijst duidelijk aan, dat Willem van Nassau inderdaad zijn zoon niet zonder meer „verkocht", toen hij hem naar Brussel zond om er volgens de daar heerschende begrippen te worden opgevoed.

En waarin bestond het Catholicisme in die dagen aan het hof te Brussel? Gaat men dit na, dan zal men bevinden, dat men er allerminst op een streng nakomen der godsdienstige plichten lette. Het hof van koningin Maria was niet dat van de infante Isabella, zestig jaren later.

Vooreerst was, naar wij reeds opmerkten, de hoofdpersoon, de landvoogdes, geen strenge roomsche. Maar er was meer. De toon werd er aangegeven door een kring van jonge edellieden, die zich op feest bij feest het leven zoo aangenaam mogelijk maakten, zich in weelde baadden en zich diep in de schulden staken. Woeste drinkgelagen, grof spel, buitensporige verkwis-

ting bij gelegenheid van de tallooze bals, maaltijden en drink ·gelagen waren er aan de orde. Daar hadden reeds toen de tooneelen plaats, die de prins van Oranje later in zijne brieven meer aanduidde dan beschreef. Daar werd gedronken, totdat men onder tafel lag; gegeten, zoolang men nog besef had om te drinken; gespeeld, totdat de steeds schraler gevulde buidel geheel was geledigd; gezongen, totdat de keel was verdroogd; getwist en gevochten, totdat de strijders in dronkenschap door elkander rolden. Men trachtte elkander de loef af te steken in zinledige pracht. Rijke edellieden hadden een groot aantal koks in hunnen dienst, die de Brusselsche keukens tot conservatoires voor de kookkunst maakten; zij omringden zich met een soort van hofstoet van pages en verarmde standgenooten, die hen aanhingen als cliënten hunnen patroon. Men leidde er een leven, waarin verdorvenheid en verkwisting zich niet, gelijk aan de latere Fransche hoven, onder een mantel van elegantie en etikette trachtte te verbergen maar waarin ruwheid den boventoon voerde — een leven zonder eenig zedelijk gehalte, waarin men te vergeefs zou gezocht hebben naar den veredelenden invloed van godsdienst, kunst en letteren. De fijn beschaafde landvoogdes, die kunst en geleerdheid wist te waardeeren, die met belangstelling den strijd der meeningen in hare dagen volgde, die Luther, Melanchthon en Erasmus uit hunne werken kende en zich vooral tot den laatste aangetrokken gevoelde, walgde van hare omgeving, die door het ruwe soldatenleven te velde tijdens den telkens hervatten oorlog tegen Frans I meer en meer verwilderd was. Zij verklaarde eens, dat zij, ware zij een man, niet onder de Edelen van haar hof zou willen verkeeren, ja liever met de handen haar brood wilde verdienen dan zich met dat gespuis af te geven!

Wat moest er in zulk eene omgeving van den godsdienst worden? Men ging te Brussel naar de mis . . . omdat de landvoogdes het gaarne zag en het fatsoen het medebracht; men bad, biechtte en kruiste zich . . . omdat men er aan gewend

was, maar zonder er bij te denken. Las men er bij uitzondering een boek, dan was het op zijn best een ridderroman vol onmogelijke avonturen van krijg en van minne, waarin de dames niet al te eerbaar en de heeren niet te schroomvallig waren. Het liefst verlustigde men zich in de gewaagde beschrijvingen der aanvechtingen van verliefde monniken en nonnen; een enkele maal sloeg men het oog in Erasmus' werken, omdat daarin de geestelijkheid werd bespot; gewoonlijk echter bepaalde men zich tot de toen nog weinig talrijke, in meer dan eene beteekenis „lichte" produkten der Fransche hofliteratuur.

Is er nog een breed betoog noodig om aan te toonen, dat het Catholicisme, of welke andere godsdienst ook, te Brussel geen hooge vlucht kon nemen; dat de jonge prins in zulk eene omgeving moeilijk een overtuigd roomsche kon worden? Het is reeds buitengewoon, wanneer er — zooals hij later zeide — nog iets in hem is overgebleven van de in zijn vroege jeugd te Dillenburg bij hem gewekte gevoelens!

En hoe vroeg was hij aan die vriendelijke ouderlijke omgeving ontrukt!

Van zijn elfde jaar af heeft prins Willem in de Brusselsche wereld verkeerd. De jaren, die op de vorming van het gemoed den grootsten invloed plegen te hebben, waarin de geest de krachtigste indrukken ontvangt, heeft hij aan dat hof doorgebracht. Hoe velen zouden zulk een proef kunnen doorstaan zonder schade voor hun karakter en hun gemoedsleven? Is het wonder, dat wij den prins omstreeks 1560 nog hooren zeggen, dat zijne gemalin zich toch niet het hoofd moet breken met die „melancholische kwestiën van den godsdienst"?

Ook hij heeft zich geworpen in den maalstroom van het Brusselsche hofleven; ook hij heeft den kelk van het vermaak tot den bodem geledigd; ook hij heeft een groot deel van zijn vermogen in weelde en genot verbrast met zijn woeste tafelvrienden; ook hij heeft zich een naam verworven onder de groote ver-

kwisters van het hof. Maar toch onderscheidde hij zich in één opzicht van de ruwe gasten om hem heen: zijn geest heeft hij ontwikkeld. Dat dit is geschied, heeft hij vooral te danken gehad aan Karel V en de landvoogdes. Vooral de eerste, die de kunst verstond om zijn dienaren te kiezen, had reeds vroeg de aandacht op hem gevestigd, waarschijnlijk het eerst, toen hij zich in 1545 in de Nederlanden ophield. Hij plaatste Willem onder de leiding van een broeder van den als Granvelle later zoo beroemden staatsman, toen reeds als bisschop van Atrecht een man van beteekenis te Brussel. Ook de bisschop zelf heeft Oranje den weg gewezen langs de kronkelende paden der staatkunde, waarin hij zulk een meester was. Van jongsaf is Oranje opgevoed in de leer, die naar Macchiavelli heet en in Granvelle een harer grootste leerlingen bezit. Oranje heeft later getoond, dat de lessen van den meester inderdaad welbesteed zijn geweest: geen zet van Granvelle op het schaakbord der politiek ontging zijn kennersoog.

Welk eene omgeving! Welk eene leerschool! En daartegenover ten goede werkend, naast den uitstekenden aanleg, dien hij medebracht, alleen de zwakke herinnering aan het ouderlijke huis, aan de godsdienstige opvoeding in zijne prille jeugd.

Toen hij in 1551 als kolonel van een door hemzelven bijeengebracht regiment in 's keizers dienst trad en het werkelijke leven voor hem begon in den glans der keizerlijke genade, blonk hij uit door zijne groote scherpzinnigheid en zijne kennis van oorlogszaken en staatkunde, maar van godsdienstige ontwikkeling kon geen sprake zijn. Dat verbeterde niet na zijn huwelijk met de jonge aan het hof opgevoede Anna van Buren, van wie ons weinig anders bekend is dan dat zij goed met hem leefde en hem, als de laatste telg van een aanzienlijk Nederlandsch geslacht, rijkdommen aanbracht. Dat verbeterde niet in het legerkamp, waar hij zich jaren achtereen ophield en, zooals ons uit zijne brieven blijkt, zich tehuis gevoelde. Dat veranderde even-

min na 1555, na den afstand des Keizers, toen hij lid van den Raad van State werd, ridder van het Gulden Vlies, hoofd der financiën, straks opperbevelhebber van een leger op de grenzen van Frankrijk.

Het werd hem evenwel reeds in de eerste jaren van Philips II duidelijk, dat de staatkunde van dezen vorst de zijne niet kon zijn, dat de plannen van Philips en Granvelle ten doel hadden de Nederlanden te berooven van hunne politieke vrijheden en ze te regeeren, gelijk Spanje werd geregeerd, in streng monarchalen zin. Wij vinden hem dan ook reeds zeer spoedig in een eenigszins vreemde verhouding tegenover den vorst, die hem toen nog begunstigde en zocht te winnen: hij weigert reeds nu en dan mede te werken met de regeering, biedt zelf herhaaldelijk zijn ontslag aan en klaagt in zijne brieven over de handelingen van het bewind, dat meer naar de Spaansche raadslieden dan naar de Nederlandsche luisterde. Toch durfde de koning hem nog niet geheel van zich vervreemden: hij trachtte zijne bezwaren uit den weg te ruimen en benoemde hem in 1559 nog tot stadhouder van de belangrijke gewesten Holland, Zeeland, Utrecht en Franche Comté, tot onderhandelaar bij het sluiten van den vrede met Frankrijk en daarna tot gijzelaar voor het nakomen der vredesvoorwaarden.

Wie herinnert zich niet het gesprek, dat de onvoorzichtige Fransche koning met Willem hield over de Fransch-Spaansche plannen tot uitroeiing der ketterij? Aan de waarheid van het verhaal valt bijna niet te twijfelen; wel aan de beteekenis, die men eraan heeft gehecht.

Men heeft namelijk beweerd, dat van dezen tijd af de Prins zich tegenover de regeering heeft gesteld, dat hij van dezen tijd af sympathie voor het vervolgde Protestantisme heeft gevoeld. Het zooeven aangestipte omtrent 's Prinsen toenmalige verhouding ten opzichte van de regeering werpt de eerste bewering omver; de tweede wordt door zijn later gedrag, ja door zijn eigen woorden, weersproken. In zijne „Apologie" toch, het

geschrift, waarin hij zich verdedigde tegen de beweringen in het banvonnis van Philips, spreekt hij niet van eene toenmalige sympathie met de leerstellingen van het Protestantisme, alleen van medelijden met de arme slachtoffers der vervolging, die weldra in de Nederlanden, gelijk in Frankrijk, op groote schaal zou aanvangen. Ook hij had in zijn prinsdom Oranje de ketters laten vervolgen; in allen gevalle had hij tot nu toe, voor zoover wij weten, niet het minste blijk van sympathie, zelfs van medelijden, gegeven met hen, die in de Nederlanden om het geloof waren vervolgd. Hij zal de ketters beschouwd hebben met hetzelfde oog, waarmede men hen in de hoogere Nederlandsche kringen over het algemeen beschouwde: òf als onruststokers, die met geweld tot rede moesten worden gebracht, òf als dwazen, die alleen moesten gestraft worden, wanneer zij te ver gingen in hun verdwaasden ijver.

Toen Oranje, weduwnaar geworden, dan ook kort daarna in het huwelijk wenschte te treden met de Luthersche Anna van Saksen, waren de bezwaren van Granvelle, Philips en de nieuwe landvoogdes, Margaretha van Parma, al dachten zij ook om den mogelijken invloed der vorstin op haren toekomstigen gemaal, minder gericht tegen de godsdienstige dan tegen de politieke gevaren van deze verbintenis. Granvelle verklaarde zelfs in een vertrouwelijken brief aan den koning, dat hij op de rechtgeloovigheid van den prins volkomen vertrouwde; de koning en de landvoogdes twijfelden er ook niet aan, te meer daar de prins zich uitputte in betuigingen van eerbied voor „notre vraie et sainte religion catholique" en beloofde, dat zijne vrouw „katholiek" zou „leven". De prins schreef in dezen tijd zelfs een onderdanigen brief aan den paus over den „pest der ketterij", dien hij in zijn eigen prinsdom hoopte te vernietigen, en raadpleegde met Granvelle over de beste middelen om dit doel te bereiken. Uit alles schijnt te blijken, dat de prins in 1560 roomsch was en de landgraaf van Hessen, grootvader der jonge prinses Anna, was dan ook hevig tegen het huwelijk

gekant, omdat Oranje ,,de afgoderij der mis pleegde'' en de vriend en leerling van zijn persoonlijken vijand, Granvelle, was.

Merkwaardig is evenwel, wat de prins tegelijkertijd aan den keurvorst van Saksen liet verklaren: ,,dat hij als Ridder van het Gulden Vlies nu en dan wel eens ter mis moest gaan maar dat hij toch in zijn hart Luthersch was, gelijk immers zijne gansche familie dat geloof ijverig voorstond, dat hij immers in de ware religie was opgevoed''!! Wel verklaarde hij ook hier, dat zijne gemalin in de Nederlanden ,,katholiek'' zou moeten ,,leven'', dat is, gelijk zijn broeder en anderen, die zich daar ophielden, de uiterlijke vormen van het Catholicisme moest in acht nemen — maar de tegenspraak tusschen zijne houding tegenover de protestantsche vorsten en die tegenover Granvelle en Philips blijft bestaan en bevestigt onze meening, dat inderdaad de prins omstreeks 1560 al zeer weinig recht had op den naam van een godsdienstig man. Zijn godsdienst was die van de edelen aan het hof te Brussel, uiterlijke vormen zonder inhoud, die men naar den eisch van het oogenblik en van de omgeving kon aannemen of loslaten.

In de Nederlanden was het geraden ze aan te nemen en wij zien dan ook de prinses van Oranje in de volgende jaren ,,als katholiek leven'': hare kinderen, o. a. Maurits, worden katholiek gedoopt; zij gaat ter mis zoo goed als de beste. En de Nederlandsche regeering zoowel als de Kerk lieten haar en de haren ongemoeid.

De omstandigheden begonnen zich evenwel juist in dien tijd sterk te wijzigen. De prins trad in vereeniging met de overige Nederlandsche grooten steeds heftiger tegenover het regeeringsstelsel van Philips en Granvelle op; hij en zijne vrienden weigerden weldra in den Raad van State te verschijnen, zoolang Granvelle in het bewind bleef; zij beklaagden zich steeds luider over den kardinaal, vormden eene Ligue tegen hem, zetten de bevolking tegen hem op door alle hatelijke maatregelen uitsluitend aan hem toe te schrijven, werkten hem tegen in het ge-

heim en in het openbaar; zij dreigden zelfs al hunne posten neder te leggen, als de koning zijn minister niet ontsloeg. Vooral de kwestie van de oprichting der nieuwe bisdommen wisten zij ten nadeele van den kardinaal, die er geen schuld aan had, te exploiteeren evenals de vrees der Nederlanders voor invoering der Spaansche Inquisitie.

Tot de geliefkoosde plannen der regeering behoorde een krachtig optreden tegen de veldwinnende hervormingsbegrippen op godsdienstig gebied; de oppositie daarentegen nam een zeer gematigde houding aan tegenover de Calvinisten, wier aantal na den vrede met Frankrijk sterk vermeerderde, en werd steeds verder in die richting medegesleept. Langzamerhand werd tegenover de vervolgingszucht der regeering de eisch der edelen: matiging der strenge plakkaten! De eerste stap tot de geheele afschaffing der bloedordonnantiën was daarmede gedaan, gedeeltelijk uit staatkundige overweging, gedeeltelijk misschien ten gevolge van dien algemeen menschelijken karaktertrek: het medelijden met ongelukkige vervolgden. Granvelle werd eindelijk genoodzaakt zich terug te trekken en in den aanvang van 1564 konden de edelen zich meester van den toestand rekenen. Maar de koning bleef vasthouden aan het eenmaal opgevatte plan, de Nederlanden tot eene absolute monarchie te maken gelijk Spanje. De edelen, die met de staatsmachine van Granvelle moesten werken, daar de koning weigerde de regeering naar hunne wenschen te hervormen, stonden weldra weder tegenover de staatkundige richting van de landvoogdes en de trouwe volgers des konings. En terwijl zoo de regeering te Brussel, in zichzelf verdeeld, steeds zwakker werd, nam de godsdienstige gisting in de Nederlanden hand over hand toe, door de spoedig weder evenals vroeger ontevreden edelen zoo niet rechtstreeks in de hand gewerkt dan toch niet tegengegaan.

Oranje en de zijnen trachtten gebruik te maken van de onrustige stemming der bevolking om de regeering te dwingen de Staten-Generaal bijeen te roepen, de afgevaardigden der ge-

westen, die zouden beraadslagen èn over de plakkaten èn over de staatkundige bezwaren.

Tegelijk begonnen zij in te zien, dat de beweging op godsdienstig gebied toch meer beteekende dan zij vroeger hadden gemeend. Zij trachtten tegemoet te komen aan den wensch, die zich in Noordelijk- en Midden-Europa, ook in de Nederlanden, steeds luider deed hooren: dat men de katholieke Kerk zou verbeteren. Terwijl op het Concilie van Trente de eischen der protestanten onvoorwaardelijk werden afgeslagen, wilden zij nog eenmaal eene poging wagen om Protestantisme en Catholicisme in ééne kerk te vereenigen: in den zomer van 1563 en in 1564 werden te Brussel en Breda door Oranje en anderen samenkomsten gehouden met godgeleerden uit Frankrijk en Duitschland, die tot zulk eene vereeniging wilden medewerken. Het waren idealen, opgekomen in de hoofden van gemoedelijke theologen, eindelijk ook doorgedrongen tot de wufte kringen van het Brusselsche hof; idealen, die ook in onzen tijd nog verre zijn van de werkelijkheid, maar toen misschien nog meer kans op vervulling aanboden bij den nog niet zoo grooten afstand tusschen de verschillende Kerken. De gematigde en geleerde Baudouin speelde een hoofdrol in deze dingen. Hij, die reeds in Frankrijk bekend was door zijne pogingen om de Hugenoten en Katholieken te verzoenen, werd tot hoogleeraar te Douai verheven en stelde zich met de invloedrijkste personen in de Nederlanden in betrekking. Zelfs Viglius wanhoopte niet aan het slagen dezer pogingen, evenmin als de talrijke juristen en ambtenaren, onder de regeering van koningin Maria in dienst getreden, die te Leuven en elders nog in de dagen hunner opleiding de herinnering aan Erasmus hadden gevonden — het geslacht der jongere tijdgenooten van dien grooten middenman.

Deze ook door den prins gedeelde neigingen wijzen op eene verandering, die in hem was geschied. Terwijl wij hem nog in 1560 onverschillig in godsdienstzaken vonden, zien wij hem

thans niet alleen doordrongen van de waarheid der meening, dat de godsdienststrijd zijner dagen eene groote staatkundige beteekenis had, en bemerken wij niet slechts, dat hij, de staatsman, ook den godsdienst als een factor in zijne staatkundige berekeningen opnam; maar er is meer: de prins hoort met belangstelling aan, wat er voor de verschillende meeningen te zeggen valt; hij tracht mede te werken om ze tot overeenstemming te brengen; hij zoekt met anderen mede naar de eenheid in de verscheidenheid dier meeningen.

Wat kan de oorzaak geweest zijn van deze verandering? Met groote waarschijnlijkheid kunnen wij aannemen, dat de gebeurtenissen van omstreeks 1560 in Frankrijk, waar de Hugenoten toen krachtig optraden, hem het eerst de staatkundige beteekenis van den godsdienststrijd levendig hebben doen gevoelen: dien strijd toch hadden de tegenstanders van Granvelle spoedig met levendige belangstelling gadegeslagen. Aan de andere zijde kan ook de zich ontwikkelende kracht van het Nederlandsche Calvinisme zijn scherpziend oog niet zijn ontgaan. De prins heeft tusschen 1560 en 1564 den machtigen invloed ondervonden van de groote vraagstukken, die om hem heen zich steeds meer op den voorgrond plaatsten; de toestand der hem omgevende maatschappij kon hem, den scherpzinnigen opmerker, niet verborgen blijven. En waarom zouden wij den invloed van zijn broeder Lodewijk, die zich sedert 1556 bij hem ophield, van de herhaalde bezoeken zijner familie uit Dillenburg, van den omgang met zijne overige Duitsche verwanten, vooral sedert zijn huwelijk veel drukker, geheel willen wegcijferen? Waren deze invloeden juist niet door den ver vooruitzienden Granvelle reeds als het gevaarlijkste gevolg van 's prinsen huwelijk aangeduid? Het is moeilijk juist te bepalen, hoe ver die invloeden gingen, maar, dat zij eenige kracht gehad hebben, is niet vreemd. Vooral geldt dit ten opzichte van graaf Lodewijk, wien welonderrichte personen de in latere jaren gevolgde bekeering des prinsen toeschrijven.

Men meene daarom niet, dat Oranje toen reeds degene was, waarvoor de Calvinistische bevolking hem begon te houden: dat hij reeds protestant kon genoemd worden en slechts wachtte op de gelegenheid om zich als zoodanig te verklaren! Neen, nog op het einde van 1565, toen de koning aandrong op invoering der streng roomsche besluiten van het Concilie van Trente en op de handhaving der bloedplakkaten, klonk het van zijne lippen aan het einde eener zelfs volgens zijne vijanden vurige en welsprekende rede tegen het regeeringsstelsel des konings, in eene vergadering van den Raad van State: „Ik ben katholiek en wil niet afwijken van het Catholicisme, maar kan desniettemin niet goedkeuren, dat koningen naar hun eigen wil en bevel den godsdienst der menschen beperken binnen de grenzen, die zij verkiezen te bepalen." Dit is de edele taal der gewetensvrijheid, die hij het eerst in de opperste Nederlandsche raadzalen heeft laten hooren. Hij heeft het eerst met open vizier den strijd aangebonden voor dat kostbare kleinood, den roem van onzen staat in de dagen, toen bijna nergens in Europa gewetensvrijheid heerschte.

Zoo was hij onder den indruk der snel elkander opvolgende gebeurtenissen ook in korten tijd van onverschilligheid tot belangstelling in godsdienstzaken gekomen: uit de belangstelling had zich de ijver voor gewetensvrijheid ontwikkeld, gedeeltelijk in samenhang met zijn geheel politiek stelsel, gedeeltelijk als gevolg zijner gematigde natuur, die een afkeer had van alle overdrijving, in welke richting ook, gedeeltelijk ook door den invloed eener gewijzigde omgeving.

Wij zouden hier de gebeurtenissen van 1565 en de volgende jaren uitvoerig moeten nagaan, wilden wij aantoonen, hoe de tegenstelling tusschen de grooten en den koning steeds scherper werd; hoe een deel van den driftigen jongen adel zich door het Compromis aaneensloot en Oranje er vooral door den invloed van Lodewijk in slaagde dat Verbond tegen te houden op de baan der revolutie, waarop het zich dreigde te begeven; hoe

de Calvinistische strooming in de lagere volksklassen altijd sterker werd; hoe de koning te Madrid tegenover al die onrustbarende verschijnselen, waarvan hij de beteekenis niet inzag, steun zocht in eene staatkunde van uitstellen, van ,,gaan met looden voeten'', zooals zijne geliefkoosde uitdrukking luidde. Maar dit zou ons te ver leiden. Genoeg zij het, er op te wijzen, dat de prins in den loop dier jaren steeds nauwer in aanraking kwam met de leiders der snel aangroeiende volksmenigte, die allereerst riep om hervorming op godsdienstig gebied en in den zomer van 1566 in een hoogst bedenkelijke gisting geraakte. Mannen als Marnix van St. Aldegonde, Nicolaas de Hames, Gilles le Clerq en andere vurige hervormingsgezinden vinden wij reeds in 1565 met den prins in betrekking te Breda, waar de prinselijke familie in den regel verblijf hield, of te Brussel, waar het paleis van Nassau het brandpunt der staatkundige oppositie was. Wij weten, dat Marnix toen, als het ware onder 's prinsen oogen en in zijne bescherming, te Breda was gevestigd. De prins, het hoofd der oppositie tegen het regeeringsstelsel, werd in de oogen der groote schare de man, van wien men verbeteringen wachtte op ieder gebied, tot wien men opzag om redding tegenover de gevreesde voornemens der regeering te Madrid.

Men schreef hem onder de schamele gemeente en zelfs onder de burgerij plannen toe, die hij onmogelijk kon koesteren. Toen hij in Juli te Antwerpen kwam om in die belangrijke koopstad de rust te bewaren, riep men elkander toe: ,,dat is de man, die ons de Augsburgsche Confessie komt brengen!'' Vooral de Lutherschen hoopten op hem, wiens familie immers geheel Luthersch was, wiens broeder Lodewijk, toen ijverig Lutheraan, mede aan het hoofd der verbonden edelen stond. Men beschouwde hem reeds als een geheim Lutheraan, die slechts wachtte op de gelegenheid om zich te kunnen verklaren.

Inderdaad moet in dezen tijd voor hem het Lutheranisme steeds grooter beteekenis hebben verkregen, zijn overgang tot

het Protestantisme zich hebben voorbereid in zijn geest. Niet tot het Calvinisme gevoelde hij zich nog aangetrokken; vooral niet tot het Calvinisme, zooals het zich in de Nederlanden vertoonde. Was het in Frankrijk, van waar het hierheen was overgebracht, nog eenigszins aristocratisch gekleurd, al waren de republikeinsche denkbeelden van vele zijner belijders geenszins te miskennen, in de Nederlanden was het zeer bepaald de godsdienst van de lagere volksklassen en had hier, in het land van het Anabaptisme, een veel democratischer tint gekregen. Er was in het Nederlandsche Calvinisme nog veel, wat herinnerde aan het Anabaptisme, als welks voortzetting het in vele opzichten is te beschouwen. De gisting, die zich omstreeks het voorjaar van 1566 in de Nederlanden openbaarde, geleek dan ook zeer sterk op die van 1533 tot 1535, die tijdens de tragische gebeurtenissen te Munster haar toppunt had bereikt. De houding van de meer vermogenden en meer ontwikkelden tegenover deze stemming der armere en lagere standen was over het algemeen zeer voorzichtig en de afkeer der meer vermogende klassen, jegens het met anarchie dreigende Anabaptisme zeer merkbaar, was tegenover het Calvinisme wel niet zoo sterk maar viel daarom toch niet te ontkennen. Vooral de hooge adel, waartoe de prins met al zijn hart behoorde, zag in het Nederlandsche Calvinisme iets dorperlijks, dat in het Fransche Calvinisme minder viel op te merken.

Het Calvinisme, hoewel minder radikaal dan de leer der Wederdoopers, ging ook voor vele hervormingsgezinden nog veel te ver en vooral in Duitschland stonden de Lutheranen met de Calvinisten op een gespannen voet.

Hoopte de prins voor zijne staatkundige plannen op den steun der vermogende burgerij en op Duitsche hulp, dan was iedere openlijke toenadering tot het Calvinisme dus reeds een fout; ook al ware de Prins toen reeds geneigd geweest om Calvinist te worden, hij zou zich uit een staatkundig oogpunt wel tweemaal hebben bedacht, eer hij zich openlijk als zoodanig had gedragen.

De gebeurtenissen in den nazomer van 1566 werkten niet mede om zijn tegenzin tegen deze leer te verminderen; de beeldenstorm was hem even onaangenaam en voor zijne plannen even schadelijk, als die volksbeweging den Lutheranen vrees voor eene herhaling van de Munstersche ongeregeldheden inboezemde. Ook Oranje heeft daarom zijn best gedaan om na die uitbarsting der volkswoede de rust te herstellen, al trad hij minder heftig tegen de oproermakers op dan Egmont en anderen, die, gedeeltelijk uit godsdienstijver, gedeeltelijk om de regeering aangenaam te zijn, met groote gestrengheid te werk gingen. Hij heeft getracht in Duitschland en elders den ongunstigen indruk van den beeldenstorm weg te nemen door hem, wat met de waarheid overeenkwam, te wijten aan het door onvoorzichtige predikers opgeruide gepeupel.

Wat hij in den herfst van 1566 onder al die beslommeringen heeft ondervonden, heeft eindelijk in zijn gemoed den doorslag gegeven; hij heeft zich bij de Lutherschen wel nog niet openlijk maar toch in het geheim aangesloten.

Reeds in zijne brieven van September en October is veel, wat doet vermoeden, dat de prins weldra de Luthersche leer zal omhelzen. In November 1566 schrijft hij eindelijk aan den landgraaf van Hessen, zijn verwant, een brief, waarin hij dezen om raad vraagt in de gewetenszaak: *of hij den Koning zijne Luthersche gevoelens schriftelijk zal kenbaar maken en tegelijk op godsdienstvrijheid voor de Lutherschen zal aandringen, dan wel, of hij uit een politiek oogpunt nog langer zijne ware gezindheid zal verbergen.*

Merkwaardige bekentenis! Wat er zijn moge van 's prinsen langdurige aarzeling en tweestrijd, *in November 1566 is hij ongetwijfeld Lutheraan.*

Wie zal uitmaken, wat in zijn geest meer invloed heeft gehad op deze bekeering, de staatkunde of de innerlijke overtuiging? Ik voor mij, wijzende op de kentering, sedert 1564 in 's prinsen

houding tegenover de kwestiën van den godsdienst merkbaar, houd mij verzekerd, dat inderdaad de staatkunde invloed gehad heeft op zijne toenmalige houding, maar meer een belemmerenden dan een aandrijvenden: de Prins heeft in den zomer en het najaar van 1566 geaarzeld de in zijn binnenste gerijpte overtuiging te uiten uit vrees voor 's konings ongenade en de daaruit voortspruitende gevolgen voor zijn eigen staatkundig stelsel in de Nederlanden; dit toch zou met zijne verwijdering uit zijn hooge waardigheden — het te duchten gevolg van zijn openlijke verklaring — onvermijdelijk het onderspit hebben gedolven tegenover de plannen der regeering. Zeer zeker heeft zijn broeder Lodewijk, als altijd zijn vertrouwde, de man, die voor hem met de Duitsche vorsten correspondeerde, die zich juist in dezen tijd zeer sterk met de godsdienstige kwestiën en verschillen bezig hield, invloed op zijn denkwijze gehad. Het is echter wederom onmogelijk juist te bepalen, hoe ver die invloed is gegaan.

Wanneer wij letten op de houding des prinsen na November 1566, dan is het duidelijk, dat hij zich *niet* aan den koning heeft verklaard. Hij heeft volhard in zijne vroeger gevolgde politiek en zich op den achtergrond gehouden, den loop der dingen afwachtend, de regeering, die hem niet wilde ontslaan, voor het uiterlijke steunend, maar ook met de ontevredenen de betrekkingen aanhoudend. De regeering dacht niet anders dan dat hij zich aan het hoofd van een gewapend verzet zou stellen. Niet alleen de regeering, ook de ontevredenen zelven hebben dit van hem verwacht. Maar Oranje had reeds spoedig gezien, hoe weinig innerlijke kracht de partij van verzet nog bezat. Slechts onder één voorwaarde wilde hij den opstand beginnen: dat Egmont over te halen zou zijn mèt hem tegenover de regeering op te treden, mèt hem den strijd te aanvaarden. Zonder Egmont, dit wist hij, had een opstand in de Nederlanden geen kans van slagen; mèt den populairen krijgsman had hij den kamp durven beginnen. Maar Egmont weigerde herhaaldelijk met hem samen te werken en, bij de kans, dat de held van

St. Quentin zich voor de regeering zou verklaren, weigerde Oranje zich bloot te stellen aan de bijna onvermijdelijke nederlaag.

In deze dubbelzinnige positie heeft hij zich nog tot in April in de Nederlanden gehandhaafd, heeft hij de aanvankelijke en door hem vooruitgeziene nederlaag der Calvinisten bijgewoond en daarna, uit vrees voor de plannen der reeds zegevierende regeering tegen zijn persoon, de wijk genomen naar Duitschland, toen ook zijne laatste hoop was verijdeld om met hulp van Egmont en andere Grooten eene krachtige oppositie te vormen.

Men achtte zijn rol in de Nederlanden uitgespeeld.

Vijf jaren van ballingschap zijn gevolgd, bange jaren, waarin huiselijk leed gepaard ging met slagen, die zijn vermogen, zijn huisgezin, zijn eer troffen. De vrouw, met wie hij zich in 1561 had verbonden, was gebleken zijner onwaardig te zijn. Wel verre van hem tot het Protestantisme over te halen, gelijk de landvoogdes had gevreesd, toen zij haar nog niet kende, had zij zich voortreffelijk geschikt in het zoogenaamde Catholicisme van het hof; zij had zich geworpen in den stroom der vermaken; lichtzinnig en verkwistend, tevens driftig en wrevelig van humeur, had zij den Prins allerlei onaangenaamheden berokkend. De ballingschap bracht geen verbetering aan. Zij verweet haren man zijn ongeluk, dat haar van den glans van het Brusselsche hof beroofde, bood Alva aan zich van haren echtgenoot af te scheiden en naar Brussel terug te keeren; liet zich in met een minnaar, den vader van den beroemden schilder Rubens, toen balling als zij. De ontrouw werd weldra ontdekt; hevige huiselijke twisten zijn gevolgd, die zijn uitgeloopen op eene feitelijke scheiding; zij is steeds dieper gezonken, heeft troost gezocht in den beker en is eindelijk als een krankzinnige gestorven, toen de Prins reeds eene waardiger gezellin had gevonden in de edele Charlotte de Bourbon.

Ook andere zware rampen troffen Oranje. Zijn oudste zoon werd hem ontrukt om in Spanje te worden opgevoed. En zijn fortuin? Welk Nederlander kent niet de veldtochten van 1568 en 1572, beiden met zooveel bezwaren begonnen en met totale mislukking geëindigd? Welk Nederlander weet niet, dat niet alleen de Prins maar ook zijn broeders hun vermogen daarin hebben zien versmelten? „Vana sine viribus ira!" (de toorn van den zwakke is ijdel!) kon Granvelle na den tweeden veldtocht uitroepen zoo goed als na den eersten. En niet alleen 's Prinsen vermogen, ook zijn naam als veldheer heeft gevoelig geleden tegenover de meesterlijke taktiek van zijn tegenstander, die het geheim zijner zwakheid doorgrondde. Rampvolle jaren, wier nagalm nog in het „Wilhelmus" klinkt!

Juist in die jaren moeten wij de eerste sporen zoeken van den lateren nieuwen omkeer in zijne meeningen op godsdienstig gebied.

Zien wij hem reeds in 1568 met Calvinistische predikers in zijne omgeving te velde trekken, nog stootte het Calvinisme, welks uitspattingen alleen hij tot nog toe voornamelijk had gezien, hem tegen de borst. Het einde van zijn eersten veldtocht bracht hem echter in aanraking met de Hugenootsche legers in Frankrijk, waar hij het Calvinisme nader kon leeren kennen in zijne kracht. Hij verkeerde er gedurende een klein jaar, van November 1568 tot het einde van September 1569, met edele Hugenoten als Coligny, Mornay en La Noue, onder geloofshelden, die goed en bloed veil hadden voor hunne overtuiging. Hij zag er den godsdienstoorlog van zijn vreeselijke maar ook van zijn goede zijde. Wanneer er toen nog iets in hem is geweest van geringschatting voor het geloof in het algemeen, dan moet hij hier die nawerking van het Brusselsche hofleven het laatst hebben gevoeld. Hij zag er een gansch leger vóór den strijd op de knieën biddend om de zege, ernstig en geloovig zich vereenigend in het gebed tot den Heer, dien zij als *hun* God, *hun* bijzonderen beschermer, loofden met het vrome

psalmgezang van Marot. Hier zag hij, wat hem in 1566 als ideaal voor de oogen had gezweefd: gansch een volk strijdend voor de gewetensvrijheid, zoo goed als voor de vrijheid op staatkundig gebied.

De vrijheid der Nederlanden is alleen met en door het Calvinisme te verkrijgen! Dat werd daar in Frankrijk meer en meer zijne overtuiging. Hij begreep daar, dat hij de zaak der vrijheid, die tevens geheel de zijne geworden was, in de Nederlanden kon redden alleen door zich als Calvinist aan het hoofd der Calvinisten te stellen. Van dezen tijd af vinden wij hem dan ook in nauwe betrekking met de Hollandsche Calvinisten, die hem heimelijk met geld begonnen te steunen in zijne pogingen om een nieuw leger bijeen te brengen; de bekende Leidenaar Van der Werff en vele andere gevluchte Calvinisten dienden als tusschenpersonen tusschen den Prins en hunne geloofsgenooten, die nog in het vaderland gebleven waren.

Toch heeft hij ook bij den tweeden tocht, dien van 1572, nog niet dadelijk den aangewezen weg ingeslagen, wel wetend, dat hij als Calvinist niet meer op hulp der Duitschers zou kunnen rekenen, eene hulp, die hij nog voor een welslagen onontbeerlijk achtte. Hij toonde echter reeds duidelijk, dat zijn afkeer van de Calvinisten was verdwenen: Marnix, de vurige Calvinist, was de vertrouwde, dien hij naar Holland zond om den opstand in het gewest te organiseeren.

Maar toen ook de tweede tocht was mislukt en zijn leger was uiteengegaan; toen de Bartholomeusnacht alle hoop op hulp van den koning van Frankrijk den bodem had ingeslagen; toen Mons zoo goed als verloren was, van waar hij den Franschen Calvinisten de hand had kunnen reiken; toen alles voor goed voorbij scheen en zijne vijanden juichten over zijn naderenden val; toen heeft hij de wijk genomen naar de moedige bevolking aan de lage landen bij de zee, die voor geloof en vrijheid de wapenen had opgevat, vertrouwend op zijne hulp. In November 1572 verscheen hij te Enkhuizen om er, gelijk hij zeide, God's wil af

te wachten en er desnoods een eerlijk graf te vinden. Met de Calvinisten wilde hij in Holland te gronde gaan of met hen de vrijheid bevechten.

Langzamerhand begreep hij het volkomen: de eenige kans om zijn doel te bereiken was gelegen in eene geheele toewijding aan het Calvinisme. Toch heeft het nog een jaar geduurd, voordat hij feitelijk den grooten stap deed en naar de Calvinistische leer ten Avondmaal opging. Wat kan hem zoo lang nog hebben weerhouden? Misschien het gewicht der verschilpunten tusschen Lutheranisme en Calvinisme? Het is niet waarschijnlijk, dat een man als hij, wiens ideaal reeds jaren vroeger een vereeniging van Catholicisme en Protestantisme was geweest, voor wien de geloofs*vorm op zichzelven* zoo weinig gewicht in de schaal legde, zich door dit bezwaar zou hebben laten weerhouden. De Calvinist en de Lutheraan verschilden toen veel minder dan nu en de gematigden van beide partijen, tot welke men den Prins toch zeker wel mag rekenen, weken al zeer weinig van elkander af, even weinig als van de gematigde Katholieken, waaronder er velen waren, die, gelijk de Grooten in 1563 en 1564, de besluiten van het Concilie van Trente niet billijkten. Hoe vele gematigden van alle partijen hebben niet in de 16de eeuw, gelijk nog in de 17de, gewankeld op de grenzen der verschillende godsdienstige meeningen!

Of was het nog altijd de hoop op steun van Duitsche zijde, die hem weerhield? Mij schijnt met den heer Groen van Prinsterer dit een ernstige reden toe. Eerst toen de Prins na allerlei teleurstelling deze hoop liet varen; eerst toen hij na den val van Haarlem, als de zaak der vrijheid dreigde te gronde te gaan, niet meer *mocht* aarzelen om zich *geheel* aan het Calvinisme te geven; eerst in die geweldige crisis van den opstand tegen Spanje is hij over alle bezwaren heengestapt en heeft in October 1573 openlijk het Avondmaal der Calvinisten bezocht.

Van dezen tijd af is de Prins onafscheidelijk verbonden aan de Calvinistische bevolking, die hem reeds vroeger met geest-

drift had begroet als den nieuwen Makkabeër, den godsgezant, die het nieuwe Israël kwam redden uit de klauwen van den boozen vijand.

Maar niet alleen de vurige Calvinisten, die de lucht deden weergalmen van hunne verwenschingen tegen al wat katholiek was, erkenden hem als hun leider; de gematigde hervormingsgezinden, tot wie hij zich het meest aangetrokken gevoelde, rekenden op hem zoo goed als de gematigde Katholieken in Holland. Beide nuances van gematigden begrepen, dat eene overwinning van Spanje niet alleen de vrijheid op godsdienstig gebied maar ook de politieke vrijheid van Holland zou vernietigen. Tot die gematigden behoorde de Prins van natuur; niets was er ooit in hem van den blinden Calvinistischen geloofsijver, die alles, wat naar Catholicisme zweemde, verafschuwde met bitteren haat.

Als staatsman mocht hij aan de eene zijde die gematigden niet van zich vervreemden, tot welke de groote meerderheid der bevolking en bijna alle regenten behoorden. Als staatsman begreep hij aan den anderen kant, dat een taai volhardend verzet nooit te wachten is van de zijde eener gematigde partij doch dat eene revolutie als die, welke in Holland was uitgebroken, vooral hare kracht tot tegenstand moest zoeken bij de vurige menigte, die liever wilde sterven dan toegeven in de zaak van het geloof; hij zag in, dat, zoolang de vijand nog in Holland was, op de vurige Calvinisten vooral de hoop der vrijheidsvrienden moest berusten.

In deze dubbelzinnige positie, middenin geplaatst tusschen de Calvinistische drijvers, de Katholieken en de gematigde hervormingsgezinden, heeft de Prins vooral in de eerste jaren van den strijd moeilijke dagen gekend. Veel moest hij door de vingers zien, wat streed met zijn gevoelen. Met deernis moest hij het lot der Gorkumsche martelaren, der door Sonoy gepijnigde Noord-Hollandsche Katholieken beschouwen, zonder veel voor hen te kunnen doen uit vrees van in de kritieke omstan-

digheden, waarin Holland verkeerde, de vurige Calvinisten te verbitteren. Zonder verschooning moest hij meermalen optreden tegen hen, wier verstandhouding met den vijand of wier zwakheid in oogenblikken van gevaar hen in de oogen der drijvers tot misdadigers had gemaakt. Slechts zelden heeft hij de euveldaders kunnen straffen, wanneer zij in den geest der drijvers handelden. Lumey was niet de eenige, die verdiend had ontzet te worden uit de waardigheid, die hij door zijn onmenschelijkheid had onteerd.

Bewonderen moet men den man, die, in den chaos bijna alleen staande, de partijen wist bijeen te houden, de verbitterden wist te verzoenen, den ontmoedigden een hart onder den riem te steken, de onwilligen wist te bepraten, de ijverenden in toom te houden. Dat alles is hem gelukt en meer dan dat. Te midden van den woedenden strijd heeft hij daar in het Prinsenhof te Delft, omgeven door de mijnen van het verraad, belaagd door moordenaars, gepijnigd door lichaams- en zielesmart, soms in schijn door allen verlaten, nooit gewanhoopt, maar in vast vertrouwen op God met bewonderenswaardige kalmte voortgewerkt aan de schoone taak, die hem was ten deel gevallen. Hij heeft orde gebracht in de verwarring, met hulp zijner broeders en vrienden bondgenooten en beschermers gezocht voor het door den langen wanhopigen strijd afgematte hoopje volks, dat hem ter zijde stond.

In die jaren heeft hij zich den eernaam verworven, die op zijn grafteeken prijkt, dien van Vader des Vaderlands. ,,Vader Willem'', ,,Willem-vader'', dat is de echt-Hollandsche naam, waarmede het Hollandsche volk zijn lieveling heeft geëerd, het volk, dat in hem niet den listigen ,,Zwijger'' maar den populairen volksheld zag, begaan met zijne nooden, bekend met zijne behoeften.

Welk een innige betrekking spreekt er uit dien naam van ,,vader'', hem van alle zijden toegeroepen, als hij zich te midden der juichende bevolking vertoonde! Welk een man moet hij

geweest zijn, die zich in die mate de liefde van een volk heeft weten te verwerven; die, in zulke omstandigheden geplaatst, die liefde heeft weten te behouden!

Of zou ook daar de huichelaar, aan wien men ons wil doen gelooven, met de heiligste gevoelens hebben gespeeld? Welk eene voorstelling dient men zich te maken van de menschelijke natuur om tot zulk eene monsterachtige stelling te kunnen komen!

Maar, bepalen wij ons tot de zaak, die wij wenschten te bespreken, tot de ontwikkeling zijner godsdienstige denkbeelden. ,,Kaal en Calvijnsch'', gelijk hij zich schertsend noemde, is hij tot zijn einde gebleven. Of zou het alles wederom leugen zijn, wat op zoo menige bladzijde in zijne brieven is te lezen en in veler oog getuigt van zijn innige godsvrucht? Zou het huichelarij zijn, wat hij schreef van zijn vertrouwen op den Almachtige in dagen van strijd, van levensgevaar, van moedeloosheid, zoo goed als in oogenblikken van triomf en van zege? Zou het veinzerij zijn, wat uit zijne pen vloeide in die brieven aan zijne meest vertrouwde vrienden, aan zijne vrome moeder, aan zijne broeders? Men zou aan hen, die dit willen beweren, kunnen vragen aan te willen toonen, waar in zijne uitingen de overdrijving ligt, die bij zulk eene valschheid zeker niet zou zijn uitgebleven? En waar zij moeten erkennen, dat die in dat geval natuurlijke overdrijving van godsdienstige uitingen en vrome betuigingen inderdaad niet in de brieven van den Prins te vinden is; waar zij zich voor de zooveelste maal op de duivelsche slimheid en handigheid van den Prins ook hierin zouden willen beroepen; daar zou men wel wederom de vraag mogen stellen: zondigt zulk eene beschouwingswijze niet door het overschrijden van de grenzen van het natuurlijke, van het mogelijke? Ik voor mij acht zulk een monster, als dan de Prins geweest zou moeten zijn, eene psychologische onmogelijkheid en tart iedereen in de geschiedenis der menschheid een tweede voorbeeld van zulk een huichelarij aan te wijzen!

Moeilijke dagen heeft de Prins gekend ook na 1576, toen Holland zoo goed als bevrijd was. Ook in zijne laatste jaren nog, vooral in 1578 en 1579 in het Zuiden, heeft hij met bewonderenswaardigen tact getracht tusschen de partijen door te zeilen; de Gentsche Calvinisten wisten er van te spreken, hoe hij, gematigd als altijd, niet wilde toegeven aan hun onberaden ijver tegenover de katholieken. Maar zijne positie was daar in het Zuiden nog veel moeilijker dan in Holland, want hij had er, behalve met zijne onbesuisde geloofsgenooten, „brooddronken en moedwillige kinders", zooals hij ze in zijne Apologie noemt, ook te kampen met den naijver zijner standgenooten en den weerzin der ijverige Katholieken, dáár veel talrijker dan in Holland. Daarbij kwam, dat in het vijandelijk leger een genie optrad, Alexander van Parma, zijn meerdere op het slagveld, bijna zijn gelijke in de staatsmanskunst. Tegen al die machten, nog versterkt door het verraad van den bondgenoot, dien hij tot zich had geroepen — van Anjou — heeft hij den strijd in het Zuiden moeten opgeven en zich na 1579 voornamelijk moeten bepalen tot het Noorden des lands.

Daar heeft hij nog vijf jaren lang den kamp volgehouden, nu en dan teleurstelling ontmoetend, vijandschap aantreffend, waar hij vriendschap hoopte te vinden, maar krachtig de vaan der gematigdheid omhoog houdend, al geboden de omstandigheden in de verhouding tot de katholieke inwoners soms een oogenblik afwijking van den gewonen weg ten einde de gunst der Calvinistische bevolking niet te verliezen. Menigmaal hebben van de Calvinistische kansels tegen hem en zijne familie verwenschingen weerklonken. Menigmaal heeft hij van zijn eigen partijgenooten den smaad geleden, die in onrustige tijden het deel der gematigden is. Menigmaal heeft men hem — en niet alleen van de kansels maar ook in de raadzalen — openlijk beschuldigd van sympathie met het katholieke geloof, vooral toen hij zich vastklemde aan de hoop op eene alliantie met het machtige katholieke Frankrijk. Wat heeft hij niet moeten

hooren over zijn verdediging van het bondgenootschap met Frankrijk, zelfs na het verraad van Anjou! Wat heeft de laatste zijner gemalinnen, de jonge Louise de Coligny, niet moeten lijden wegens hare Fransche afkomst, haar Fransche levenswijze, hare Fransche sympathieën!

Nooit echter heeft hij zijn standpunt verlaten. Met schijnbaar bovenmenschelijke zielsrust, vroom van geest, verdraagzaam jegens de dwalenden, sterk jegens de drijvers, heeft hij volhard tot het einde, stervend met op de lippen een zucht, die hem tot eer strekt — het waardige afscheidswoord eener edele ziel:

„Mon Dieu, Mon Dieu, aie pitié de mon âme et de ce pauvre peuple!"

DE SLAG OP DE MOOKERHEIDE.[1])

Het is geen nationaal feest, dat ons thans in deze eenvoudige dorpskerk doet samenkomen. Al ware het niet, dat de droeve stemming, die nog heerscht in het Koninklijk Huis van Oranje, alle luidruchtig vreugdebetoon ongepast zou doen schijnen — ieder onzer gevoelt, dat wij hier gekomen zijn om een ernstige nationale plechtigheid bij te wonen, de onthulling van een gedenkteeken, opgericht om de nagedachtenis te eeren van twee edele spruiten uit het Huis van Nassau.

Er zijn in de historieboeken van ons volk hartverheffende bladzijden, streelend voor ons gevoel als Nederlanders, bladzijden, waarop wij met rechtmatigen trots mogen wijzen — maar er zijn er ook, die ons treurig stemmen, wier lezing nog bij den laten naneef een somberen indruk achterlaat. Hij hoort de smartkreet der overwonnenen; hij trilt van medelijden bij de gedachte aan zooveel leeds, ter wille der vrijheid gedragen; hij vreest de vreeze der vaderen, die met bekommering zich afvroegen, hoe lang nog zij den strijd zouden kunnen volhouden.

Zulk eene donkere bladzijde is die, waarop het verhaal van den noodlottigen slag op de Mookerheide staat te lezen. Op den dag van heden, juist driehonderd en zeventien jaren later, nu wij een bewijs willen geven van de dankbaarheid onzer

---

1) Rede, gehouden bij de onthulling van het monument voor Lodewijk en Hendrik van Nassau in de dorpskerk te Heumen, 14 April 1891.

natie jegens, haren eerbied voor hen, wier naam met de herinnering aan dezen slag onverbrekelijk is verbonden, schijnt het gepast U in korte woorden voor den geest te roepen, wat de slag op de Mookerheide in onzen vrijheidskamp tegen Spanje beteekend heeft.

Eeuwig gedenkwaardig, met gulden letteren in onze jaarboeken opgeteekend, is het jaar 1572, het eerste van den eigenlijken opstand der Nederlanders tegen de Spaansche dwingelandij. 1572, met meer recht het „Wonderjaar" te noemen dan 1566, het jaar van den woesten Beeldenstorm, gaf niet de aanbieding van een welgemeend smeekschrift door een optocht van verarmde en grootendeels weinig ernstige edellieden, evenmin eene van stad tot stad zich voortplantende ruwe uitbarsting van den volkshaat tegenover heiligenbeelden en kerksieraden te aanschouwen, maar het begin van een weldoordacht, energiek verzet tegen de tirannie des Spaanschen Konings.

En het waren niet de toenmaals nog aan de spits der Nederlandsche gewesten optredende landen Vlaanderen en Brabant; het waren de thans voor het eerst zich op den voorgrond plaatsende provinciën Holland en Zeeland. De Prins van Oranje had voor de tweede maal getracht Brabant, het hart der Nederlanden, in opstand te brengen door een gewapenden inval van het Oosten uit. Hij had gehoopt, dat zijn broeder Lodewijk met Fransche hulp er in zou slagen in het Zuiden Henegouwen te veroveren en dan mèt hem in Brabant te rukken, maar Alva's behendige oorlogskunst en Frankrijk's gruwelijk verraad in den Bartelsnacht hadden zijne plannen in duigen doen vallen. De veldtochten van 1568 hadden ten minste nog de overwinning van Heiligerlee opgeleverd, die van 1572 liepen op niets dan schade en nederlaag uit.

Oranje had zijn ontmoedigd leger over de grenzen moeten ontbinden en zich vervolgens teruggetrokken in het afgelegen Holland, waar de onderneming der Watergeuzen in Den Briel een ongewacht succès had gehad en bijna alle steden aanstonds

den wreeden landvoogd des konings de gehoorzaamheid hadden opgezegd. Dáár alleen was het volk, niet slechts de woelige door onmeedoogende vervolging verbitterde Calvinistische minderheid maar ook een groot deel van het rustigere katholieke volk, tegen de Spaansche willekeur opgestaan. In de overige gewesten heerschte doffe vrees, sombere berusting, nu en dan door dreigende gisting, ja door oproerige bewegingen afgewisseld.

Naar Holland was het Spaansche leger den Prins gevolgd. Mechelen, Zutphen en Naarden wezen het bloedig spoor van den weg, dien het roovende en moordende krijgsvolk had ingeslagen. Vandaar wendde het zich naar Haarlem, welks insluiting in December van het jaar 1572 voltooid was. Schoon de Prins geen moeite spaarde om de voor hem zoo belangrijke stad te ontzetten, niets mocht baten: het dapper verdedigde Haarlem viel in Juli en onderging het lot der reeds genoemde steden.

Inderdaad, de geschiedenis van onzen opstand tegen Spanje is roemvol maar aanvankelijk heeft zij meer nederlagen dan overwinningen aan te wijzen. Mèt Amsterdam, de rijke koopstad, die, bevreesd voor haren handel, den machtigen Spaanschen koning de trouw nog lang bewaarde, vormde onze Spaarneveste thans een scherpe wig, tusschen de beide deelen van Holland ingedreven.

De toestand der opstandelingen was veeg. Reeds maakten de Spanjaarden zich gereed Alkmaar, het bolwerk van Westfriesland, aan te tasten. Kennemerland lag aan hunne voeten. Waterland liep groot gevaar. Wèl beheerschten de Watergeuzen de Zuiderzee nog, maar Amsterdam maakte zich op om zijn handel van het ondragelijk juk dier zeeschuimers te bevrijden. Zuidelijk Holland werd uit Utrecht en Geertruidenberg; Zeeland, waar Zierikzee en Vlissingen des Prinsen zijde hielden, uit Antwerpen, Bergen op Zoom en Middelburg ernstig bedreigd.

Het viel niet te ontkennen, dat Alva op het einde van Juli

1573 mocht hopen spoedig den Prins en zijn Geuzen in de laatste schansen terug te zullen dringen en de vóór nauwelijks een jaar opgestane gewesten voorgoed te onderwerpen.

De moed der rebellen begon te zinken. Tal van burgers, die tot nu toe den Prins met geld en goed hadden gesteund, brachten hun vermogen zooveel doenlijk buitenslands in veiligheid; anderen toonden maar al te wel, dat hun ijver voor de zaak der vrijheid begon te bekoelen. De Prins alleen, te Delft door een klein getal van getrouwen omgeven, wanhoopte niet. Juist in deze moeilijke dagen gaf hij op de vraag van den ontmoedigden Sonoy: „of (hy) ook met eenigen groten machtigen potentaet in vasten verbonden (stond)", het fiere van muurvast vertrouwen getuigende antwoord: „dat hy zich verbonden had metten alderoppersten Potentaet der Potentaten."

En zulk een vast vertrouwen was wel noodig. Nijpend geldgebrek deed zich gevoelen. Geen enkel bekwaam raadsman stond — de Prins zelf zegt het — hem in dezen tijd ter zijde. De broeders, op wie hij anders kon rekenen — Jan en Lodewijk van Nassau — waren ver weg aan den Rijn, gewikkeld in bezwaarlijke onderhandelingen over Fransche en Duitsche hulp voor het benauwde Holland. Holland's noorderdeel moest hij ter verdediging overlaten aan den woesten Sonoy, die zich evenals vroeger de beruchte Lumey den haat der door hem geplaagde, ja gemartelde katholieke bevolking op den hals haalde en deze meer en meer afschrikte van deelneming aan den strijd. De dappere, maar wilde Geuzenbenden in Zeeland waren niet minder moeilijk te leiden. Hij zelf ondervond in zijne onmiddellijke omgeving de bezwaren van een krijg, waarin hij zoo gaarne alle Nederlanders, katholiek en protestant, tegen den gemeenschappelijken vijand had vereenigd maar die zijns ondanks meer en meer het karakter van een godsdienstoorlog begon te dragen.

Wat zou hij — de Prins van Oranje — met zijn handvol volks op den duur vermogen tegen de in den krijg vergrijsde legerscharen van den koning van Spanje, „in wiens rijk de zon niet onderging", tegen de beste soldaten van de wereld onder de bekwaamste aanvoerders, dien men toen kon noemen? Wat beteekenden zijn gewapende burgers en boeren, zijn door zeeroof en ontbering verwilderde Watergeuzen, zijn ruwe en onervaren edellieden, tegenover de veteranen, de „senores soldados", uit de oorlogen in Frankrijk, Duitschland en Italië? Wat waren Lumey en Sonoy, Marnix en Boisot in vergelijking van Alva en zijne zonen, van Mondragon en D'Avila, van Mendoça en Romero, in Alva's roemrijke school gevormd? Toch bleef hij moed houden en .... de gebeurtenissen van den nazomer schenen hem in het gelijk te stellen. Het sterke Rammekens viel zijn Zeeuwen in handen, eene andere bende nam Geertruidenberg en Steenbergen. Bovenal: van Alkmaar begon de Victorie! Drie dagen, nadat de voor het water bevreesde Spanjaard de wallen dier grootendeels door eenvoudige burgers verdedigde kleine, maar roemruchtige stad had verlaten, sloegen de dappere Geuzen en visschers, geleid door een burgemeester van het onaanzienlijke Monnikendam den graaf van Bossu, 's konings stedehouder in het gewest, met diens groote vloot op de Zuiderzee en voerden den edelen graaf gevangen naar Hoorn.

Maar de victorie wendde spoedig haar wispelturig gelaat naar den vijand. Van Haarlem uit begonnen de Spanjaarden den Prins zelf te Delft te benauwen. Zij bezetten het open Den Haag, veroverden de schans bij Maaslandsluis, belangrijk voor het verkeer en de inundatie der streek. Het platteland werd zoo onveilig voor de Geuzen, dat de Hollandsche steden als zoovele eilanden te midden eener woelende zee schenen te liggen, verre van „rustig te midden der woeste wateren". Daar, in die enkele steden alleen, konden 's Prinsen aanhangers nog een toevluchtsoord vinden.

Grensde het niet aan dolzinnigheid, dat de Prins onder deze omstandigheden in November 1573 nog durfde spreken van vredesvoorwaarden? Dat hij van den koning durfde eischen, dat de Spanjaarden het land zouden verlaten, de vrije uitoefening van den godsdienst zou worden toegestaan, de privileges zouden worden geëerbiedigd? Wat wilde hij toch met zijne 3 à 4000 man in Zeeland, zijn kleine Geuzenbenden in den uitersten noordhoek van Noord-Holland, zijn zwakke en ontmoedigde garnizoenen in de enkele Zuid-Hollandsche steden, die hem nog voor het oogenblik getrouw bleven? Hij kon immers ieder uur verwachten binnen Delft ingesloten te zullen worden en zoo van zijne vrienden te worden gescheiden! Hij zag immers het verraad overal het hoofd grijnzend opsteken, de bleeke ontmoediging overal op de wangen geteekend! Wat wilde die „prins zonder land"?

Maar Oranje wist, dat de Spaansche kolos, hoe log ook van lichaam, op leemen voeten stond; hij had, zelf in de regeering, den waren aard der macht van Spanje kunnen doorgronden en kunnen zien, dat die macht voornamelijk berustte op de thans geknakte Nederlanden. Hij wist, dat de Spaansche regeering hare groote kracht niet vond in de van edele metalen en specerijen overvloeiende Indiën, niet in Spanje's uitgestrekte doch meerendeels weinig bevolkte en slecht bebouwde provinciën, niet in Italië's lachende dreven maar wel degelijk in het nijvere, handeldrijvende, dichtbevolkte gebied aan Schelde, Maas en Rijn. „Daar lagen Spanje's Indiën" en zij waren thans ten gevolge van 's konings tirannie in voortdurende onrust, onbetrouwbaar, van tal van nijvere burgers beroofd, snel achteruitgaande in bloei. De Prins wist, dat Alva, in zijne verwachtingen teleurgesteld, door den koning gewantrouwd, door de onderdanen verafschuwd, door zijne schuldeischers vervolgd, er ernstig aan dacht de landvoogdij neder te leggen. De Prins wist, dat onder de Spaansche troepen bij Haarlem onmiddellijk na den val der stad een volslagen oproer was uitgebroken en

dat zij door den toegesnelden landvoogd zelven nauwelijks met beloften waren tevreden gesteld. De Prins wist, dat Alva ook zoo niet meer dan 10 à 12 000 man te velde kon brengen en dat hij deze in Holland en Zeeland noodig had, wilde hij die gewesten niet opnieuw ten eenen male prijs geven.

De Prins hoopte vurig, ja verwachtte reeds, dat het zijn broeders aan den Rijn zou gelukken met Fransche en Duitsche hulp een leger bijeen te brengen ten einde een aanval te doen op de oostelijke grenzen. Dan zou Holland gered zijn! Dan zou men elkander in Brabant de hand kunnen reiken en gezamenlijk den vijand verslaan! Die kansen, die overwegingen verklaren de moedige houding van Oranje ten deele. Naast zijn onwrikbaar geloof aan de rechtvaardigheid zijner zaak, naast den moed der wanhoop soms, was het zijn vertrouwen op een omslag in de Fransche en Duitsche politiek en zijn bekendheid met de voosheid van Spanje's wereldmacht wat hem staande hield in den ongelijken kamp.

Ook hierin heeft de uitkomst hem gelijk gegeven. Had de Prins met zijn Geuzen, met de vurige maar kleine Calvinistische minderheid in Holland, met den aarzelenden steun der Katholieken aldaar alleen den strijd tegen Spanje moeten voeren — naar alle waarschijnlijkheid ware hij gevallen in den kamp; met roem overdekt ja, maar toch .... gevallen, een slachtoffer te meer van Spanje's tirannie. Zijn werk — onze volksvrijheid — ware mèt hem ten onder gegaan.

Maar de houding van Frankrijk en Engeland tegenover Spanje, welks groote, ook voor hen te groote macht zij vooral in de Nederlanden wilden treffen — die heeft Spanje's kracht verlamd, Oranje's moed verlevendigd, die heeft in de eerste dertig jaren van onzen vrijheidskrijg onze vrijheid gered. Onze voorvaderen hebben op bewonderenswaardige wijze gestreden; lijf en goed hebben zij veil gehad voor de vrijheid, Protestanten maar ook Katholieken. Dat alles ware vergeefsch geweest, had het geduchte Spanje niet te rekenen gehad met zijne naburen

en ware het niet, uiterlijk nog fier en krachtig als te voren, inwendig gebroken en vermolmd geweest.

En in die dagen — het najaar van 1573 — luidden de berichten uit Frankrijk zoowel als uit Duitschland gunstig voor de opstandelingen. In September was graaf Lodewijk het ten slotte eens geworden met den Franschen koning: Fransch geld en Fransche troepen zouden te zijner beschikking staan voor een onderneming tegen Alva.

Ook van de Duitsche zijde ging alles goed. De kleine graven aan den Rijn tusschen Bonn en Mainz — verwanten meestal der Nassau's — vormden de kern van een groot verbond, dat alle protestantsche vorsten van Duitschland moest omvatten. Lodewijk en Jan van Nassau zouden met inspanning van alle krachten een leger bijeenbrengen, dat in naam onder den dapperen jongen hertog Christoffel van de Paltz, feitelijk onder den ervaren graaf Lodewijk, zoo spoedig mogelijk naar de Nederlanden zou oprukken. De beide broeders schreven den Prins reeds in October vol moed in den naïeven toon van dien tijd: „als wij het geluk niet zelf moedwillig van ons werpen en niet stekeblind willen zijn, dan hebben wij — zooals het spreekwoord zegt — geen reden om over God te klagen."

In het najaar van 1573 roffelde dan ook op de soldatenmarkten van Duitschland de werftrommel voor hertog Christoffel en de Nassau's. Ook enkele Fransche benden werden aangeworven. Het werd tijd, hoog tijd! Het platteland van Zuid-Holland overdekte zich met Spaansche schansen; dijken en sluizen vielen den Spanjaarden in handen; de eene stad na de andere zou ten slotte, hetzij door den honger, hetzij met zwaard en kanon tot overgave gedwongen worden. Leiden was reeds omsingeld. Wel werd in Zeeland Middelburg steeds nauwer door de Geuzen ingesloten, wel behaalden zij kleine overwinningen op de uit Antwerpen tot ontzet afgezonden schepen, maar zou

de te wachten winst in Zeeland opwegen tegen het verlies van geheel Zuid-Holland?

Met klimmend ongeduld hadden de Prins en de zijnen dan ook den loop der onderhandelingen gadegeslagen. Reeds de arme belegerden van Haarlem waren week op week bemoedigd door de hoop op Lodewijk's benden. Al was hij, de leider der verbonden edelen, de overwinnaar van Heiligerlee, de held der Hugenoten, de roemruchtige verdediger van Bergen, alléén gekomen, zonder leger, het ware in de oogen der Hollanders reeds iets geweest.

„Kom en kom spoedig!" is schering en inslag van 's Prinsen brieven. Juist toen had de geduchte Alva plaats gemaakt voor den nog weinig bekenden Requesens; van den druk van Alva's zware hand ontslagen, begonnen de Spaansche troepen in Holland, thans in kleine afdeelingen op het platteland verspreid, aanstonds te muiten; in Brabant en elders heerschte toenemend ongenoegen tegen de plunderzieke, hebzuchtige, trotsche Spanjaarden; de bevelen van den landvoogd werden nauwelijks gehoorzaamd, zijn soldaten in sommige steden van Brabant met wantrouwen afgewezen. In Januari schreef de Prins met nadruk aan zijn broeders: „met een weinig hulp zouden wij thans spoedig uit den brand zijn, nu de kans zoo schoon staat, de vijandelijke macht ontmoedigd, uiteengerukt, naar alle kanten verspreid is!"

Juist toen was Lodewijk gereed. In de eerste maand van 1574 kwamen de geworven benden, misschien 7000 man voetvolk en 3000 ruiters, in de Rijnstreek bijeen. Maar wie dat leger den 22sten Februari over de groote rivier had zien trekken, hij zou over de onderneming — in het ongunstige jaargetijde toch reeds bedenkelijk — twijfelend het hoofd geschud hebben. Het was een leger, zooals de Nassau's er meer hadden aangevoerd, samengesteld uit huursoldaten, trouw, zoolang zij betaald werden of op buit konden rekenen. Inderhaast bijeen-

getrokken en zoo spoedig mogelijk oprukkend om gebruik te kunnen maken van de goede gelegenheid, waren Lodewijk's benden slecht gewapend, de ruiterij zonder harnassen, het voetvolk zonder legertros, de artillerie onbeteekenend. Het beste gedeelte, de beloofde Fransche regimenten, bleef nog uit. En dan de leiders! Lodewijk zelf was een ervaren krijgsman, maar geen buitengewoon veldheer; zijn jonge broeder Hendrik en de bevelhebber in naam, hertog Christoffel, moesten hunne sporen nog verdienen.

Wat zou deze legermacht vermogen tegen de uitstekend bewapende Spaansche regimenten, tegen de voortreffelijke musketiers en speerruiters, wier roem de wereld vervulde, geleid door in den krijg vergrijsde oversten van meer dan gewone bekwaamheden? En al muitten de Spaansche benden thans, nog nooit hadden zij, als de huurlingen der Nassau's, bij het minste gevaar in den slag, met den vijand tegenover zich, de trouw aan hun vaandel verzaakt.

Maar Lodewijk rekende ook niet op een slag. Hij hoopte in snellen marsch Maastricht, Luik of een andere stad aan de Maas te verrassen, deze rivier over te trekken, dan met behulp van zijne vrienden het in eene zoo bedenkelijke gisting verkeerende Brabant tot opstand te brengen, en in de ziedende volkszee de verspreide Spaansche detachementen te zien verdwijnen in het niet. Snel rukte hij voort. Reeds zag hij den toren van St.-Servaas te Maastricht in de verte . . .

Hij had misgerekend. Op het eerste bericht zijner nadering trok Requesens even snel zijne benden van alle zijden samen. De vermaarde ruiteroverste don Bernardino de Mendoça wierp zich nog juist bijtijds in Maastricht. De troepen uit Holland werden naar de Maas ontboden. De verovering van Middelburg door de Geuzen maakte het mogelijk de voor het ontzet dier stad bestemde benden uit Antwerpen de Vlaamsche en Brabantsche vestingen los te maken, en onder Alva's besten generaal, den hoogst bekwamen don Sancho d'Avila, evenzoo

naar Maastricht te zenden. Daar kon D'Avila weldra over eene aanzienlijke macht beschikken.

Lodewijk bleef nog oostelijk van de stad kampeeren, nog altijd hopend haar te bemachtigen. Maar D'Avila toonde hem weldra, dat die kans vervlogen was. Na eenige welgelukte uitvallen drong hij den graaf naar Valkenberg terug. Lodewijk gaf nu het plan op en rukte den 9den April plotseling noordwaarts, om te beproeven te Roermond of elders in de buurt de Maas te overschrijden. Snel voor dien tijd bewoog zich het Nassausche leger voort, op zijn weg langs de Maas plunderend en roovend, kerken en kloosters schendend en brandschattend. Maar D'Avila had ook het nieuwe plan doorgrond. Overal had hij de schuiten op de rivier in beslag laten nemen om den overtocht te bemoeilijken. Te Roermond werd het garnizoen versterkt. Hij zelf snelde met de zijnen langs den linker Maasoever noordwaarts, trachtend den op den rechteroever voortrukkenden Lodewijk in te halen en voor te komen. Ten slotte bleef dezen maar één weg over, die naar het Noorden, waarlangs hij tusschen Nijmegen en Grave de Betuwe hoopte te bereiken. Daar wachtte hem bij Tiel en Bommel de Prins met eenige vendels.

Des avonds van den 13den April 1574 was Lodewijk dan ook tot Mook genaderd maar . . . . hij vernam, dat D'Avila hem voor was, bij Grave over een in der haast opgeslagen schipbrug de Maas was overgestoken en zich thans bij Overasselt, Malden en Heumen had gelegerd. Een bloedige schermutseling der wederzijdsche ruiters op den Maasdijk tusschen Mook en Hemmen overtuigde hem van de waarheid van het onwelkome bericht.

Vergunt mij hier, als in het gezicht van het slagveld, in korte woorden het beloop van den toen geleverden slag te beschrijven. Don Bernardino de Mendoça, ooggetuige en medestrijder, en onze eerlijke Pieter Bor geven gelegenheid om dit met de meeste zekerheid te doen. Bovendien, er ligt een eigen-

aardige weemoedige bekoring in de onstuimige dapperheid van den Spanjaard, de wanhopige krachtsinspanning van graaf Lodewijk als met eigen oogen op de plaats zelve te kunnen aanschouwen.

De nacht van 13 op 14 April 1574 was voor de bewoners dezer streek vol onrust en verschrikking. In het dorpje Heumen, op en om het slot van dien naam, op het vlakke veld vóór het dorp lagen de Spanjaarden, wier wachtvuren als een lange rij lichtende punten flikkerden in het duister.

Nu en dan klonken door de kille voorjaarsnachtlucht schetterende alarmsignalen, door de Spaansche trompetters van Katwijk, van de rivier zelve, van de kleine vlakte tusschen Heumen en de Mookerheide gegeven om den vijand uit den slaap te houden. Bootjes met Spaansche soldaten voeren, on ophoudelijk schietend, de Maas af om de rivier te bewaken en Lodewijk's flank te verontrusten.

Aan de andere zijde, bij Mook, klonken de luide commando's der Nassausche officieren aan hunne manschappen, die, spookachtig door fakkels verlicht, nog in der haast, vlak vóór het dorp Mook — daar, waar thans de tuin van het klooster ligt, vond men de sporen — van de Maas tot de heuvels een loopgraaf dolven om hunne stelling in het dorp zooveel mogelijk te versterken. In den nacht nog was de gracht gereed.

De morgen kwam maar de Spanjaarden aarzelden den aanval te beginnen. D'Avila had slechts 5000 man bij zich, waarvan 800 ruiters, en Lodewijk kon na de verliezen bij Maastricht nog over 6000 voetknechten en ongeveer 1800 ruiters beschikken. Zou de Spaansche veldheer de fout van Aremberg bij Heiligerlee herhalen en met fieren trots maar onvoldoende macht de verachte rebellenbenden aanvallen? Of zou hij niet liever wachten op Valdez, die met 3 à 4000 man van vóór Leiden was opgebroken en hem misschien binnen eenige uren kon bereiken? D'Avila weifelde maar gaf ten laatste toe aan den aandrang zijner bevelhebbers om door een veldslag Lodewijk's doortocht te

beletten. Hij stelde zijn troepen op een musketschot afstands van de loopgraaf, dus ongeveer 300 pas, voortreffelijk in slagorde. Mondragon, de verdediger van Middelburg, stond met zijn voetvolk buiten den rivierdijk, in de uiterwaarden; daarnaast de kern des legers, vier carré's infanterie, meestal oude Spaansche soldaten, onder Braccamonte en don Fernando, Alva's zoon; dan volgden, in een halve maan geschaard, de voortreffelijke ruiterij van Mendoça, de Duitsche ruiterij van Schenck, die van den koninklijken stadhouder van Gelderland, Hiërges, even vóór den slag uit Nijmegen gekomen, en andere kleine Waalsche ruiterbenden. Eindelijk vlak vooraan links de versche benden uit Holland, die brandden van begeerte om den smaad der muiterij door dapperheid in den strijd uit te wisschen. Een kleine reserve kavallerie werd gereed gehouden, volgens een oud voorschrift van Alva, om op het beslissende oogenblik in te grijpen. Zoo sloot D'Avila op de vlakte den weg naar de Betuwe af.

Veel minder goed was de gevechtstelling der Nassauschen, half ingekneld tusschen de rivier en de heideheuvels, half tegen en op die heuvels, even vóór het dorp Mook. Lodewijk's benden waren reeds vóór het begin van den slag schuw en weifelend tegenover den gevreesden vijand; de ruiterij alleen vertrouwde op hare kracht. Rechts aan den voet van, gedeeltelijk op de helling en boven op de heuvels was vooraan deze ruiterij opgesteld. Daarachter, op de vlakte, rechts vóór Mook, de kern van het voetvolk, omstreeks 4500 man, terwijl de loopgraaf door 10 vendels, 1500 man, werd verdedigd.

Tegen 10 uur begon de slag met eene schermutseling tusschen de aanvallende Spanjaarden en de Nassausche infanterie in de voorposten op de vlakte. Eerst twee uur later, tegen den middag, maakte het Spaansche leger zich gereed tot een storm op de loopgraaf. De gansche Spaansche infanterie en een deel der bereden musketiers viel een oogenblik op de knie, bad een Pater Noster en een Ave Maria en vloog onmiddellijk

onder de kreet ,,San Felipe'' op de loopgraaf aan. De daar geplaatste tien vendels Nassauschen weken weldra maar herstelden zich nog onder leiding der aanvoerders en heroverden met hulp van de kern des legers de positie. Kort daarna werden zij bij een tweeden energieken aanval der Walen en Spanjaarden op nieuw teruggedrongen en vluchtten in paniek, grootendeels naar de bosschen op de heide en den Jansberg en naar het daaronder liggende moeras, het Ven. Slechts enkele verspreide afdeelingen hielden nog stand in de huizen van Mook.

Nog stond de Nassausche ruiterij onbewegelijk tegen en op de heuvels geschaard. De Spaansche benden, voortreffelijk aangevoerd en aan tucht gewend, als zij waren, vervolgden daarom het vluchtende voetvolk nog niet. De ruiterij van Lodewijk snelde eindelijk, onder aanvoering van Christoffel en Lodewijk zelf, de heuvels af en wierp zich in een dichten drom onstuimig op de Duitsche ruiters van Schenck, die in een oogwenk uiteengedreven werden, in wanorde de vlucht namen naar Grave en daar reeds de mare van de nederlaag der Spanjaarden verspreidden. Terwijl de Nassausche ruiters zich omkeerden om hunne roeren voor een nieuwen aanval te laden, viel nu echter plotseling Mendoça, door andere ruiterbenden gesteund, hun op het lijf. Op hare beurt geraakte de ruiterij van Lodewijk in verwarring. Een deel ervan vluchtte spoorslags de nu openliggende Betuwe in, maar het andere deel, aangevoerd door de beide veldoversten, herzamelde zich boven op de thans afgegraven heuvels, rende voor de laatste maal met inspanning van alle kracht en wanhopige vaart in op de Spaansche kavallerie aan den voet, maar werd door de kleine reserve der Spanjaarden en de kavallerie van Mendoça uiteengejaagd en verpletterd.

Toen begon de algemeene vervolging. De Nassauschen trachtten zich in de grootste verwarring door de vlucht te redden: honderden stikten in de moerassen, andere honderden sneuvelden in de bosschen en op de vlakte onder het zwaard

en de kogels des vijands, die zelf slechts een verlies van 40 man had te betreuren. Bij de laatste wanhopige charge der ruiterij moeten de heldhaftige aanvoerders zijn gevallen, van wie Mendoça zelf getuigt, dat zij „zich op de meest eervolle wijze gedroegen, en tot het laatste toe niet ophielden te strijden, dappere edelleden als zij waren." Hertog Christoffel werd — naar de beste berichten — afgemaakt door een dolkstoot tusschen de voegen van zijn harnas; zijn lijk werd geplunderd. Graaf Hendrik schijnt al vluchtend achterhaald en gedood te zijn. Graaf Lodewijk's laatste verschijning in de geschiedenis is het tragische beeld van een op het slagveld stervenden krijgsman, die, zwaar in den rechterschouder gekwetst, op de rechterzijde liggend, met de linkerhand de hulp afwijst, die toch niet meer kan baten. Hunne lijken liggen waarschijnlijk in de groote grafkuilen, waarvan men in onzen tijd op de vlakte rechts vóór Mook de sporen heeft gevonden. Een eerlijk soldatengraf zal vermoedelijk hun deel geworden zijn, wat ook de legende verhalen moge van ellendige gevangenschap in een Spaanschen kerker, van liefderijke verpleging in een naburig klooster, van vreeselijken doodstrijd in een brandende boerenwoning, van smadelijke verstikking in het Ven.

Lodewijk's verscheiden is voor de zaak van onzen opstand een groote ramp geweest, een van die zware offers, waarmede de vrijheid der Nederlanden is gekocht, maar zonder welke niets schoons op deze wereld tot stand schijnt te kunnen komen . . . .

Wat had de 38jarige in zijn jonge leven niet gedaan èn voor de zaak van het hem heilige Protestantisme, èn voor de vrijheid der Nederlanden! Reeds in de moeilijke jaren van Granvelle's bewind had hij den Prins als diens rechterhand gediend. Hij was altijd de bemiddelaar geweest tusschen den Prins en de Duitsche vorsten, tusschen dezen en de Hugenoten. Hij had in het Verbond der Edelen, het door hemzelven opgestelde Smeekschrift een voornaam aandeel gehad. Heiligerlee en Jemmingen

spreken van zijn roem en zijne dapperheid. De Hugenoten, die hem in hunne gelederen hadden gezien, stelden hem na Coligny het hoogst. Met dezen had hij koning Karel IX overgehaald den Nederlandschen opstand te steunen. De verrassing van Bergen was zijn werk, mislukt door de trouweloosheid van koning Karel in den Bartholomeusnacht. Sedert had de graaf groote talenten als diplomaat getoond. Geen van de Nassau's won meer dan hij door aangename vormen, door ridderlijken aard, door vurigen godsdienstzin de harten voor zijne denkbeelden, voor zijne plannen. Opnieuw zou hij naast zijn broeder in Holland komen strijden, toen hem op de Mookerheide de doodsengel in den weg trad. De dood van graaf Hendrik en hertog Christoffel, beiden nog zoo jong en onervaren, wekt deernis, maar de zijne was een ramp voor de opstandelingen, die wij met trots onze voorvaderen noemen.

Ook de nederlaag bij Mook zelve was een ramp. Wat al verwachtingen waren door de in het nauw gebrachte Hollanders aan Lodewijk's tocht vastgeknoopt? Gansch Holland zou van den vijand ten eenen male bevrijd worden. Koesterden de Spanjaarden zelf niet de gegronde vrees, dat bij zijn eerste succès aan de Maas het gistende Brabant tot opstand zou overslaan?

Nog eenige dagen na den slag bleef de Prins, door onzekere berichten in twijfel, te Bommel wachten. Eerst een week later was de sluier opgeheven, en mistroostig, half gebroken van geest, begaf hij zich naar Dordrecht terug, om opnieuw alleen het hoofd te bieden aan de tallooze moeilijkheden op zijn weg . . . maar toch altijd vol vertrouwen. ,,Al moesten wij allen komen te vallen, en al werd dit arme volk vermoord en verdreven, wij moeten altijd dit vertrouwen behouden, dat God de Zijnen nooit zal verlaten.'' Zoo schreef, zoo dacht, zoo deed hij.

De Spanjaarden daarentegen juichten over de zege zoowel als over den dood van den gevreesden graaf. Wèl begon ook het Spaansche leger bij Mook wederom te muiten en ontbond zich dientengevolge in wanorde, maar Valdez hervatte met grooter

kracht het beleg van Leiden. Holland ging een onzekere toekomst te gemoet, het scheen zonder buitenlandsche hulp — en van waar zou die thans komen? — verloren.

Toch is alles ten slotte nog ten goede gekeerd, maar vergeten wij niet, dat in de maanden na den slag de tijdgenooten niet konden voorzien, welke meerendeels geheel onverwachte gebeurtenissen de Spaansche macht zouden knotten. Den tijdgenooten scheen de nederlaag op de Mookerheide het begin van het einde; de zaak des Prinsen scheen voorgoed verloren te zijn. Voor ons echter, die weten wat er later geschied is, die roem dragen op Leiden's glorierijk ontzet, die de hopelooze verwarring in het Spaansche bestuur en het Spaansche leger na Requesens' plotselingen dood kennen als eene uitredding, — voor ons is de slag wel een zeer noodlottige gebeurtenis, maar toch slechts een voorbijdrijvende donkere wolk in de geschiedenis van onzen vrijheidskrijg, niets meer.

Wanneer wij treuren, dan doen wij dit niet om der wille van het geslagen leger. Niets is er, wat ons bindt aan deze plunderzieke huurlingen, die niet alleen voor eene minderheid weken, maar ook, naar gemeld wordt, midden in den slag om ,,geld'' schreeuwden en den Spanjaard, had hij betaald, onmiddellijk daarna even goed of — wil men — even slecht hadden gediend als den Prins. Zij streden niet voor onze vrijheid, slechts om soldij en buit.

Niets is er, dat ons in hen belang inboezemt, dan alleen dit, dat zij aangevoerd werden ter wille onzer volksvrijheid door een vromen held uit het Makkabeëngeslacht, dat door het cement van telkens en telkens weder opnieuw voor die vrijheid gestort bloed aan Nederland is verbonden.

De weemoedige gevoelens, die zich bij de beschouwing van dezen slag aan ons opdringen, zij gelden het lot der aanvoerders, der beide edele broeders uit het Huis van Nassau vooral, die daarin zijn omgekomen. Graaf Lodewijk in de eerste plaats geldt de ,,dankbare hulde'', waarvan het opschrift op

zijne late graftombe spreekt. Hem geldt de herinnering, die wij Nederlanders, van ieder geloof, van iedere staatkundige partij, willen wijden aan den slag, aan de nagedachtenis van een, die zijn leven heeft veil gehad voor ons aller godsdienstige en staatkundige vrijheid; van een, wiens ridderlijke, fiere geest niet beter gekend kan worden dan uit het schoone devies, dat hij zich ten richtsnoer koos van zijn leven, en dat thans zich ontrolt boven dit gedenkteeken:

„Plutôt mort que vaincu, généreux sang de Nassau."

JAN VAN NASSAU.

Op het Oudmunster-kerkhof te Utrecht verheft zich sedert 15 Oct. 1883 het standbeeld van graaf Jan van Nassau, een gedenkteeken, opgericht ter herinnering aan de Unie van Utrecht.

Het vaderland dankt dit gedenkteeken voornamelijk aan den onvermoeiden ijver van de heeren Schubart, Hulsebos en Klokke te Utrecht, die, eerst zeer bescheiden beginnend met het plan om het derde eeuwfeest der Unie niet zonder eenige plechtigheid te laten voorbijgaan, weldra erin slaagden om een commissie te vormen voor het bijeenbrengen van gelden, met het doel om een standbeeld voor Jan van Nassau op te richten.

Met ernstige bezwaren had die commissie te kampen: de vele, naar aanleiding van den 80jarigen oorlog reeds gevierde gedenkdagen hadden talrijke geldelijke offers geëischt, zoodat menigeen aarzelde ook voor dit monument weder in de beurs te tasten. Maar de commissie gaf de zaak niet op, en het mocht haar gelukken betrekkelijk spoedig zóóveel bijeen te brengen, dat een wedstrijd kon uitgeschreven worden voor het ontwerpen van een standbeeld. Uit de vele modellen werd dat van den heer Stracké door de jury gekozen.

Het is mij vergund, in deze bladzijden de herinnering te verlevendigen aan den broeder van Oranje; aan den rechtstreekschen voorzaat van de geliefde vorstin, die thans de Nederlandsche kroon draagt; aan den man, wiens naam terecht met de gedachte aan de Unie van Utrecht is verbonden.

Jan van Nassau kan niet tot de groote mannen gerekend worden: heldhaftige daden, stoute ontwerpen, kunstwerken van

den eersten rang heeft de geschiedenis niet van hem op te teekenen. Men karakteriseert hem misschien 't best, wanneer men hem een gemoedelijk huis- en landsvader noemt, begaafd met een praktischen blik op de dingen van zijn tijd.

Gemoedelijk was hij in hooge mate, zooals zijn briefwisseling op bijna iedere bladzijde aantoont. Huiselijk van aard, betreurt hij dikwijls tijdens zijn verblijf in de Nederlanden het gemis van vrouw en kinderen, die te Dillenburg in kommer en zorg zijn achtergebleven, terwijl hij zich te midden van het oorlogsgevaar beweegt. Zijn „lieve Els'', gelijk hij zijn oudste dochter Elizabeth pleegt te noemen, ontvangt van hem dikwijls van die hartelijke brieven, waaruit de vaderlijke liefde ons tegemoet stroomt; zijn „herzallerliebste'' zonen gaan hem geen oogenblik uit de gedachte, zelfs niet te midden van de fijne kronkelingen der zestiende-eeuwsche politiek. Moet een zijner zonen naar de hoogeschool vertrekken, Beza, de invloedrijke opvolger van Calvijn te Genève, wordt over de keuze der plaats geraadpleegd. Over de opvoeding van kinderen in het algemeen wordt met vrienden telkens van gedachten gewisseld. Graaf Jan heeft in zijn brieven altijd een schat van echt huiselijke spreekwoorden tot zijn beschikking, vol praktische levenswijsheid, die wel eens een wat nuchteren indruk achterlaat.

Eén voorbeeld van zijn stijl. Zijn zoon Lodewijk Gunther wil gaan trouwen met een gravinnetje van Manderscheid, niet gezegend met veel geld of goed. Hij waarschuwt den jongen graaf, dat weliswaar het huwelijk een voortreffelijke zaak is voor een militair, die anders licht wat ongebonden wordt, maar . . . „men kan van liefde niet eten; na de wittebroodsweken geldt geen rouwkoop; een goed overleg is beter dan naberouw; hoe geringer de middelen zijn, hoe meer men het vuur van alle hoeken uit de asch moet oprakelen''. Daarom moet de graaf vooruit zorgen, dat zijn vrouw wat heeft, als hij komt te vallen, dat hij over wat geld beschikken kan om het dure leven in de Nederlanden te bekostigen, enz.

Is het te verwonderen, dat niet alleen zijn eigen kinderen hem hartelijk liefhadden, maar ook de kinderen van zijn grooten broeder hem gaarne „vader” noemden, nadat zij bijna tien jaren bij hem te Dillenburg hadden doorgebracht?

Jan van Nassau was een eerlijk man. Van de macchiavellistische politiek, die toen zoo algemeen werd gevolgd en waarvan ook prins Willem lang niet altijd afkeerig was, had hij een afschuw. In zijn staatkundige bemoeiingen kon hij dan ook niet bogen op veel succes, dat in de 16de eeuw meestal slechts met fijn gesponnen intriges te behalen was.

Onder zijn gevoelens was er één, dat hem met reden de sympathie van oudere en nieuwere katholieke schrijvers heeft doen verliezen: hij was een vurig tegenstander van het Catholicisme, dat hij als een poel van ongerechtigheden beschouwde. Calvinist was hij in lateren tijd met veel meer ijver dan de Prins, wiens aangeboren gematigdheid hem voor uitersten behoedde; graaf Jan was zelfs niet ongeneigd om het Calvinisme met geweld in te voeren, waar hij het noodig achtte.

Waarom dan — zou men kunnen vragen — een standbeeld opgericht juist voor hem, en niet voor zooveel andere mannen van den tweeden of derden rang, die in onzen vrijheidsoorlog een rol hebben gespeeld? Omdat zijn naam verbonden is met een der hoofdfeiten uit dien gedenkwaardigen tijd, met de Unie van Utrecht. Daaraan heeft Jan van Nassau zijn roem te danken; daaraan moet men het toeschrijven, dat hij nog meer in de harten des volks leeft dan zijn broeder Lodewijk, die hem in vele opzichten overtrof.

Maar behalve zijn aandeel aan het tot stand komen der Unie van Utrecht is er nog iets, dat hem aanspraak geeft op onzen dank.

Er zijn personen, wier werkzaamheid niet zoo in het oog valt en toch zeer belangrijk is; die zich moeten vergenoegen met een bescheiden rol op den achtergrond en van wie toch

zooveel afhangt; die in het geheim voortwerken en soms meer bijdragen tot een goeden uitslag dan anderen, wien een schitterender lot is toebedeeld; die door hun taaie volharding erin slagen, zij het dan ook weinig bekend, de gevaren af te weren, waardoor een natie wordt bedreigd; die helaas, door den tijdgenoot niet worden behandeld overeenkomstig hun verdiensten, omdat deze den tijdgenoot weinig in het oog vallen. Tot dezulken behoorde Jan van Nassau.

Graaf Jan werd 22 Nov. 1536 te Dillenburg geboren. Ofschoon de tweede zoon van zijn rijk met kinderen gezegenden vader, kwam hij door het optreden van zijn oudsten broeder Willem als erfgenaam van de goederen der Bredasche linie van het huis van Nassau, krachtens een familieverdrag, bij den dood zijns vaders (1559) met zijn jongere broeders samen in het bezit van de Duitsche erfgoederen der familie. Hij huwde gravin Elizabeth van Leuchtemberg en hield zich in de eerste jaren bezig met het bestuur der Nassausche landen en met de bevordering van de belangen van den Lutherschen godsdienst, waartoe de grafelijke familie omstreeks 1540 was overgegaan.

Weldra echter liet ook hij zich in met de twisten in de Nederlanden, waaraan zijn broeders Willem en Lodewijk zoo krachtig deelnamen. Zijn broeders hielden hem reeds spoedig getrouw op de hoogte van de voorvallen in den strijd tegen Granvelle's monarchale politiek.

Wij weten, hoe de zaken in de Nederlanden in het jaar 1566 een ongunstiger aanzien kregen en de verbonden Edelen zich reeds in het voorjaar tot gewapenden tegenstand gereedmaakten. In die omstandigheden was graaf Jan de persoon, die, in overleg met Lodewijk en Adolf, in Duitschland alles tot den strijd voorbereidde, soldaten in dienst nam en geld bijeenbracht, zoodat hij weldra een leger van 4000 ruiters en vier regimenten voetvolk ter beschikking der verbondenen kon stellen.

Maar de beeldenstorm kwam deze plannen verijdelen. De uitbarsting der Calvinistische volkswoede verschrikte de Duitsche Protestanten en ook graaf Jan was verontwaardigd over de schandelijke verwoestingen der beeldenstormers.

Lodewijk slaagde er echter bij zijn broeder beter in dan bij andere Duitsche vorsten om het denkbeeld weg te nemen, dat de Nederlanders geen sympathie verdienden. Toen Margaretha van Parma de rust hersteld had en desniettegenstaande de hertog van Alva met zijn benden de Nederlanden naderde, was graaf Jan een der eersten, die de Nederlandsche vluchtelingen liefderijk opnam: Dillenburg werd een schuilplaats voor den Prins en de zijnen.

Sedert dien tijd was de residentie van den graaf het middelpunt der ondernemingen tegen Alva. De veldtochten van 1568 en 1572 werden hier voorbereid. Even goed als de Prins en graaf Lodewijk verpandde ook graaf Jan zijn goederen en juweelen om de noodige gelden te verzamelen. Als zij nam hij deel aan den ongelukkigen veldtocht van 1568, toen ook hij den Prins „over de Maas" vergezelde. Als zij spande hij in 1572 alle krachten in om het tweede groote leger bijeen te brengen, ten einde Alva te verjagen. En hij deed meer. Van hof tot hof ging hij bij de Duitsche vorsten rond om hulp te vragen; hij onderhandelde voor de opstandelingen met de Hugenoten; hij versterkte het garnizoen van zijn slot te Dillenburg, waar de Prins zijn kinderen had achtergelaten; hij hield het oog op Anna van Saksen, 's Prinsen ongelukkige gemalin.

In die dagen moet ook met hem, evenals met Oranje, de groote innerlijke omkeering hebben plaats gehad, die hen Calvinist deed worden. Ik meen niet te ver te gaan, wanneer ik graaf Lodewijk als den man aanwijs, die èn Oranje èn graaf Jan tot het Calvinisme bekeerde; graaf Jan ten minste verklaarde later uitdrukkelijk, dat „naast God" Lodewijk het middel was geweest, waardoor Oranje bekeerd was. Ook de

moeder der broeders, Juliana van Stolberg, is in die dagen overgegaan tot de leer van Calvijn. Eerst later hebben de predikanten, door Jan in Nassau binnengeleid, zijn onderzaten van Lutheranen tot Calvinisten gemaakt.

Het is niet meer dan een gelukkig toeval, dat graaf Jan ontsnapte aan het gevaar, dat Lodewijk en Hendrik op de Mookerheide noodlottig was. Een paar dagen te voren slechts had Jan het leger verlaten, daar de muiterij der troepen het stijven van de krijgskas noodig maakte, en niemand beter dan hij in staat was nog wat geld van heinde en ver bijeen te schrapen. Ook voor hem persoonlijk was de nederlaag bij Mook een hevige slag. Niet alleen waren zijn bagage en zijn geld verloren, maar de met moeite door hem bewerkte verbintenis van tal van Duitsche vorsten in de Rijnstreek viel oogenblikkelijk uiteen.

Doch met taaie volharding bleef Jan volhouden. Ofschoon innerlijk hevig geschokt door den dood zijner beide broeders, begreep hij, dat hij nu de eenige hoop van Oranje en de Nederlanders in Duitschland was. Hij bleef werken uit de verte: hij bleef geld en troepen voor den Prins verzamelen; hij bleef aandringen op een algemeen verbond tusschen alle Duitsche Protestanten; hij bleef invloed oefenen op den Rijksdag, opdat deze de Nederlanders niet in den rijksban slaan, hun het verblijf in het Rijk niet ontzeggen en alle hulp aan hen niet streng verbieden zou, hetgeen de katholieke Duitsche vorsten met steeds grooter aandrang eischten. Hij bleef daarom ook te Dillenburg blootgesteld aan het gevaar van Spaansche aanslagen.

Eindelijk was ook voor hem de dag aangebroken, waarop hij, gelijk zijn broeders vóór hem, met arm en hoofd de Nederlanders zou steunen in hun eigen land. Een nieuw tijdperk opent zich in zijn leven met den zomer van 1577.

De Prins stond alléén tegenover don Jan van Oostenrijk, die juist Namen had bemachtigd. Lodewijk was hem ontvallen. Hij riep thans zijn laatsten broeder ter hulp, om naast hem te

staan en zijn rechterhand te zijn. En graaf Jan gaf aan die roepstem gehoor. Met Oranje's oudste dochter ging hij langs den Rijn in Augustus 1577 naar de Nederlanden, waar hij op het eind dier maand aankwam en dadelijk als 's Prinsen vertrouwde optrad. Na een korte reis huiswaarts gaf hij in November toe aan den aandrang der Staten-Generaal en van den Prins om in de Nederlanden te blijven. Hij aarzelde lang vóór hij dit besluit nam: zijn vrouw en kinderen bleven te Dillenburg achter; hij verstond de taal der Nederlanders slecht; hij was met hun aard, hun zeden en gewoonten niet bijster ingenomen. Zijn vriend, de landgraaf van Hessen, raadde hem dan ook af zich te begeven in de olla podrida, den confusum chaos der Nederlanden. Maar hij bleef ter wille van het ongelukkige volk, waarvoor drie zijner broeders reeds waren gevallen, en spoedig volgde zijn oudste zoon, Willem Lodewijk, zijn spoor: vrouw en kinderen beval hij aan in de hoede van den landgraaf.

De Prins schijnt eerst het plan gehad te hebben, graaf Jan tot zijn luitenant in Holland en Zeeland aan te stellen. 's Prinsen aanwezigheid toch in de zuidelijke Nederlanden, waar hij Matthias van Oostenrijk ter zijde stond of beter leidde, maakte het zeer gewenscht, een vertrouwd persoon met de leiding der zaken in het noorden des lands te belasten.

Zoo dit plan ernstig bestaan heeft, maakte het toch weldra plaats voor een ander: graaf Jan zou stadhouder van Gelderland worden, dat door het vertrek van den heer van Hiërges naar don Jan van Oostenrijk sedert het midden van 1577 feitelijk zonder hoofd was. Hevig was de tegenstand der Katholieken in Gelderland tegen dit plan, waarvan zij, bekend als zij waren met de godsdienstige gezindheid van den graaf, niet veel goeds voor zich verwachtten. Maar 's Prinsen invloed was ook hier groot: Oranje wist den tegenstand te overwinnen; en den 10den Maart 1578 koos Gelderland Jan van Nassau tot stadhouder. Een paar maanden later (22 Mei) vaardigde Matthias,

,,namens'' koning Philips, een besluit uit, waarbij ,,om die goede kennisse, die wy hebben van den persoen van onsen lieven ende getrouwen, den waelgeboeren Johan, Grave tho Nassou Cattzenellenbogen'', de koning hem benoemde tot stadhouder ,,in de plaetze van Gillis van Barlaimont, bannerheer zu Hierges, mits syner absentie ende aenhanck aen don Johan d'Austrice ende andere syne adherenten, vyanden van onsen veurscr. Landen''.

Twee jaren lang heeft graaf Jan zijn stadhouderschap onder tallooze moeilijkheden bestuurd. Vooreerst bleven de Katholieken hem wantrouwen, en hij gaf hun daartoe ook gereede aanleiding: even wantrouwend jegens hen gezind als zij jegens hem, beschuldigde hij de meerendeels katholieke Geldersche regenten in de steden, evenals den Raad of het Hof van het gewest zelf, voornemens te zijn zich met den koning te verzoenen. Hij ging verder dan die beschuldiging, ,,zuiverde'' den Raad en de stedelijke besturen van verdachte leden, en benoemde Calvinisten in hun plaats; garnizoenen werden in de steden gelegd om de bevolking, die voor verreweg het grootste gedeelte katholiek was, in toom te houden; aan de Calvinisten werden overal kerken ingeruimd krachtens den religievrede, die in Juli 1578, tot groote ergernis der Katholieken, ook voor de katholieke gewesten was ingevoerd en aan beide religiën gelijke bescherming verschafte. Het kleine calvinistische deel der bevolking zag in dit alles een aanmoediging om nog verder te gaan: de beeldenstorm begon overal te woeden en werd door graaf Jan oogluikend toegelaten, ofschoon hij in zijn hart dergelijke ongeregeldheden van het volk niet kon goedkeuren; waar de verwijdering der beelden van de regeering uitging, had hij minder bezwaren. Wat meer is, hij raadpleegde Beza en andere theologen over de vraag, of het met zijn eed, op de Pacificatie van Gent gedaan ter gelegenheid van de aanvaarding van zijn stadhouderschap, waarbij hij gezworen had den katholieken godsdienst te zullen handhaven, mis-

schien te rijmen zou zijn, indien hij het Catholicisme, dat toch een ,,bijgeloof'' was, in Gelderland voor goed supprimeerde! De theologen raadden hem dit bijna allen af, ofschoon enkelen hem stijfden in het ,,loffelijk voornemen'' om den ,,onrechtmatigen'' eed te breken.

Hij ging nu wel niet openlijk over tot vernietiging van het Catholicisme, maar wat hij deed of liever liet geschieden, was reeds genoeg om de verbittering der Katholieken te wekken. Nog in het laatst van zijn leven beroemde hij er zich op, Gelderland voor de ,,religie'' gewonnen te hebben.

De ontevredenheid der Geldersche Katholieken leidde weldra tot allerlei moeilijkheden, zelfs tot formeele opstanden tegen hem, toen Parma na de verovering van Maastricht in 1579 het Overkwartier begon te bedreigen.

Hierbij kwam, dat inderdaad de zaken in Gelderland in chaotischen toestand verkeerden, zooals landgraaf Willem had gezegd: de regeering had gebrek aan geld, de troepen werden niet betaald en graaf Jan was te eerlijk om hen te paaien met beloften, die hij niet kon vervullen. Hijzelf ontving geen traktement, kon zijn zeer eenvoudige hofhouding niet eens bekostigen en was soms zelfs genoodzaakt hongerig zijn legerstede op te zoeken; het door hem voorgeschoten geld kon onmogelijk worden terugbetaald. Bovendien werd de regeering overal slecht gehoorzaamd. Men spotte met den berooiden Duitschen graaf, die de taal der Nederlanders niet eens verstond. Ook uit Duitschland kwamen ernstige berichten: zijn vrouw stierf reeds in den zomer van 1578 in het kraambed; de opvoeding zijner jonge kinderen (de oudste twee dienden in de Nederlanden) eischte zijn zorg; Dillenburg zelf werd onophoudelijk door den vijand bedreigd. Is het wonder, dat hij ontmoedigd werd?

Maar er was nog meer.

Het jaar 1578 was nog betrekkelijk gunstig geweest en graaf Jan had toen getracht wat meer orde in de zaken te brengen.

Hij was het gansche jaar bezig met het voorberereiden van de Unie van Utrecht, die een geregelder staat van zaken zou invoeren.

Reeds sedert 1577 schijnt de gedachte aan zulk een nauwere vereeniging van de noordelijke gewesten bij Oranje te zijn opgekomen, toen hij voorzag, dat de zuidelijke zich op den duur in de heerschappij des konings zouden schikken, mits deze van de scherpe plakkaten en de inquisitie afzag en de privilegiën wilde handhaven. Oranje moest echter bij zulk een vereeniging op den achtergrond blijven, wilde hij niet onmiddellijk allen invloed in het zuiden verliezen. Hij liet dus graaf Jan voor hem optreden: van dezen gingen de voorbereidende stappen uit. Zoo beantwoordde hij voorloopig aan de verwachting, die Oranje van zijn komst had gekoesterd. Met voorbeeldeloozen ijver reisde hij in 1578 tusschen Gelderland, Utrecht en Holland heen en weder, tegenstand overwinnend, ontwerpen besprekend, voorstanders wervend, op eenheid aandringend, rusteloos bezig om het plan zijns broeders te verwezenlijken; hier en daar, vooral in Utrecht, moest hij zelfs tot geweld raden. Zoo kwam eindelijk 23 Januari 1579 de Unie tot stand.

Wat hij voor haar heeft gedaan, is moeilijk te beschrijven zonder in bijzonderheden te vervallen, waarvoor het hier niet de plaats is. Genoeg zij het te zeggen, dat voornamelijk zijn onvermoeide volharding de Unie heeft tot stand gebracht; half vrijwillig, half met geweld gedwongen, zijn Utrecht, Gelderland en Friesland weldra door zijn bemoeiingen toegetreden.

Met geweld. Of ging niet Amersfoort eerst tot teekening van de Unie over na een beleg door graaf Jan zelven en na een hevigen beeldenstorm? Of moest niet Gelderland gecalviniseerd worden, eer het zich voorgoed schikte?

Wanneer men ziet, hoeveel tegenstand er te overwinnen was, vóórdat de Unie door het grootste deel der noordelijke gewesten geteekend werd, rijst als van zelf de vraag: wat wilde men dan

met de Unie? Welke harer 26 artikelen wettigden den weerzin van zoovele Nederlanders?

Het antwoord is niet moeilijk te geven.

Het doel der Unie werd ten duidelijkste omschreven in den aanhef van het stuk: „malcanderen met Lijff ende goet by te staen om die Spaengaerden ende anderen vuytheemsche natiën met haeren aenhang vuyt dese Landen te verdryven". Een defensief verbond dus, waarin volgens art. 11 ook andere naburige vorsten, heeren, landen en steden konden worden opgenomen. De Unie van Utrecht was iets dergelijks als de Pacificatie van Gent en volstrekt niet bestemd om de grondwet eener republiek te worden, waartoe later de omstandigheden haar hebben gemaakt.

Natuurlijk bevatte zij eenige bepalingen, die de regeling van de defensie betroffen en zoowel bijzondere als gemeenschappelijke belangen raakten. Zoo waarborgde art. 1 het behoud der privilegiën; andere artikelen bepaalden, dat er een landstorm zou worden opgericht, dat er algemeene belastingen zouden worden uitgeschreven, dat de munt bij onderling goedvinden zou geregeld worden, dat te Utrecht een centraal bestuur zou worden gevormd — voortreffelijke bepalingen, die echter alleen wat het laatste betreft (en hoe dan nog?) in werking zijn getreden. De Unie zou de steden mogen versterken en garnizoenen daarin mogen leggen met advies van den gouverneur der provincie; die garnizoenen moesten den eed afleggen aan de Unie, de stad en het gewest. Noodlottig bleken in lateren tijd vooral de artikelen, die bij gemis aan eenstemmigheid in zaken van vrede, van contributie en van wijziging der bepalingen, de middelen aangaven om tot een besluit te komen: de goede beginselen, in die artikelen vervat, zijn nooit gevolgd, de slechte hebben tot allerlei moeilijkheden aanleiding gegeven, toen de voorloopige toestand, waarvoor de Unie diende, bestendigd werd tot de revolutie van 1795 toe.

Ofschoon al deze bepalingen ten duidelijkste aanwijzen, dat

de Unie slechts een defensief verbond, geen staat moest doen ontstaan, kan toch geen artikel strekken tot verklaring van den straks bedoelden tegenstand .... behalve juist het eerste, dat het algemeene doel omschreef. Reeds het aangaan van een defensief verbond tegen de Spanjaarden moest in de oogen van vele geheime Spaanschgezinden of van schroomvallige tegenstanders der regeering van Philips verkeerd schijnen: de openlijke vijanden van het verzet bevonden zich reeds lang in het kamp van don Jan, maar er waren nog velen in den lande, die in hun hart twijfelden aan het rechtmatige van den opstand, ja dezen zelfs afkeurden. Bovendien behelsde artikel 2 nog een uitdrukking, die den Katholieken verdacht klonk: men zou elkander verdedigen tegen ieder, die geweld gebruikte, ,,alwaert oick onder coleur alleene van de Catholicque Roomsche Religie met wapenen te willen restablisseeren, restaureren ofte inveuren ofte oick van enyge nyuwicheden ofte alteratien, die binnen enyge vande voorsz. Provinciën, steden ofte leden van dien sedert den jaere 1568 gebeurt sijn''. Dit spelde weinig goeds voor de onderliggende partij, voor de velen, die nog in de ,,Catholicque Roomsche Religie'' hun zaligheid dachten te vinden.

Nog meer tegenzin moest art. 13, over de religie, wekken, volgens hetwelk Holland en Zeeland ,,naar hun goeddunken'' daarin mochten handelen, terwijl de andere gewesten zich hadden te regelen naar den godsdienstvrede van 1578, die bij de Katholieken gehaat was wegens de feitelijke gelijkstelling der beide religiën; eindelijk kon iedere provincie ,,daerinne particulierlick alsulcke ordre stellen, als si tot Rust ende welvaert van de Provinciën, Steden ende particulier leden van dyen ende conservatie van een ygelick geestelick ende weerlick sijn goet ende gerechticheyt doennelick vijnden sullen''. Liet dit laatste geen gevaarlijke speelruimte over? Behoeven wij nog te vragen, waarom de Katholieken in de meeste gewesten aarzelden toe te treden en hier en daar zich zelfs verzetten? Alleen het ver-

trouwen op de goede gezindheid van Oranje deed velen over deze bezwaren heenstappen.

Het doel was bereikt. Maar hoe? De tegenstand bleef ook nog na het sluiten der Unie machtig genoeg om eenheid van bestuur te beletten. Het College der Nadere Unie, dat de algemeene regeering zou voeren, kon zich niet handhaven; van het invoeren van algemeene middelen tot het voeren van den oorlog kwam niets; het plan om aan de Unie in graaf Jan een krachtigen directeur te geven mislukte. De chaos bleef een chaos. Het verraad van Renneberg in Maart 1580 deed de verwarring vermeerderen.

Ook het Unie-plan zag graaf Jan dus bijna geheel in duigen vallen; het liet zich in 1580 ten minste weinig anders aanzien.

Nogmaals: is het wonder, dat hij begon te wanhopen? Toch aarzelde hij voorgoed deze landen aan hun lot over te laten. In deze omstandigheden kon en mocht hij niet heengaan: dat begreep hij ook zonder de aanmaning van den altijd op betere tijden vertrouwenden Prins. Zelfs geen tijdelijke afwezigheid was nog geoorloofd, wilde hij niet voor altijd in de oogen der Nederlanders als een lafaard geschandvlekt zijn.

Het gansche najaar van 1579 en het voorjaar van 1580 bleef hij daarom, hoewel ongaarne, in zijn stadhouderschap. Toen kwam een nieuwe zaak zijn ontevredenheid vermeerderen: de Prins wendde zich meer en meer tot Anjou en de Franschen.

Frankrijk was een voorwerp van afkeer voor den gemoedelijken Duitscher. Hij beschouwde de Franschen als een listige, woelige, onbetrouwbare natie; vooral het koningshuis der Valois was hem sedert den Bartholomeus-nacht een doorn in het oog. Met hen zou hij zich verbinden? Nooit! In den zomer van 1580 vertrok hij dan ook, niettegenstaande de smeekingen van Oranje, naar Dillenburg; zoo het heette voor eenigen tijd, in waarheid om niet weder in zijn gewest terug te keeren.

De Katholieken juichten en spotten, de patriotten morden en

mompelden. De Prins, zijn eigen zoon Willem Lodewijk, zijn secretaris, de geschiedschrijver Van Reydt, zijn veldoversten trachtten hem over te halen om terug te keeren. Te vergeefs: hij bleef weigeren.

In April 1581 ontwikkelde hij den Prins nogmaals de redenen, waarom hij niet kon terugkomen: behalve op den ontredderden toestand der Nederlanden, wees hij op zijn huiselijke omstandigheden, op de belangen zijner familie. In het najaar van 1580 huwde hij voor de tweede maal met de jonge calvinistische vorstin Kunigonde van de Paltz, en ook deze omstandigheid werkte mede om hem te Dillenburg terug te houden. Op het einde van April nam hij formeel zijn ontslag als stadhouder van Gelderland. In zijn plaats benoemde men te kwader ure den verrader graaf Willem van den Bergh, Oranje's zwager, die in het volgende jaar de Spaansche zijde koos.

Nog 25 jaren lang heeft graaf Jan in Duitschland voor de Nederlanden gewerkt. Vier zijner zonen hebben zich in Staatschen dienst een roemrijken naam verworven, drie van hen hebben hier een roemvollen dood gevonden.

De verhouding tusschen hem en Oranje bleef ook later vriendschappelijk. Niets gebeurde hier van gewicht, of graaf Jan wist ervan of werd erover geraadpleegd. Zijn groote doel bleef nog altijd, gelijk in 1574, de „Gravenbond", de vereeniging van alle vorsten aan den Rijn als de kern van een groot verbond tusschen alle protestantsche vorsten in Duitschland. Hiervoor werkte hij onophoudelijk, zelfs nadat een vurig gewenschte gemeenschappelijke veldtocht van Duitsche vorsten in de streek bij Emmerik (1599), ten gevolge van gebrek aan samenwerking, op niets was uitgeloopen.

Hij bleef bij Keizer en Rijksdag de belangen der Nederlanders bepleiten en maatregelen tegen hen verhinderen. Toen Munster en Keulen dreigden te komen onder bisschoppen, die den Nederlanden slecht gezind waren, was hij het, die dit wist te

beletten. Hij bleef de man, tot wien men zich wendde, als er in Duitschland viel te onderhandelen.

Maar sedert zijn plotseling vertrek in 1580 waren velen in de Nederlanden hem vijandig.

Een oogenblik, bij den dood van Oranje, heeft men er aan gedacht, hem terug te roepen. Die gebeurtenis schokte hem geweldig: men kan de brieven, in de dagen na den moord tusschen hem en het gezin des Prinsen gewisseld, niet zonder aandoening lezen.. Hij wist de smart mannelijk te dragen en haar anderen lichter te maken. Weldra echter maakte het optreden van Maurits zijn komst overbodig.

Hij beklaagde zich kort daarna met recht over de geldverlegenheid, waarin hij verkeerde ten gevolge van zijn vroegere hulp aan de Staten, zonder dat zij genegen waren hem nu te helpen. Onder zijn papieren vindt men berekeningen aangaande de diensten, door de linie Dillenburg aan de Nederlanden bewezen; berekeningen, die een pijnlijken indruk maken bij de gedachte, dat zij gemaakt moesten worden om de Staten aan hun verplichtingen jegens het huis van Nassau te herinneren. Ook met de kinderen van prins Willem had hij onaangenaamheden over diens erfenis.

Deze moeilijkheden verbitterden hem soms zóózeer, dat hij zijn zonen uit den Nederlandschen dienst dacht terug te roepen.

Toch heeft hij nooit nagelaten de Nederlanders in Duitschland te steunen, waar hij kon; hun handelingen tegenover Leicester o. a. heeft hij in de krachtigste bewoordingen verdedigd als een verzet tegen tirannie tot behoud van de privilegiën, van de zelfregeering, waarvoor zij den grooten opstand waren begonnen.

Zijn laatste levensjaren werden vergald door de eindelooze godsdiensttwisten en de lauwheid der Protestanten in Duitschland, waar vooral het Calvinisme ernstig bedreigd werd door de samenwerking van Katholieken en Lutherschen. Wat zou hij gezegd hebben, wanneer hij geweten had, dat een zijner

kleinzonen, zeven jaren na zijn dood, tot het katholieke geloof zou terugkeeren?

Hij overleed te Dillenburg den 8sten October 1606.

Het Nederlandsche volk heeft hem niet vergeten. Het heeft een leven van toewijding aan de zaak der Nederlandsche vrijheid beloond met de schoonste hulde, die een mensch kan gebracht worden — de dankbaarheid en den eerbied der nakomelingschap.

Om hem die dankbaarheid en dien eerbied te bewijzen, heeft het Nederlandsche volk, toen het een monument oprichtte ter herinnering aan een der belangrijkste feiten uit den opstand, hem een standbeeld opgericht, als een hulde aan den ijver, waarmede hij heeft gewerkt voor het tot stand komen der Unie van Utrecht, de slechte grondwet, maar toch de grondwet, waaronder onze Republiek machtig is geworden.

Met de Unie zal de naam van Jan van Nassau verbonden blijven, zoo lang de wereldgeschiedenis zich een Republiek der Vereenigde Nederlanden herinnert.

COSIMO III VAN TOSCANA IN DE REPUBLIEK.

,,Je ne croyois pas qu'au sortir de Florence, c'est à dire du lieu le plus délicieux de l'Europe, l'on pust trouver quelque chose d'agréable en Hollande''. Zoo schreef den 6^{den} Juni 1668 de raadpensionaris De Witt in zijn afscheidsbrief aan den jongen Toscaanschen prins, die ons land was komen bezoeken op eene reis, door hem ondernomen ten einde verstrooiing te zoeken voor huiselijk verdriet en tevens zijn lust te bevredigen om vreemde landen en volken te zien. En met een van die sierlijke wendingen, die de deftige Hollandsche staatsman van jongsaf tot zijne beschikking had, wanneer hij man van de wereld wilde zijn, voegt hij er, zij het in bedenkelijk Fransch, bij: ,,ce que Votre Altesse dit des obligations qu'Elle m'a, c'est un reproche qu'Elle me faict de n'avoir assés cherché l'occasion d'en acquérir sur Elle pendant le peu de séjour qu'Elle a faict en ce lieu''.

De prins, tot wien Jan de Witt deze woorden richtte, was toen 26 jaar oud, opgevoed in de staatkundige en artistieke omgeving van het hof der Medici, die nog altijd de dagen van den wijzen Cosimo den ouden, den vriend van fra Angelico en S. Antonino, en die van den grooten maecenas Lorenzo il Magnifico als den gouden tijd van hun geslacht beschouwden. De eenvoudige grafsteen van den grondlegger hunner dynastie in den S. Lorenzo, de door fra Angelico zelven met die heerlijke aanbidding van het Kind Jezus door de drie Koningen uit het Oosten versierde en voor hem bestemde cel in het klooster San Marco, werden als kostbare herinne-

ringen door hem vereerd; Lorenzo's grafmonument met de overschoone afbeelding van den grooten denker en kunstkenner, den beroemden „Pensiero" van Michelangelo, den in diepe en ernstige gedachten verzonken man voorstellend, met de heerlijke beelden van avond en morgenschemering aan zijn voeten, was het voornaamste sieraad der grafkapel van het trotsche geslacht. Cosimo de oude, de „pater patriae", de volksman, de door alle Florentijnen vereerde wijze staatsleider, de „princeps" in oud-romeinschen zin; Lorenzo de schitterende, bewonderd en benijd, vereerd door denkers en kunstenaars, gehaat door de vijanden van de heidensche klassieken, door de fiere republikeinen en door de belangzuchtige aristocratie — dat waren de groote voorgangers, naar wier voorbeeld ook de jonge Cosimo eenmaal hoopte te handelen, wanneer hij groothertog zou geworden zijn. Groothertog, niet meer eenvoudig eerste burger, zooals Cosimo de oude en Lorenzo, maar vorst van den staat, die geen republikeinen meer kende, geen mededingende aristocratie meer had te vreezen. Het staatsarchief te Florence bewaart nog de wijze beschouwingen van de raadgevers zijns vaders, groothertog Ferdinand II, over het nut van reizen voor de ontwikkeling van den geest. Geen betere leerschool voor den vorst, naast de geschiedenis van zijn eigen land, dan de kennismaking met vreemde landen en zeden, vooral van die volken, die in den eigen tijd op den voorgrond treden in politiek en handel, in kunst en wetenschap. Westelijk Europa moest daarom worden bezocht. Spanje, gehuld in den mantel der oude „grandezza", een gescheurden en bevlekten mantel reeds, een kleed van verouderd maaksel en verweerde kleur maar nog altijd indruk makend op den tijdgenoot, vooral op den Italiaan, die Spanje nog in Lombardije, Napels en Sicilië oppermachtig zag heerschen over een uitgestrekt gebied. Maar dan ook het na Cromwell's dagen krachtig omhoog strevende Engeland, pas ontkomen aan den burgerkrijg der „First Revolution" en zijne gevolgen, die jaren lang zijne

kracht hadden verlamd; dan ook het schitterende Frankrijk van den Zonnekoning, bestemd om het land der naaste toekomst te worden, de hoofdzetel van kunst en wetenschap en smaak reeds in die dagen; dan ook het gebied der ketters, Duitschland, pas ontworsteld aan den gruwelijken oorlog der Dertig bloedige Jaren. Maar dan ook de wondervolle schepping der Oranjes en der burgerlieden, de Republiek der Vereenigde Nederlanden, een voorwerp van bewondering en afgunst voor de meeste volkeren van Europa.

Hoe was het mogelijk, dat een in aantal zoo geringe bevolking van visschers en kooplieden op een zoo klein stukje gronds den strijd had aangedurfd, neen volgehouden, neen zegevierend bestaan tegen het machtige Spanje, over welks grondgebied „de zon niet onderging," in welks havens de schatten van Oost en West tientallen van jaren lang waren samengevloeid? Reeds in 1597 doet een Poolsch gezant, die ons land kwam bezoeken, die vraag, nog voordat Nieuwpoort en Oostende prins Maurits' naam op aller lippen hadden doen zweven, nog voordat de Oost- en Westindische Compagnieën, de „zuilen van den Staat," waren opgericht, nog voordat Spanje in het Bestand feitelijk de onafhankelijkheid had erkend, nog voordat Frederik Hendrik en Piet Heyn en Tromp en De Ruyter de vijanden van den Staat hadden gedeemoedigd en zijn roem gehandhaafd te land en ter zee. Tal van anderen na den Pool herhaalden de vraag, maar allen gaven er het antwoord op, dat hij gaf: „Zie het land, leer het volk kennen en gij zult het begrijpen!"

Het was niet de eerste reis, die prins Cosimo ondernam. Nog geen twintig jaren oud was hij verbonden aan de zestienjarige Margaretha Louise van Orleans, die een ander liefhad, haren neef prins Karel van Lotharingen, den man, die eenmaal als keizerlijk veldheer het door de Turken belegerde Weenen — het bolwerk van Europa tegen barbarenwoede —

zou redden van den ondergang. Maar de politiek van kardinaal Mazarin, tuk op versterking van den Franschen invloed in Italië, was sterker geweest dan de vurige, jonge liefde van neef en nicht. Zij hadden zich te vergeefs ten hevigste verzet tegen hunne scheiding; nog op de reis naar Toscana was Karel zijn geliefde gevolgd; niets mocht baten, geen toorn, geen protesten, geen tranen, geen weeklachten, en onder heftige tooneelen van wanhoop was de hartstochtelijke prinses haren in het Zuiden wachtenden, vorstelijken bruidegom te gemoet gevoerd. Het opgedrongen huwelijk was van den beginne af ongelukkig. Margaretha Louise bood nog jaren lang wanhopigen tegenstand; zij trachtte zelfs zich het leven te benemen door zich te laten verhongeren. Ook na de geboorte van een zoon, later van eene dochter mislukten alle pogingen om haar te brengen tot verzoening met haar bitter droevig lot. Toen ontweek haar jonge gemaal ontmoedigd den huiselijken haard. Een eerste reis naar Opper-Italië, een tweede over Tirol naar den Rijn, Holland, België, terug over de Hanzesteden en Hamburg, Dresden, Weenen, werd in het najaar van 1667 ondernomen, maar de stemming der vorstin was bij de thuiskomst niet veranderd. In Mei 1668 teruggekeerd, was de jonge vorst reeds in September opnieuw op reis, ditmaal over Spanje en Portugal naar Engeland en de Republiek, dan van daar over Aken en Luik naar Parijs, van waar hij op het eind van October 1669 te Florence terugkeerde. De dood zijns vaders in Mei van het volgende jaar maakte hem groothertog en sedert reisde hij niet meer.

Van de beide reizen buiten Italië hebben wij uitvoerige berichten; van de eerste eene in dichtmaat — meer dan 2100 terzinen in dantesken vorm — van de hand van den, laat ons zeggen, dichterlijken geneesheer Moniglia; van de tweede een beschrijving in eenvoudig proza, door een der reisgenooten samengesteld en in het net geschreven in een reusachtig folio-

handschrift, opengeslagen ongeveer 2 meter breed, een halven meter hoog en versierd met fraaie teekeningen van de bezochte plaatsen, ook van die in Holland, de laatste, blijkens de volkomen juiste onderschriften en namen, wel door een Hollandschen teekenaar gemaakt.

Bovendien bewaart het staatsarchief te Florence een klein getal op de beide reizen gewisselde brieven van en aan den prins en zijn reisgezellen.

De latere geschiedschrijvers zijn over Cosimo III en zijn regeering slecht te spreken. Om strijd schilderen zij den tijd van zijn langdurig bewind (1670—1723) af als een periode van verval voor Toscana en wijten dit verval voornamelijk aan zijne starre bekrompenheid, zijne kerkelijke, ja kloosterlijke neigingen in verband met zijn innige verhouding tot de Orde der Jezuieten. Ik durf niet zeggen, of deze beschouwing in alle opzichten onjuist is, maar meen te mogen ontkennen, dat Cosimo de onbeduidende duisterling is geweest, waarvoor men hem veelal laat doorgaan. De wijze, waarop hij, evenals eenige jaren vroeger zijn oom prins Leopold had gedaan, met vele van de grootste geesten van zijn tijd omgaat, zijn levendige belangstelling in kunst en wetenschap, getuigen van een edeler levensopvatting dan die hem wordt toegeschreven; de uitingen van bewondering, door buitengewone mannen, als onze Vondel, Constantijn Huygens en Nicolaas Heinsius, als Gronovius en D'Estrades, als Lorenzo Magalotti, Hobbes en Leibnitz waren, te zijnen opzichte gebruikt, bewijzen, ook al neemt men de hoofsche vleierij in den stijl dier dagen niet volkomen voor goede munt op, dat hij in hunne schatting hooger stond dan lateren hem stellen. Of zou het huiselijk drama niet alleen de geestvermogens van zijne vrouw, zooals op goede gronden wordt aangenomen, maar ook de zijne hebben aangetast? Zouden wij den lateren Cosimo, den zwaarmoedigen, volgens de vermelde geschiedschrijvers aan den

somberen tiran keizer Tiberius herinnerenden heerscher, hebben te onderscheiden van den jongen Cosimo, den gullen maecenas, den vriend van geleerden en kunstenaars? Zou niet alleen Magaretha Louise, die eerst naar het toen nog dartele hof van Lodewijk XIV uitweek en zich ook hier door haren levenswandel vol „liberteyt" en haar „vreemd humeur" weldra onmogelijk maakte, maar ook de groothertog zelf met een bedorven leven geboet hebben voor de ernstige fout, die in hunnen naam met het huwelijk was begaan? Beiden hebben hun te zwaar huwelijksjuk lang voortgesleept; de groothertogin van klooster tot klooster verbannen, totdat zij, 76 jaren oud, eenzaam is overleden; de groothertog in hoogheid gezeten, totdat de dood ook hem op 81-jarigen leeftijd kwam verlossen. En het tragische van beider leven wekt nog meer medelijden bij de gedachte aan het feit, dat beiden werkelijk op hoogen leeftijd, hoewel gescheiden, toch nog een soort van wederzijdsche toenadering hebben gekend. Hoe vele vorstelijke levens zijn door de eischen, de grillen der onbarmhartige staatkunde bedorven! Hoe weinige vorsten en vorstinnen hebben het onwaardeerbare geluk gekend, als gewone menschen bij hun huwelijk de inspraak van hun hart te mogen volgen!

Met groote zorg was de eerste reis van den jongen vorst naar het Westen en Noorden voorbereid. De voortreffelijke Lorenzo Magalotti, krijgsman en diplomaat, hoveling en geleerde, letterkundige, wijsgeer, wis- en natuurkundige tegelijk, het middelpunt van den akademischen kring, die ook het Florence van omstreeks 1670 tot een der voornaamste zetels van Europeesche geleerdheid en geestesbeschaving maakte, is blijkbaar de mentor van zijn jongen meester geweest, gelijk hij hem ook op zijn tweede groote reis heeft vergezeld. Hij behoort tot dat in de 17de eeuw in de meeste landen van Europa voorkomende ras van geleerde mannen van de wereld, aan wie de wetenschap veel te danken heeft, zij het niet rechtstreeks dan

toch middellijk; onze Constantyn Huygens de oude kan in vele opzichten met hem vergeleken worden. Negentien jaar oud schreef deze kweekeling der Jezuieten reeds ,,essais d'expériences naturelles''; welsprekend en beschaafd, kenner van westersche en oostersche talen, talentvol wiskundige, gezant te Weenen, staatssecretaris, staatsraad te Florence, met een sterke neiging tot kloosterlijke eenzaamheid, die hem zelfs eenmaal in de Orde der Oratorianen deed treden, eindigde hij zijn leven in 1712 in de Florentijnsche hofwereld, welker sieraad hij was. Wij vinden Magalotti reeds in November 1667 te Amsterdam, terwijl hij te voren te Düsseldorf en elders goede verblijfplaatsen voor zijn vorst besprak, wat in die dagen van koorts- en pestepidemieën geen overdreven voorzorg mocht heeten: waar men kon, ontweek men de algemeene herbergen en zocht, als het verblijf eenige dagen lang moest aanhouden, liever private woningen te huren.

Het eerste bezoek in Den Haag was geheel ,,met den naem van onbekend''; geen of weinig officiëele plichtplegingen, geen deftige redevoeringen van regenten en staatsvergaderingen dus, al ontving hij gaarne ,,civiliteit door aenspraecke van eenige uyt de Magistraet'', onder wie De Witt en de president der Staten-Generaal. Maar dit laatste had heel wat voeten in de aarde, want onze beschreven vaderen hechtten zeer aan het cerimonieel en wenschten bij een bezoek niet dan op den voet van souvereine mogendheden ontvangen en uitgeleid te worden, wat den prins blijkbaar maar half aangenaam was. Na heel wat onderhandelingen stuitte de half-officieele ontvangst voorloopig daarop af. De aan de Italiaansche etikette gewone prins liet zich niet overtuigen door de bewering, dat men van een broeder van den koning van Zweden een dergelijk bewijs van erkenning had ontvangen, en verklaarde trotsch, dat die Zweedsche prins geen troonopvolger was geweest, al was hij dan ook paltsgraaf, eene waardigheid, welker bezitters ,,het seer hoog draghen''. Hij weigerde volstrekt de heeren Staten bij hun bezoek te ontvangen

of hun uitgeleide te doen aan hunne ,,carosse'' en verklaarde niet verder te willen gaan dan ,,eenighe treden buyten 't salet'', wat weder den Staten te zuinig scheen. De Prinses-douairière van Oranje, Amalia van Solms, die zeide ,,niet wel te passe'' te zijn en hem, om de doornige ceremonie-kwestie te kunnen vermijden, op haar bed wilde ontvangen, kreeg bericht, dat hij na zijne reis naar Antwerpen zou terug komen en zijn bezoek opnieuw zou aanbieden. Nietigheden, zegt de lezer misschien, maar hij vergete niet, dat, in die vormelijke tijden vooral, dergelijke zaken voor het onderling verkeer van officiëele personen en lichamen verre van onbeteekenend zijn, dat zij dikwijls samenhangen met kwestiën omtrent officiëele verhoudingen en betrekkingen, waarop ook onze republikeinsche vaderen zeer stipt waren, te meer omdat zij, burgers en kooplieden, wel wisten, dat men hen onder de souvereine mogendheden van hoogeren of lageren rang toch eigenlijk alleen om hun macht ontzag en hen heimelijk als parvenu's minachtte.

De Italiaansche prins toonde zich overigens in het gewone leven een eenvoudig en vriendelijk mensch. D'Estrades, de beroemde Fransche diplomaat, die toenmaals zijn koning in Den Haag vertegenwoordigde, roemt zijn ,,conduitte obligeante avec tout le monde, laissant néanmoins la distinction du méritte et de la condition, ce qu'on n'avait pas encore veu pratiquer par les auttres princes souverains qui ont passé en Hollande'', een aardigheid, die Karel II van Engeland en Christina van Zweden zich in het bijzonder hadden mogen aantrekken. Wij vinden den geleerden en smaakvollen taalkenner Nicolaas Heinsius, ,,den vermaerden heer Heyns'', zegt Aitzema, die twee reizen naar Italië had gedaan, ook te Florence zeer gevierd was geworden en de schoonste herinneringen aan het heerlijke land, aan de vrienden, die hij er had verworven, in sierlijke Latijnsche elegieën had vereeuwigd, den Amsterdamschen secretaris Pieter Blaeu, die ook in zijn jeugd Florence had bezocht, onder hen, die door den prins werden ontvangen,

even goed als den rijngraaf van Solms en zijn zoon, als den graaf van Hoorne, als den heer van Wassenaer—Obdam. De beide dochters van den laatste dansten met andere dames tijdens het verblijf van den vorst in een ballet bij den Prins van Oranje, dat op den tijdgenoot diepen indruk maakte en waarvan Cosimo de herinnering wenschte te bewaren door aan den Haagschen schilder Pieter Nason het maken der portretten van de beide jonge dames op te dragen. De oolijke Heinsius, die namens den vorst den schilder daarover zou spreken evenals over de portretten van mevrouw Van Wassenaer, freule Van Warfusée en freule Van Ghent, die de vorst ,,als voorbeelden van Hollandsche schoonheid naar Toscana wilde voeren'' — Heinsius vermeit zich in klassiek Latijn in het opwerpen van de vraag, wie der twee Wassenaertjes wel de mooiste zou zijn, en vermeldt het oordeel in Den Haag daarover, waarbij aan de jongste de palm werd toegekend, al werd ook aan de Junonische gestalte der oudste recht gedaan. De galante D'Estrades veroorlooft zich den vorst te zeggen, dat de ,,dames du ballet .. ne se peuvent lasser de louer la courtoisie et la gentillesse de Votre Altesse Sérénissime. Je suis souvent présent à leurs entretiens sur ce sujet et elles font tous les jours des parties de voir l'Italie et aller à Florence pour rendre une visite à V. A. S.,'' wat evenwel, zegt hij, ernstig door hem wordt afgeraden in het belang der prinses van Toscana ... De ervaren diplomaat kende blijkens deze laatste scherts den toestand te Florence niet.

Dit ,,loffelijk'' ballet èn het verblijf in het bedrijvige Amsterdam schijnen wel den diepsten indruk op het hooge reisgezelschap gemaakt te hebben.

Van het kort verblijf te Amsterdam weten wij niet veel meer dan dat de regeering der stad den jongen vorst ,,treffelijck getracteert'' heeft en dat hij Amsterdam buitengewoon merkwaardig vond. Eene korte reis naar Antwerpen werd half Januari nog ondernomen en daarna kwam Cosimo vóór 7 Februari

in Den Haag terug om er op den avond van dien dag het lang voorbereide ballet te bewonderen, dat ,,den Vrede tusschen Holland en Engeland'' moest voorstellen. De jonge prins Willem zelf trad daarin als ,,Mercurius'' op, de heer van Wassenaer als ,,Faem'', tal van dames en heeren van het stadhouderlijke hof in andere allegorische figuren, als herders, herderinnen, burgers, visschers enz. Honderden toeschouwers vulden de ruimte van den pikeurstal op het Buitenhof, die als theater was ingericht en met groenbekleede banken, met kostbare wandtapijten was voorzien. Men danste na het schouwspel, dat vier uren, van 8 tot 12, duurde tot vroeg in den morgen, zoodat de feestvierenden ten slotte uitgeput van vermoeienis en door de drukkende warmte in de zaal bevangen, half zieltogend door ,,botteilles'' wijn en bier moesten ,,gesoulageerd'' worden. Bij de herhaling van het ,,seer magnifijck balet'' op den 10den en 13den daaraanvolgende vielen velen der toeschouwers flauw, anderen verlieten het gebouw ,,weghens de groote hitte ende benautheydt'', nadat zij aan de prachtige costumes en de schitterende edelgesteenten van den Prins en de heeren en dames zijner omgeving den tol der bewondering hadden betaald.

Over het algemeen heeft de Prins van Oranje van het ,,werckstuck'' van den dans niet veel genoegen beleefd. Zijn zuinige grootmoeder had het zelfs niet willen bijwonen, omdat het zooveel geld kostte. De Hoven van Justitie, die alleen bij de tweede vertooning uitgenoodigd waren, achtten zich verongelijkt, omdat de Gecommitteerde Raden van Holland reeds bij de eerste maal gevraagd waren, en maakten van deze miskenning hunner beteekenis in den staat een zaak van het uiterste gewicht. De predikanten ijverden tegen de ,,ydelheyt'' dezer soort van vermaken en toonden onverholen hun ergernis. Zoo deed ,,dat werck eene operatie ter contrarie als waartoe het inghestelt was geweest'', zegt Aitzema wijsgeerig.

Maar de prins van Toscana had het ten minste mooi gevonden. Hij verliet den 8sten Februari met zijn reisgezelschap

Den Haag om over Bremen, Hamburg, Saksen en Weenen naar huis terug te keeren.

Wat hij van Haarlem en Leiden dacht vernemen wij evenmin als omtrent Delft, Rotterdam en Breda. Wij hooren alleen, dat hij bij zijn korten doortocht te Leiden den 10den Januari plechtig in de Academie begroet werd door professor Gronovius, die eene mooie, maar lange Latijnsche toespraak tot hem hield, waarbij Scipio, Pompejus, Tiberius en Marcus Aurelius als voorbeelden van vrienden der geleerde studiën werden aangehaald, terwijl den jongen ,,princeps avitis cognitus laudibus'' in fraaie Latijnsche verzen van Heinsius, Huygens en anderen uitbundige lof werd toegezwaaid. Te Breda brandde men het geschut los om hem te begroeten. Men was echter bij dit alles bijzonder voorzichtig, omdat men begreep, dat de vorsten van Toscana oorspronkelijk in hunnen staat ook een dergelijke positie hadden ingenomen als hier te lande de Oranjes en men door al te veel eerbetoon het volk geen aanleiding wilde geven om aan eene mogelijke verheffing van den jongen Prins van Oranje, den thans volwassen maar nog achteraf gezetten Willem III, tot landsvorst te denken.

De eerste korte reis is blijkbaar eene verkenningsreis geweest. De tweede, waarvan wij meer bijzonderheden kennen, is meer een officieel vorstelijk bezoek te noemen. Vergezeld ook ditmaal door een achtbare rij van Florentijnsche edellieden — Dante de Castiglione, Filippo Corsini, Verio Guadagni, Paolo Falconieri, Lorenzo Magalotti worden genoemd — was S. A. S. den 18 September 1668 van Florence vertrokken en 14 Juni van het volgend jaar uit Londen naar Holland overgestoken, waar hij tot half Augustus verblijf hield.

Ons verhaal begint, voorzoover het de Republiek betreft, met dat van de gebruikelijke ondervindingen op de zeereis, die in Den Briel eindigde. Op weg van hier naar Rotterdam kwam de Toscaansche consul Ferroni uit Amsterdam — een der

laatste groote Florentijnsche kooplieden -- met andere Italiaansche handelaars den vorst tegemoet. Aan het bezichtigen der merkwaardigheden van Holland's tweede havenstad, natuurlijk ook van Erasmus' standbeeld, werd een dag gewijd. Daarna ging het met de eigen koets en paarden over Delft naar Den Haag. In de Prinsenstad bezag de vorst ,,eenige schilderijen in het huis van een (ongenoemden) schilder'', die hen daarna naar twee regentenhuizen bracht, waar ook ,,vrij goede'' schilderijen te zien waren. Nauwelijks was de Toscaansche prins in Den Haag, evenals de vorige maal, in den ,,Dauphin van Frankrijk'' op den Vijverberg, afgestapt, of Temple, de beroemde Engelsche gezant en vriend van De Witt, en andere in Den Haag gevestigde gezanten, ook D'Estrades, kwamen hem bezoeken. De geestige, Fransche wijsgeer-officier Saint-Evremond, die sedert jaren wegens zijne vrijmoedige uitingen Frankrijk had moeten ontwijken en juist in hetzelfde hôtel verblijf hield, werd ten eten gevraagd — het begin eener vriendschappelijke verhouding, die den Franschen balling jaren lang het leven in ballingschap verzachtte.

Een reeks van officiëele visites volgde. Het in Den Haag talrijke en goed bezette corps diplomatique liet zich ook verder niet onbetuigd; de jonge Prins van Oranje had met den vorst eene samenkomst in de kanongieterij; de Prinses-Weduwe ontving hem thans plechtig in haar Huis ten Bosch. Ook het prinselijke slot Honselaarsdijk met zijn fonteinen en standbeelden; het Mauritshuis, beroemd door de Braziliaansche herinneringen en kostbaarheden van zijn bezitter, die er juist verblijf hield; het huis te Wassenaar met zijne vermaarde tuinen, vijvers, verguldwerken en intagli werden bezichtigd.

De raadpensionaris De Witt, die den prins een bezoek bracht, ried ook Molkwerum in Friesland en de Beemster te gaan zien om een denkbeeld te krijgen zoowel van de oudfriesche taal en kleeding als van een welgeslaagde droogmakerij. Verscheidene schilders, voor wier kunst de prins

steeds veel belangstelling toonde, zagen hem in hunne ateliers, ja, hij gaf zijnen bezoekers herhaaldelijk aldaar rendez-vous.

Van Den Haag reisde het vorstelijk gezelschap ,,per paese tutto arenoso'' naar Leiden, waar de menigte toestroomde om den vreemden prins te zien, zoodat hij genoodzaakt was zijn gevolg in wagens door de stad te zenden en zelf onbemerkt en te voet, slechts door een paar edellieden vergezeld, door de straten te trekken. Hij bezocht in deze stad, die toen na Amsterdam voor de grootste en schoonste stad van Holland gold, ja voor ,,une delle più deliziose di tutta l'Europa'', den ook de vorige maal met groote belangstelling in oogenschouw genomen winkel (,,bottega'') van den schilder Van Mieris, bij wien hij eenige in het voorjaar bestelde schilderijen bekeek, en later het atelier van Gerard Dou benevens de verzameling van een der Leidsche kunstliefhebbers. Ook de Universiteit, aan wier stichting in verband met het beleg het reisverhaal een gansche bladzijde wijdt, en de Leidsche lakenfabrieken trokken weder in hooge mate de aandacht. Vervolgens ging het naar Haarlem langs het lagunenachtige meer en door dorpen, waar het reisgezelschap met eenige verbazing hoorde spreken van het groote aantal midden in dit kettersche land wonende Roomschen. Te Haarlem werden stadhuis, Prinsenhof, lakenfabrieken en bleekerijen bezien; ook werd er gedacht aan Laurens Coster, wiens roem echter op bedenkelijke wijze begon te tanen zooals de reizigers vernamen. Over Beverwijk ging men naar Alkmaar, toen reeds bekend om zijn fraaigebouwde huizen en zijn zindelijke straten; vervolgens naar het landelijke Hoorn met zijn schoone haven en zijn zouthandel; eindelijk naar het van nabij door de zee bedreigde Enkhuizen, ,,dat zich beroemt (zegt het reisverhaal) de geboorteplaats te zijn van'' . . . . Ruard Tapper, den beruchten inquisiteur, den onbarmhartigen vervolger van den ongelukkigen Angelus Merula en zoo menigen anderen van ketterij verdachte!

Overeenkomstig den raad van De Witt stak men nu over naar het verlaten oude Stavoren met zijn merkwaardige ruïnes, zijn door de zee omspoelde vestingmuren en bastions, die men hield voor de overblijfselen van zijn roem als ,,zetel der Friesche koningen'', om het doolhof van Molkwerum te bekijken. Verbaasd zagen de beschaafde Italianen naar de Friesche oermenschen, wier dialekt zelfs de omwoners niet konden verstaan, met hunne zonderlinge vrouwenkleeding en hunne schuwe terughoudendheid jegens den vreemdeling. Ook de Beemster wekte zeer de belangstelling, zelfs bewondering wegens den sterk ontwikkelden landbouw in dit pas in het begin dier eeuw aan het water ontwoekerd stuk gronds. De vaderlandsche trekschuit voerde hen van hier langs de molen- en wervenrijke Zaan naar Amsterdam. Het verblijf in de groote stad duurde ditmaal een dag of 12 en werd besteed aan het bezien van de dingen, die bij het korte bezoek vroeger minder de aandacht hadden getrokken; vooral de grachten en steenen bruggen, de arsenalen met de een mijl ver langs den Amstel opgestelde kanonnen, de kerken, de beroemde Beurs wekten verbazing en bewondering. Een door de stadsregeering aangeboden jacht voerde het gezelschap daarop langs de Vecht naar Utrecht, op welke reis men volop genoot van de schoonheden van land en water. Te Utrecht werd de beroemde philoloog professor Graevius, die Cosimo enkele geschriften had opgedragen en wien de jonge prins in zijn huis een bezoek bracht, benevens een ongenoemde schilder, die hem Indische gewaden en zadels liet zien, met bijzondere onderscheiding behandeld. Over Amerongen, met het fraaie kasteel der Van Reede's en rijke jachtvelden, trok men per rijtuig weder naar Nijmegen, waar groot militair vertoon werd gemaakt; vandaar over Hien en Venloo naar het Guliksche.

De beide bezoeken van den vorst aan de Republiek hadden nauwe betrekkingen tusschen hem en Nederlandsche geleerden

en kunstenaars ten gevolge. Heinsius, Graevius en Gronovius, Swammerdam en Blaeu, Dou en Van Mieris behoorden tot hen, die òf jaren lang min of meer geregeld met hem in briefwisseling stonden, òf zich herhaaldelijk allerlei bestellingen zagen opdragen. Heinsius zond sedert dezen tijd tot zijn dood in 1681 bijna wekelijks brieven naar Florence, waarin hij in sierlijk Latijn een overzicht gaf van wat hem op het gebied van politiek, wetenschap of kunst in de Republiek ter oore kwam; zeldzame oude boeken en handschriften, merkwaardige nieuwe uitgaven, oude en nieuwe schilderijen werden door genoemde mannen opgespoord en overgezonden, gewoonlijk in overleg met den vasten Florentijnschen agent, die afwisselend te Amsterdam en in Den Haag verblijf hield. Ook fraaie Indische zijdewaren, zeldzame vogels, edelgesteenten, schelpen, lakwerken bleken van 's vorsten gading. Kortom, deze voorzag zijne verzamelingen geregeld uit Holland en legde mede de grondslagen van de prachtige collectiën, die thans nog een belangrijk deel van Florence's roem uitmaken. Maar tevens hield de groothertog het oog op andere belangen, die voor den bloei van zijn land grooter beteekenis hadden. Hij trachtte porseleinaarde machtig te worden ten einde de porseleinfabricage ook in Toscana ingang te doen vinden; hij bevorderde den invoer van Hollandsche artikelen: haring, kaas en boter, te Livorno; hij nam deel aan kleine handelsoperatiën, waarvoor zijne agenten hem geregeld prijslijsten en berichten omtrent te Amsterdam aangevoerde artikelen moesten toezenden; hij dacht er zelfs aan om van de Staten vergunning te vragen met enkele schepen van Livorno uit deel te nemen aan den handel op Indië, ja om in genoemde haven een O.-I. Compagnie op te richten in overleg met Nederlandsche kooplieden, die hem een uitgewerkt plan dienaangaande toezonden. Deze laatste plannen kregen vooral vasten vorm in het ongeluksjaar 1672, toen de Republiek tijdens den Franschen oorlog ten val scheen te neigen en haar handel in andere handen dreigde over te gaan; maar na de

wedergeboorte onder prins Willem III verdwenen zij weder even spoedig als zij waren gekomen.

De reeksen van brieven, op al deze zaken betrekking hebbende, loopen tot het einde der eeuw geregeld door, maar zij verliezen allengs aan beteekenis, ook al blijven tot het laatst de agenten nog nu en dan in denzelfden geest werkzaam. Zou werkelijk de geest van den ouder geworden vriend van kunst en wetenschap verduisterd zijn? Hoe het zij en al verdient hij misschien niet den hooggestemden lof van een Graevius, die hem nog in 1680 noemt „optimum et sapientissimum omnium Principum, quos sol vidit, quem summa virtus consentiente hominum fama dudum in coelo collocavit et quem tamquam Tutelare omnis doctrinae nunc quicunque florent ullius praeclarae scientiae laude venerantur", groote verdiensten heeft hij ongetwijfeld gehad en niet alleen voor zijn land maar ook als beschermer van kunst en wetenschap ten onzent.

* *
*

Welk eene groote aantrekkingskracht heeft toch land en volk der Nederlanden sedert het midden der 16de eeuw, toen Antwerpen den wereldhandel beheerschte, voor het overige Europa gehad! Nog tot op het midden der 18de eeuw, ja ten deele nog langer heeft dat geduurd, al zou het dan niet lang meer aanhouden, of Frederik de Groote sprak dat bittere woord in een zijner vertrouwde brieven aan prinses Wilhelmina: „il n'y a pas de tête en Hollande". Toen volgde op het tijdperk van glans een van verduistering, ten slotte zelfs van vernietiging als natie en daarna een lange periode van wederopbouw, begonnen onder leiding van koning Willem I en wie met hem medewerkten aan het werk der stoffelijke en geestelijke wedergeboorte van Nederland, aanvankelijk van alle Nederlanden samen. De Belgische opstand en zijne gevolgen vertraagden dien moeitevollen en langzaam voortgaanden arbeid. Eerst met

Thorbecke begon opnieuw de reorganisatie, ten deele op andere grondslagen en volgens andere beginselen dan die, welke koning Willem I en de zijnen zich ten richtsnoer hadden gekozen. Maar het hooge economische standpunt, dat de Vereenigde Republiek in Europa, in de wereld innam, werd totnogtoe niet meer bereikt. Van onzen handel geldt niet meer, wat Temple ervan zeide: ,,het is duidelijk voor hen, die het meest hebben gelezen en de grootste reizen hebben gedaan, dat geen land kan gevonden worden hetzij in dezen tijd, hetzij op grond van eenig historisch bericht, waar een zoo uitgestrekte handel gedreven werd''. Ons land is niet meer ,,het algemeene magazijn van Europa''. En met onze scheepvaart, onze nijverheid is het niet anders gesteld. Als vreemde vorsten thans ons land komen bezoeken, is het niet, omdat zij hier den grootsten handel, de fijnste nijverheid, de scherpste staatsmanswijsheid, de diepste geleerdheid, de hoogste kunst willen leeren kennen . . . .

Zullen wij daarom moeten treuren? Misschien! Zullen wij daarom het tegenwoordige moeten veroordeelen als nietswaardig, als vernederend voor hen, die het beleven? Zeker neen! Want de achteruitgang is ongetwijfeld meer betrekkelijk dan absoluut. Betrekkelijk in dien zin, dat andere natiën, die toen nog niet haar volle kracht hadden kunnen ontwikkelen, op hare beurt zijn omhoog gestreefd en met haar ongelijk grooter grondgebied en zielental en hulpbronnen de onze hebben overvleugeld. Maar wie in den vreemde zijn oor heeft te luisteren gelegd, waar sprake was van onze natie, weet, dat zij zich in de laatste vijftig, zeg vijf en twintig jaren werkelijk in de oogen van de wereld verheven heeft. Men spreekt niet meer, tenzij in slecht ingelichte kringen of met staatkundige bedoelingen van de soort, die het ongeluk van het hedendaagsche Engeland is, van de Nederlandsche natie als van eene ,,nation éteinte'', die slechts nog teert op haren ouden roem; men acht ons meer en meer om wat wij zijn, niet alleen om wat wij waren. Om wat wij onder de kleine natiën zijn op het gebied van scheepvaart en

kolonisatie, kunst en wetenschap, om wat wij zijn als vrije burgers van een vrijen staat, die zich mag bedriegen in de wegen, langs welke op den duur zijn vrijheid en onafhankelijkheid gewaarborgd kunnen worden, maar die zich geen oogenblik zou bedenken om alles te wagen voor het behoud dier hoogste goederen eens volks, het voorbeeld volgend van de mannen van onzen stam, die bijna drie jaren lang streden tegen een wereldmogendheid gelijk eenmaal onze vaderen deden.

O, wij weten wel, dat hier veel ontbreekt, dat wij allerminst rustig ons mogen neerleggen bij wat is zonder den weg te banen voor wat worden zal, maar die wetenschap mag ons niet verleiden tot miskenning, tot minachting van het tegenwoordige, tot mismoedig terugzien naar het verledene, tot wanhoop aan de toekomst. Allerminst! Het verledene is voorbijgegaan voorgoed en kan ons alleen leeren het tegenwoordige te begrijpen, te waardeeren, te waardeeren met historischen zin; dat wil zeggen niet alleen met historischen zin voor dat verledene maar ook voor het tegenwoordige, dat den schakel vormt naar de toekomst en die toekomst moet voorbereiden.

HUYGENS' AMBTELIJK LEVEN.

De talentvolle zoon van prins Willem's voormaligen secretaris, later tot het aanzienlijke ambt van secretaris van den Raad van State gestegen, scheen wel voorbestemd tot eene belangrijke rol in het staatsleven der jonge Republiek. Zijn geslacht behoorde tot die, welke zich met trots herinnerden, dat zij van het begin van den opstand af als „ware patriotten" met den ouden Prins van Oranje goed en bloed voor de vrijheid hadden gewaagd — een feit, waaruit zij zekere aanspraken op ambten en posten meenden te mogen afleiden.

Onze Constantijn, door eene zorgvuldige opvoeding en een verblijf van een jaar aan de Leidsche Academie voorbereid, weldra toegelaten in de diplomatieke wereld te 's Gravenhage, waar hij vooral tot den hofkring van Louise de Coligny en de omgeving van den invloedrijken Engelschen gezant Carleton, dien „vriend van Huygens' stam", in intieme verhouding trad, werd spoedig tot eene diplomatieke betrekking geroepen. Zijn bekendheid met hoofsche en diplomatieke vormen, voor een deel ook opgedaan in Engeland, waarheen hij tot voltooiing zijner opvoeding in de tweede helft van 1618 in het gevolg van Carleton eene reis had ondernomen en waar hij drie maanden lang in nauwe betrekking stond tot onzen gezant Caron, ook zijn vaardigheid in het schrijven en spreken van vreemde talen vestigde de aandacht van den diplomaat Aerssen op den zoon van zijn vriend Huygens, toen hij een secretaris zocht voor het gezantschap, dat in April 1620 de vriendschap tusschen den jongen staat der Vereenigde Nederlanden en de machtige en eerwaardige republiek Venetië moest gaan bevestigen.

Geen betere leerschool voor den aankomenden diplomaat dan die van den ervaren Aerssen! Dat „licht der lichten", de voormalige beschermeling en vriend van Oldenbarnevelt, later diens felle vijand geworden, had na den smadelijken dood van den ouden staatsman de leiding van de buitenlandsche politiek der Staten feitelijk in handen gekregen en toonde zich voor zijne taak zoo ten volle berekend, dat de grootste staatsman van zijn tijd, Richelieu, hem onder de allerbekwaamste diplomaten zijner dagen telde. Dat Aerssen onzen Constantijn als secretaris uitkoos, was voor dezen behalve een groote eer tevens een groot voordeel, een belofte voor de toekomst. De eigenlijke onderhandelingen gingen wel buiten hem om maar hij had toch in de drie weken van het verblijf te Venetië verscheiden brieven te stellen, aanspraken te concipieeren, audienties te vragen, stukken over te brengen en kon zoo, „door taalkunde en door pen van eenig nut", van nabij gadeslaan, wat er gebeurde. Aerssen was zeer tevreden over zijn secretaris, die naar hij getuigde, „hem met goet verstant, beleyt ende respect wonderlicken wel heeft gedragen ende gequeten, meriterende dat in voorvallende occasien by Uwe Ho. Mo. opt employ van zynen persoon gelet worde." In het begin van Augustus keerde het gezantschap terug, Huygens evenals Aerssen en diens zoon versierd met een „halssieraad, een keten uit louter goud gesmeed."

Nog driemaal heeft Huygens eene dergelijke betrekking op zich genomen, telkens bij een gezantschap naar Engeland: in het voorjaar van 1621, toen men koning Jacobus wilde overhalen om zijn schoonzoon, den koning van Bohemen, metterdaad te steunen; in het najaar van 1621, toen Aerssen Engeland's krachtdadige hulp tegen Spanje voor ons moest trachtten te winnen, maar tot het begin van 1623 in dezen vruchteloos zijn uiterste best deed, hoewel hij er in slaagde een betere verhouding op handelsgebied te doen ontstaan; in de eerste helft van 1624, toen Huygens opnieuw Aerssen vergezelde bij

diens tweede Engelsche ambassade, die ditmaal „Hollands Guldenmond” beter gelukte en tot een alliantie met Engeland leidde. Bij alle drie deze gezantschappen bepaalde zich de werkzaamheid van Huygens tot de ondergeschikte rol, die een toenmalige secretaris van legatie had te vervullen, en in overeenstemming waarmede de benoeming tot dien post ook niet van de Staten zelve maar van den ambassadeur of de ambassadeurs uitging, gelijk de benoemde door hem of hen werd betaald. Toch was zulk eene werkzaamheid zeer geschikt om hem voor eigenlijke diplomatieke betrekkingen voor te bereiden. Aerssen namelijk liet hem bij de beraadslagingen der gezanten, onderling en met de Engelsche staatslieden, tegenwoordig zijn, „afin d'escoutter noz discours et d'observer la manière de négotier”, en koos hem nu en dan uit om namens het gezantschap klachten te laten hooren of verzoeken over te brengen. Na den afloop der ambassade toonde Aerssen hem zijn groote tevredenheid, belovende hem te zullen helpen, „à quelque avancement.” Hij zal hem ook hebben geholpen in het verkrijgen der vurig begeerde ridderwaardigheid, waarmede koning Jacobus in 1622 op eene audientie Huygens begiftigde. Die steun had een jongmensch, zelfs al was hij de zoon van den secretaris van den Raad van State, wel noodig, want er waren er velen onder de jonge patriciërs, die de eer eener ambassade begeerden of in het algemeen de buitenlandsche zaken mede wilden leeren besturen.

Ridder Huygens, zooals hij voortaan dikwijls genoemd werd, zou echter een andere loopbaan volgen.

In April 1625 was prins Maurits gestorven en door zijn broeder Frederik Hendrik opgevolgd. De drukke werkzaamheden van den stadhouder en kapitein-generaal der Unie maakten het wenschelijk, na den dood van zijnen particulieren secretaris Tuning aan de legerpest, naast Junius, die overbleef, weder een tweeden ambtenaar van dien aard aan 's Prinsen omgeving te verbinden. De jonge Constantijn, wiens vader kort te voren

was gestorven, nadat hij zijn oudsten zoon Maurits in zijne plaats had zien optreden, stelde zich voor dien post beschikbaar en zag zich den 18[den] Juni in het leger te Waalwijk, waar hij den Prins was komen bezoeken, werkelijk benoemd. Aerssen was met deze benoeming zeer ingenomen en wenschte den nieuwen secretaris lange jaren van werkzaamheid toe ,,jusques à ce qu'une meilleure (place) vous la face changer''.

Vijf en twintig jaren lang heeft Constantijn Huygens in dezen drukken werkkring geleefd, ,,het juk van 't Hof gedragen'', eerst onder Frederik Hendrik, wiens volle vertrouwen hij tot diens dood toe heeft genoten, daarna onder Willem II. Wèl mocht Huygens later aan zijne zoons betuigen, dat hij kon zeggen niet te hebben ,,gagné (sa) vie en jouant''. Zijn dagboek getuigt het, hoe hij in die jaren met zijn tijd heeft moeten woekeren. Nooit bijna verliet hij den Prins, in Den Haag op het eerste sein toesnellend om hem van dienst te zijn, te velde voortdurend te paard of in een rijtuig in 's Prinsen nabijheid, midden in den nacht opstaand van zijne legerstede om een dringenden brief te schrijven, het geheimste geheimschrift in 's vijands onderschepte correspondentie oplossend, door zijn ijver en snelheid van werken den Prins en diens omgeving verbazend. Zijn bekwaamheid in het stellen van brieven en berichten, zijn heerschappij over verschillende talen, vooral over het Fransch en het Nederlandsch, die het meest te pas kwamen, zijn gave om snel en goed de meest verschillende onderwerpen achter elkander te vatten en de meening van zijn lastgever weer te geven, de onberispelijke orde van zijn papieren, zijn onkreukbare eerlijkheid, zijn hoofsche vormen, zijn inzicht in financieele en militaire zaken maakten hem tot het ideaal van een secretaris bij een roerig staatsman en veldheer als Frederik Hendrik was.

En Huygens, sedert 1633 door koop van erfgoed en titel heer van Zuilichem, waarbij de Prins hem in 1645 Zeelhem schonk,

deed veel meer dan hij als secretaris eigenlijk gehouden was te doen. Voortdurend werd hij lastig gevallen door velen, die iets van den Prins wilden verkrijgen: officieren van lageren en hoogeren rang, die bevordering begeerden; geleerden en kunstenaars, die om steun verzochten; leden zelfs van het Huis van Nassau, die zijne hulp inriepen, ,,sachant en quel crédit et rang vous estes près de Monsieur (le Prince)''. En de secretaris betoonde allen zijn groote welwillendheid. Een ander maal verzocht de Prins hem als tusschenpersoon in dergelijke gevallen op te treden, liet hem kunstvoorwerpen aankoopen, met geleerden en kunstenaars onderhandelen over de uitgave van een of ander boekwerk, over een of ander kunstgewrocht, de inrichting van een paleis enz. Dan weder, vooral toen na 1640 's Prinsen gezondheid begon te wankelen, verzocht prinses Amalia hem haar geregeld op de hoogte te houden van 's Prinsen wedervaren te velde en menig briefje werd door den trouwen secretaris heimelijk in een of ander pakket gestopt om de Prinses te waarschuwen, haar gerust te stellen of haar op de hoogte te brengen van een of ander merkwaardig wapenfeit. Nu eens doet hij het werk van een klerk, zooals bij de zeer geheime onderhandelingen over het huwelijk van den jongen prins Willem met prinses Maria van Engeland in 1640 en bij de latere onderhandelingen over het voorgenomen huwelijk van prinses Louise, in beide welke gevallen hij secretaris van den Prins, van de Prinses en van hun zoon tegelijk mocht heeten. Hij neemt de zorg voor de militaire zaken, voor de troepenlijsten enz. van den Prins onverplicht op zich; hij zorgt voor een behoorlijke inrichting van 's Prinsen financiën. Kortom, Huygens was het factotum van den Prins en, wanneer men al deze werkzaamheden vergelijkt met die, waartoe zijn instructie van 1632 hem verplichtte, dan ziet men, dat hij recht had later te zeggen, dat hij had ,,surservi''.

De instructie toch legde hem op ,,te maken, expedieren ende teekenen alle soorten ende manieren van opene ende beslotene

brieven, acten, appoinctementen, appostillen ende andere expeditiën, van alle deliberatiën ende resolutiën goet ende pertinent boeck ende register te stellen, behouden ende bewaren, alles (gelyck behoort ende verheyscht wort) secreet te houden. Ende voorts in alle naersticheyt ende vromicheyt te doen sulcx als hij tot noch toe heeft gedaen'' op een salaris van *f* 500 's jaars. Men bedenke verder, dat hij 1½ jaar te voren ook benoemd was tot ,,Raet ordinaris ende Rekenmeester'' van den Prins en als zoodanig zitting had ,,in de Camere van onzen Rade'', d. i. in den particulieren Raad van den Prins, die toen vijf personen daartoe had geroepen. Die post verplichtte hem tot ,,consultatie, deliberatie en expeditie van materien en saken, die aldaer voorvallen sullen aengaende onsen persoon, eere, hoocheyt, heerlijckheyt jurisdictie, nut ende profijt,'' tot toezicht op de uitvoering der ,,ordonnantiën ende bevelen'' des Prinsen, op zijn ,,officieren, justicieren, rentemeestern'' enz.

Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat Huygens klaagt soms 100 of 120 brieven per maand te schrijven te hebben. Eerder verbaast het ons hem nog bovendien die ontzaglijke menigte van verzen en rijmen te zien voortbrengen, die in zijne verzamelde werken deel op deel vult en waarvoor hij dikwijls in den nacht, op een wandelrit, in het legerkamp den tijd in ,,ledige uren'', in ,,momenta desultoria'' wist uit te sparen. Slechts een versatiele geest, een ijzersterk gestel als de zijne waren tegen zulk een overmaat van werkzaamheid bestand. En het werd nog erger, toen Huygens na den dood van Junius in 1645 als secretaris alleen bleef, slechts door zijn zoon Constantijn geholpen.

Hoe invloedrijk intusschen zijne positie bij Frederik Hendrik ook was, zij was iets anders dan Huygens zich indertijd van zijn toekomst had voorgesteld. Zijn werkkring bleef beperkt tot de persoonlijke aangelegenheden van den Prins, wiens eigenlijke staatkundige werkzaamheid niet in zijn particulieren Raad maar in het Geheim Besogne der Staten-Generaal, in

overleg met Aerssen, Pauw en andere invloedrijke staatslieden ter sprake moest komen. Dikwijls evenwel raakten natuurlijk 's Prinsen persoonlijke belangen en zijne staatkundige plannen elkander van nabij en in zulke gevallen werd 's Prinsen vertrouwde secretaris ook in de algemeene staatkunde betrokken. Zoo bij de onderhandelingen over de Engelsche huwelijken, bij de teedere zaak der verkiezing van Frederik Hendrik tot stadhouder in Friesland en Groningen tegenover de aanspraken van den Frieschen tak van het Huis van Nassau. Dan kon Huygens' zwager en ambtgenoot in 's Prinsen Raad De Leu de Wilhelm, die wat doortastender van aard was, hem toeroepen: ,,excita heroëm!'', hem aanzetten om den bedachtzamen Prins aan te sporen zich toch te haasten. Zoo werd hij later van nabij betrokken in de groote plannen van prins Willem II om de Stuarts in Engeland te herstellen.

Vraagt men, hoe Huygens zich in zulke gevallen van zijn plicht kweet, het antwoord kan luiden, dat het belang van het Huis van Oranje steeds alles bij hem beheerschte, hoewel hij zich naar zijn aard slechts zeer voorzichtig in deze netelige kwesties waagde. Zijn neigingen op staatkundig gebied helden overigens duidelijk over naar de Fransche zijde: de politiek van zijn ouden beschermer Aerssen, den voorstander van een nauwe samenwerking der Staten met Frankrijk tegen Spanje, was ook de zijne. En van de Fransche zijde werd deze houding beloond: reeds in 1632 benoemde Lodewijk XIII hem tot ridder in de orde van St. Michel; in 1643 schonk dezelfde koning hem het recht een lelie in zijn wapen te voeren.

Deze Franschgezindheid bracht hem in 1646 in groote moeilijkheden. In het voorjaar toch hadden de intrigues van de Spaansche gevolmachtigden te Munster in verband met de toenemende kracht der vredespartij in Holland de sympathie van den lichamelijk en geestelijk verzwakten Prins voor Frankrijk zeer doen afnemen; ook de invloed der Prinses had op den ouden veldheer ten gunste van den vrede gewerkt. Zoo was

ten slotte Frederik Hendrik van Frankrijk, dat krachtige oorlogvoering begeerde, afkeerig geworden en overgehaald om den afzonderlijken vrede met Spanje niet langer tegen te houden. De algemeen bekende Fransche sympathieën van den persoonlijk bij den Prins nog altijd invloedrijken secretaris schenen der Prinses en der partij van den vrede in deze omstandigheden een gevaar toe, en in verband daarmede werden in den zomer pogingen gedaan om Huygens' aanzien bij Frederik Hendrik te verminderen. Men wist den Prins te bewegen hem van een deel zijner werkzaamheden te ontheffen en die over te dragen aan den klerk Van der Lee, een creatuur der Prinses; men mompelde, dat hij den dienst veronachtzaamde, dat men hem niet zag aan het Hof, dat hij alleen zijn letterkundige studiën, zijn genoegens op het geliefde Hofwijck werkelijk ter harte nam; de Prins voer herhaaldelijk tegen zijn vroegeren gunsteling uit, tegen hem, die „(zijn) oor had gehad".

Met Junius, wiens minder ordelijke administratie hem mishaagde, had Huygens in het begin zijner werkzaamheid ook onaangenaamheden gehad, die evenwel spoedig voor eene goede verstandhouding geweken waren. De moeilijkheden bleken ditmaal van ernstiger en blijvender aard te zijn, vooral toen de doortastende Prinses, die haren ook geestelijk verzwakten man in het laatst van diens leven geheel beheerschte, de zaak bleek te leiden. Een tijdelijke verademing in September, toen „alle wonden genesen" schenen, werd weldra door nieuwe bezwaren gevolgd en de scherpe door Huygens opgestelde maar waarschijnlijk niet afgezonden „Mémoire à Madame la Princesse Douairière" van Februari 1647 wijst op de mogelijkheid van een ontslag van den secretaris in die dagen. Maar Huygens, hoe diep ook gegriefd, bleef, zijn gramschap beheerschend, op den post, dien hij meende in het belang van het Huis van Oranje niet te mogen verlaten. Hij troostte zich wijsgeerig met een „non merui", met eene beschouwing over het ijdele van de wraak als troostmiddel. Dat hij, wat Hofwijck

betreft, zich wel iets te verwijten had, blijkt intusschen uit een latere bekentenis.

Kort daarna stierf zijn vereerde meester, ,,clementissimus Princeps meus'', zooals het dagboek zegt, ,,stokoud van jaren naar al de lauwren, die er golfden om zijn hoofd'', en droevig volgde de secretaris het lijk des Prinsen naar Delft. Het belangrijkste tijdperk van Huygens' ambtelijk leven scheen daarmede afgesloten.

Bij den jongen Prins werd hij, die zich een oogenblik op Hofwijck had teruggetrokken, wel spoedig weder met dezelfde functiën belast en Willem II handhaafde hem, toen hij in het najaar de meeste zijner raadsheeren, ,,conseillers'', ontsloeg, maar de verhouding, die tusschen den vader en den beproefden dienaar had bestaan, is onder den zoon niet ten volle hernieuwd. Het schijnt zelfs, dat men hem aan het toenmalige min of meer wufte en losbandige stadhouderlijke Hof meer als een grappigen zonderling en versjesmakenden pedant dan als een ernstig staatsman beschouwde. Hij betaalde in zijn verzen en versjes dezen spot met gelijke munt en toonde in zijn dichterlijke beschouwingen over ,,den hoveling'' en den ,,hoofschen roock,'' hoe hij over de heeren en dames zijner omgeving dacht. Toch bleef Huygens ook den nieuwen meester trouw dienen, vergezelde hem op zijn reizen, behartigde zijn belangen in Oostfriesland, waar hij den Prins bij den dood van diens verwant graaf Ulrich in 1649 vertegenwoordigde; in Kleef, waar hij herhaaldelijk met den keurvorst van Brandenburg, 's Prinsen zwager, confereerde; in Brabant, waar hij na den vrede van Munster voor het hof van Brabant 's Prinsen rechten verdedigde. Gedurende de crisis van 1650 stond hij den Prins als secretaris ter zijde en vergezelde hem op zijn rondreis met de bezending in Holland, ook tijdens de bedenkelijke onderneming tegen Amsterdam, maar het blijkt niet, dat de voorzichtige Huygens in deze zaken een belangrijke rol speelde. In zijn verzen uit dien tijd vindt men geen toespelingen op staat-

kundige onderwerpen of op toestanden aan het stadhouderlijke Hof. Trouwens die onderwerpen komen in zijn gedichten betrekkelijk zelden ter sprake en dan nog niet anders dan zeer in het algemeen. Slechts een enkele maal zinspeelt hij op den verkeerden raad, dien „sommigen" den jongen onervaren Prins hadden gegeven en waardoor zij hem uit het rechte spoor hadden gebracht.

Huygens was ook bij den Prins gedurende diens ziekte te Dieren en keerde met hem naar Den Haag terug, waar hij op den 6den November 1650 in zijn dagboek weder moest aanteekenen: „obiit salus patriae clementissimus Princeps meus," er in zijn vrees voor de toekomst bijvoegend: „miserere populi hujus et mei, o benigne deus". Dat die vrees ook voor hem persoonlijk niet ongegrond was, bleek weldra. De hoop, die hij lang schijnt gekoesterd te hebben op het griffierschap der Staten-Generaal na den dood van Musch, die werkelijk reeds in December overleed, was thans natuurlijk voor den trouwen Oranjeman vervlogen, nu de Bickers en hunne partij in de Staten van Holland alles te zeggen hadden. Huygens hield zich vooreerst op den achtergrond, maakte geen gebruik van wat hij als secretaris des Prinsen wist van de houding van sommige staatslieden tijdens de crisis van 1650 en beijverde zich om de belangen van het Huis van Oranje in die moeilijke dagen zooveel mogelijk te beschermen.

Die belangen werden vooral zeer bedreigd door den hevigen twist over de voogdij en de rechten van den jonggeboren prins Willem III, tusschen diens grootmoeder Amalia en diens moeder prinses Maria. Ofschoon met Amalia overtuigd van de wenschelijkheid om die belangen krachtig te verdedigen tegen de aanvallen van de Statenpartij en te verhinderen, dat de geldmiddelen van het Huis van Oranje voornamelijk ten behoeve van de Stuarts en hun herstel in Engeland werden gebezigd, begreep Huygens, dat het allereerst noodig was „la flamme sortie du toict" binnenshuis uit te dooven. Hij trad bemiddelend op,

den hartstocht aan beide zijden scherp afkeurend, de grootmoeder in haren ijver matigend, de moeder in hare hardnekkigheid toesprekend, „constanter" maar .... „successu iniquo". In den raad der vrienden van het Oranjehuis was hij steeds de man, die op het belang van eensgezindheid wees en bemiddelingsvoorstellen deed, maar .... het daardoor bij beide partijen dreigde te verkerven. Hij overlegde met zijn neef, raadsheer Dedel van het hof van Holland, zijn vroegeren gouverneur, over de middelen om tot een vergelijk te komen en de intrigues van Heenvliet, den heftigen raadsman van prinses Maria, tegen te gaan; hij, zelf onbaatzuchtig, trachtte de handelingen dergenen, die naar hij meende, vooral hun persoonlijk belang beoogden, te ontmaskeren; hij correspondeerde ook met de leden der familie Stuart, aan welke hij in Maart 1651 een uitgewerkt bemiddelingsvoorstel deed toekomen. De onverkwikkelijke strijd leidde voorloopig tot de nederlaag der partij van Amalia, en slechts met moeite kreeg de middenman gedaan, dat hij na het „accoord" van Augustus in den nieuwen raad van den jongen Prins werd opgenomen. Eerst in October 1651 werd Huygens' nieuwe commissie als lid van dien raad door de beide voogdessen van prins Willem III eindelijk toch nog geteekend, nadat men blijkbaar aan zijn definitief ontslag had gedacht en hij zelf ernstig daarvoor had gevreesd, zich terugtrekkend op zijn geliefd Hofwijck.

Daarmede begon een nieuw tijdperk in Huygens' ambtelijk leven, dat nog bijna 40 jaren lang zou duren.

Het leven van den grijzen raadsheer, die ook, wegens zijn langdurige ervaring, spoedig voorzitter van den prinselijken Raad werd, was weinig minder druk en vol bezwaren dan dat van den secretaris van Frederik Hendrik en Willem II. Zijn dagboek getuigt ons, hoe hij bijna voortdurend op reis was om de belangen van den jongen vorst te behartigen, diens tienden in Brabant en elders te innen, diens bezittingen te beheeren

en tegen voortdurende gevaren te beveiligen. De voortduring der twisten tusschen de beide vorstinnen verzwaarde zijn taak zeer.

Ook met de opvoeding van prins Willem III had hij zich te bemoeien: hij was het, die in 1659 de instructie opstelde voor den heer van Zuylestein, die den naar Leiden ter studie vertrekkenden Prins als gouverneur zou vergezellen. Met de moeilijk te bevredigen en heftige prinses Amalia bleef hij aanvankelijk op tamelijk goeden voet, hoewel zij hem zijn vroegere houding niet vergaf. Hij hielp haar om den druk der nagelaten Mémoires van haren betreurden echtgenoot voor te bereiden, den tekst van het handschrift te herzien, voor de daarbij te voegen platen te zorgen, met den uitgever Blaeu te overleggen, en het was hem een groote teleurstelling, toen van het schoone plan ten slotte niets kwam; hij was Amalia's raadsman bij het afwerken van het Huis ten Bosch, welks Oranjezaal op zijn raad zoo genoemd werd, welks versiering aan hem veel te danken had. De geringe steun, dien de Prinses hem verleende, toen hij zijn zoon in het hof van Holland als raadsheer benoemd wilde zien, ontstemde hem echter weder zeer en luide klaagde hij over de ondankbaarheid der vorstin en de tegenwerking, die hij, de trouwe vriend der Oranjes, in weerwil zijner erkend zeer gematigde houding, ook in die dagen van de Statenpartij moest ondervinden. Ook in den raad des Prinsen kon hij zijn zoon voorloopig niet geplaatst krijgen. Deze en dergelijke teleurstellingen stemden hem soms bitter tegenover zijne meesteres; maar hij behartigde er de belangen van zijn jongen meester niet minder om. In 1656 en 1657 begaf hij zich weder met zijn ambtgenoot, den raadsheer Beaumont, naar Brussel om er Amalia's rechten en die van den jongen Prins op grond van de bepalingen van den vrede van Munster te verdedigen, voornamelijk de financieele eischen tegenover Spanje, die daaruit voor het Huis van Oranje voortvloeiden. Aartshertog Leopold van Oostenrijk en diens opvolger, de Spaansche infant don

Juan, ontvingen hem met groote onderscheiding en vooral de eerste, zelf dichter van eenig talent, toonde zich zeer welwillend.

Veel belangrijker was de zending, die den „Eersten Raedt en Rekenmeester van Z. H. den Prince van Orangien" in 1661 werd opgedragen.

De jonge Prinses-weduwe had eigenlijk meer het oog gehouden op de belangen van haren geliefden broeder Karel Stuart, toen nog den balling, weldra den machtigen koning Karel II van Engeland, dan op die van haren zoon. Het prinsdom Oranje, een enclave in het Fransche koninkrijk, welker bestaan door de Fransche regeering, vooral sedert de dagen van Richelieu, met leede oogen was gezien, omdat zij het prinsdom en vooral het door prins Maurits geducht versterkte kasteel van Oranje beschouwde als een gevaarlijk steunpunt voor de Hugenoten van het Zuiden, scheen in die omstandigheden zonder veel moeite in bezit te nemen. Reeds kort na de versterking in 1622 had Richelieu getracht den toenmaligen gouverneur Valkenburg door groote beloften te bewegen het kasteel en daarmede het prinsdom in Fransche handen te brengen. Bijna was het plan, gesteund door de katholieken van Oranje, gelukt, toen Frederik Hendrik den toeleg ontdekte en zijn ontrouwen gouverneur door de zending van zijn vertrouwden raad Johan de Knuyt ontmaskerde. Zoo was toen de toeleg verijdeld. Thans was een neef van prinses Amalia, graaf Frederik van Dohna, gouverneur, maar ook deze had zich ingelaten met de Fransche regeering, misschien met het doel om zelf heer en meester te worden van het prinsdom, een plan, dat door den twist tusschen de beide prinsessen zeer begunstigd werd. Lodewijk XIV liet in het voorjaar van 1660 een aanzienlijke troepenmacht bij Oranje verzamelen; hij beriep zich op denzelfden twist en de daardoor ontstane onzekerheid als eene aanleiding om de belangrijke sterkte, voorloopig voor den tijd der minderjarigheid van den jongen Prins, in bezit te nemen. Dohna scheen eerst zich te willen verdedigen maar liet in Maart 1660 na eenig vertoon van

verzet zich voor een aanzienlijke som gelds, bij wijze van schadeloosstelling voor door hem verstrekte voorschotten, bewegen om het kasteel over te geven aan de Fransche troepen, welke handeling hem ,,wat suspect maecte'' in de oogen van iedereen.

Lodewijk XIV gedroeg zich te Oranje als heer en meester, deed er zijn intocht, liet er zich huldigen, begunstigde de Katholieken tegenover de tot nog toe bovendrijvende Protestanten, legde beslag op alle inkomsten van het prinsdom en deed onmiddellijk de vestingwerken slechten, zich weinig storend aan de machtelooze protesten van de beide prinsessen, hoewel gesteund door den keurvorst van Brandenburg, den oom van den jongen Prins.

De verheffing van Karel II tot koning van Engeland in 1660 scheen de kansen op een teruggave te vermeerderen, aangezien het Lodewijk XIV vooral te doen was geweest om de slechting der vestingwerken en de bezetting van het kasteel. Nu stierf in Jan. 1661 onverwacht ook de jonge Prinses-Weduwe, en Amalia, thans feitelijk alleen voogdes, begon onmiddellijk maatregelen te nemen om krachtiger voor de rechten van haren kleinzoon op te treden. Zij leverde nieuwe protesten in tegen de wederrechtelijke daad van den Franschen koning, riep de hulp in van Karel II en den keurvorst, hare medevoogden, en besloot in overleg met haren Raad in Augustus 1661 Huygens en Dohna naar Parijs te zenden om er op de teruggave aan te dringen. Zij verloochende de handelwijze van Dohna als ,,geene kennisse daervan en dragende'' en stelde bij de aan hare gezanten mede gegeven instructie vast, dat men er op moest wijzen, dat de voogdij nu weder bijna geheel in één hand was en dat men in ieder geval ,,evacuatie en restitutie van het Casteel ende sijn gevolgh in soodanigen staet als het tegenwoordich wert bevonden'' moest zoeken te verkrijgen, desnoods zonder schadevergoeding voor de ,,demolitie'' der werken en onder voortdurend overleg met de Engelsche en Staatsche ge-

zanten te Parijs en den agent van Brandenburg. Bij welslagen moesten de gezanten de zaken in Oranje in orde gaan brengen en in overleg met de regeering aldaar de grieven der bevolking trachten op te heffen.

Huygens, die op zijn hoogen leeftijd ongaarne zulk een opdracht aannam, gaf toch eindelijk toe aan den aandrang der Prinses en vertrok in October naar Frankrijk, waar hij, twee reizen naar Engeland medegerekend, vier jaren bleef. Uit den langen duur der onderhandelingen blijkt reeds, dat zijn werk vrij lastig is geweest, maar de goede afloop der zending heeft hem ten slotte een triomf bezorgd. En die goede afloop is werkelijk voor een groot deel aan hem toe te schrijven, aangezien Dohna op zijn landgoed bij Genève bleef; de spot van Wicquefort over gezant en zending is dan ook weinig gerechtvaardigd. Ofschoon reeds in Januari 1662 Lodewijk XIV, voorloopig voldaan door de ontmanteling van het kasteel, verklaard had, ,,dat aengaende Orangie in korten satisfactie zoude volgen'', haastte hij zich niet aan deze belofte te voldoen: prinses Amalia stond als weinig franschgezind te boek en men vergaf haar te Parijs niet, dat zij indertijd voor den vrede van Munster had gewerkt. De tusschenkomst van Engeland was bovendien zeer slap, zoodat Lodewijk zelfs eenmaal weigeren dorst langer over de zaak te spreken en Amalia in den loop van 1663 herhaaldelijk de hoop scheen op te geven. Nog in het voorjaar van 1664 bleef Lodewijk halsstarrig weigeren.

Maar toen in dat jaar de algemeene politiek een betere verhouding tot de Prinses scheen te eischen, en de gezanten der Staten en van Engeland herhaaldelijk op de zaak terug kwamen, kreeg deze een gunstiger aanzien. Huygens, wiens ,,zèle et affection'' in de ,,longues histoires d'Orange qui sont certes bien ennuyeuses'' de Prinses roemde, wist door zijn oude relatiën tot aanzienlijke Fransche staatslieden van dezen toestand handig gebruik te maken en vooral 's konings omgeving gunstig te stemmen. Nog leverde de eisch des konings, dat er een

katholiek gouverneur zou zijn en dat men de kanonnen van het kasteel zou verwijderen, groote moeilijkheden op: Amalia verzette zich, tegen den raad van Huygens, lang heftig tegen deze eischen, klaagde over de ,,variété et incertitude de ceux d'Angleterre'' en toonde zich herhaaldelijk verbolgen over de toegevendheid van haren gezant, maar schikte zich ten slotte in het onvermijdelijke. Vooral de eindelijk wat krachtiger houding van Karel II schijnt de zaak beslist te hebben. Nog vóór het einde van 1664 was zij beklonken en kwam het bericht der teruggave zoowel naar de Prinses als naar het over de Fransche bezetting weinig tevreden Oranje: de koning stemde toe in de ontruiming van Oranje door zijne troepen. De handhaving van Huygens als ridder van St. Michel bij de groote ,,zuivering'' dier orde in 1665 en een vleiend schrijven des konings zelven aan Amalia toonde, hoe zeer men hem te Parijs persoonlijk genegen bleef. Zijn standvastig aanhouden, ook op herhaalde audienties bij den koning, had zeker grootelijks den goeden uitslag bevorderd.

Men kon het te Oranje nauwlijks gelooven. Met Provençaalsche uitgelatenheid vierde men veertien dagen lang het herstel der onafhankelijkheid. Toch duurde het nog tot het einde van Maart 1665, eer het Fransche garnizoen werkelijk vertrok en de burgerij zelve het kasteel weder mocht bewaken, een gebeurtenis, die tot nieuwe uitbarstingen van vreugde aanleiding gaf. Met klimmend ongeduld verwachtte men te Oranje den grijzen heer van Zuilichem. Men ging hem op het bericht zijner nadering te gemoet langs de Rhône en haalde hem op schitterende wijze in, toen hij den 12den April eindelijk het ,,doelwit van (zijn) togt'' bereikte.

Hoe de vertegenwoordiger van den Prins er gevierd werd, hoe hij de nieuwe regeering regelde, ,,de Wet in staetsvorm van weleer'' herstellend mèt de ,,poorten en wallen'', hoe hij de gloeiende feesten met zijn tegenwoordigheid vereerde, hoe hij den schoonsten dag zijns levens beleefde op den 7den Mei,

toen hij namens den Prins den eed van getrouwheid der bevolking in ontvangst nam, is reeds elders uitvoerig verhaald. De schitterende Oranjezon met de lichtkrans, die ,,midden op den middag'' boven den ouden Romaanschen muur van het amphitheater oprees, juist op het oogenblik, toen Huygens, ,,die den vorst verbeelden moest,'' zelf ,,aen 't hoofd des ganschen Raeds'' daar, als een reddende engel toegejuicht, op een eerezetel de huldebewijzen mocht genieten der gansche bevolking, jubelend over de toegezegde amnestie voor al het gebeurde, maakte op hem en allen, die tegenwoordig waren, een diepen indruk.

Den 18den Juli eerst verliet Huygens, die intusschen niet nagelaten had het heerlijke Provence, het pauselijk Avignon en Petrarca's Vaucluse te bezoeken, Oranje; hij keerde na een lange maar aangename reis over Savoye, Zwitserland en Bourgogne, waar hij opnieuw de belangen van den Prins had te verdedigen tegen de aanslagen van Spanje, dat de overeenkomsten van den vrede van Munster niet nakwam, daarna langs den Rijn, eerst in October in het vaderland terug, onderweg door vorsten en heeren luisterrijk ontvangen en onthaald als de vertegenwoordiger van het roemrijk Huis van Oranje.

Slechts eenmaal werden Huygens' gewone bezigheden in den Raad nog door een lange reis afgebroken, namelijk toen hij zijn jongen meester, sedert 1668 meerderjarig, in het laatst van 1670 naar Engeland vergezelde, een reis, waarop hij wederom vele bekende plaatsen nog eenmaal terugzag en waarvan hij zelf in October 1671 terugkeerde. De teedere financieele zaken, waarover de jonge vorst met zijn oom bij die gelegenheid moest onderhandelen, maakten de tegenwoordigheid van den grijzen president van zijn Raad, die de financiën van zijn Huis zoo goed kende, en de wording der schulden van het Engelsche vorstenhuis aan dat van Oranje — dikwijls met leede

oogen — in de laatste jaren van Frederik Hendrik, tijdens Willem II en het leven zijner jonge weduwe had aanschouwd, onmisbaar en rekten tot zijn ergernis zijn verblijf ook na het vertrek van den Prins.

Overigens bleef Huygens, ,,hoe geklommen op een berg van vele jaren'', tot zijn dood toe op zijn post. In zijn dagboek worden trouw de jaarlijksche reizen in voor- en najaar naar Zeeland, naar de Utrechtsche en Geldersche grenzen vermeld, die de grijze ambtenaar nog altijd met onverzwakten ijver volbracht.

Hij overleefde bijna al zijn tijdgenooten. Ook prinses Amalia zag hij in Sept. 1675 den laatsten adem uitblazen. Bij de begrafenis van De Ruyter was hij in den langen stoet de vertegenwoordiger van den Prins en wekte aller verbazing door zijne kloeke grijsheid, ,,ongebukt en zonder kruk''. En steeds bleef de oude Huygens, verheugd zijn zoon Constantijn thans als raad en secretaris dezelfde functiën te velde en in Den Haag bij Willem III te zien waarnemen, die hijzelf bij diens vader en grootvader had vervuld, dagelijks een paar uren aan den ,,hoofschen arbeid'', onvermoeid de bezittingen van zijn meester beheerend, bezoekers aanhoorend, met de andere raden 's Prinsen ,,haef'' besturend, soms ,,gebiedend'' of ,,straffend uyt sijn' naem'', of wel hem ,,toecijferend'', wat hem toekwam, dan weder onder 's Prinsen eigen leiding de ,,lange lijst van ongedane saken'' afhandelend, later op den dag de prinselijke bibliotheek en kunstschatten verzorgend en catalogiseerend, de vorstelijke gebouwen inspecteerend, totdat eindelijk, in Maart 1687, de stoere heer van Zuilichem het hoofd nederlegde.

Met vreugde en trots had de trouwe dienaar der Oranjes, met hoeveel afgrijzen hij ook den moord der De Witten had vernomen, in 1672 Willem III ,,ten eerstoel verheven'' gezien, een gebeurtenis, die, gelijk hij zich beroemt, hij met de oude prinses Amalia den jeugdigen vorst steeds als historisch noodzakelijk had voorgesteld. Het huwelijk van den Prins met de

oudste dochter van den lateren Jacobus II heeft hij nog in gloeiende verzen bezongen en vol hoop op de schitterende toekomst, die meer en meer het deel van den Oranjevorst scheen te zullen worden, is hij de eeuwige rust ingegaan, tevreden met zijn levenslot, gelukkig in zijn lange, niet buitengewoon schitterende maar voorspoedige loopbaan, waarop hij in het laatst zijner dagen met vergefelijke zelfvoldoening terugzag, overtuigd dat zijn meer dan 60jarige diensten bij ijverige plichtsbetrachting aan drie geslachten van Oranjes bewezen, ook door zijn meesters op hoogen prijs waren gesteld. Dit was de grootste belooning voor den trouwen ambtenaar, die zich naar zijn meesters had geschikt „met een gevoeghlickheit, die alle bochten lijdt, en, als in alle soet, in alle bitter bijtt".

DE JEZUIETEN.[1]

Wie vóór dertig jaren in eene vergadering als deze het woord had willen voeren over de Jezuieten, zou bij zijne hoorders zeker de herinnering hebben gewekt aan den beruchten Rodin uit den toenmaals algemeen gelezen roman van Sue, den „Wandelenden Jood"; aan Rodin, den geslepen schurk, wiens beeld met onuitwischbare trekken gegrift is in de herinnering van wie het spannende verhaal des Franschen schrijvers gelezen heeft. Voor het minst zou de spreker zijn gehoor onder den indruk gevonden hebben van Van Lennep's pater Eugenio uit den Pleegzoon, den onmeedoogenden vervolger der ongelukkige familie Von Daun, wiens wraak naar het oudtestamentische „zeventig maal zeven malen" den beleediger zijner Kerk zou treffen, wiens verfijnde bloeddorst en duivelsche wraaklust bij den lezer een diepen afschuw van dezen Jezuiet wekken. Waarschijnlijk ook zou hij een of meer goedkoope geestigheden hebben ten beste gegeven over de „Jesuwider", misschien wel in den deftigen vorm van het versje:

„O vos qui cum Jesu itis,
Non ite cum Jesuitis."

Om de waarheid te zeggen, ik ben er nog niet zoo zeker van, dat ook onder mijn gehoor van dezen avond niet dezen

---

1) Rede, in eenigszins anderen vorm uitgesproken in het voorjaar van 1893 te Alkmaar en te Rotterdam in de daar gevestigde afdeelingen der Maatschappij tot Nut van het Algemeen, te Haarlem in Teyler's Stichting, te Groningen in het Natuurkundig Genootschap.

en genen bij het vernemen van den titel mijner voordracht voor hunnen geest hebben zien opdoemen een van die bekende figuren uit den Uilenspiegel met traditioneelen schuithoed en priesterkleed, met het valsch-vriendelijk aanschijn en de geslepen tronie, die het genoemde spotblad aan de leden der „Societas Jesu" pleegt toe te kennen. Ja, het staat bij mij vast, dat enkelen — hopen wij slechts zeer enkelen — Uwer straks bij het heengaan uit deze zaal het hoofd zullen schudden over mijne laakbare onvoorzichtigheid om eene poging te wagen deze van binnen en van buiten zwarte Morianen schoon te wasschen. Laat mij hier in één adem bijvoegen, dat dit ook niet mijn doel is; dat ik mij volstrekt niet geroepen acht om deze trouwe dienaren der katholieke Kerk in een overwegend protestantsche omgeving te verdedigen tegen Sue of Van Lennep of Uilenspiegel of wie ook. De heeren Jezuieten zijn mans genoeg om dit zelf te doen, als zij het noodig achten.

Doch, wat ik wèl begeer te doen, is het volgende. Ik begeer eene poging te wagen om het Jezuitisme, de Jezuieten, langs historischen weg beter te doen begrijpen dan men, naar het mij voorkomt, in protestantsche kringen gewoonlijk doet. En ik behoef daarbij niet te vreezen voor een heimelijk Jezuietenvriend te zullen doorgaan: wie Uwer iets van mij weet, meent zeker het tegendeel van mij te weten. Doch het scheen mij nuttig toe in ruimen kring een zuiverder begrip omtrent deze nog altijd in de wereld machtige orde te verspreiden, helderder licht te laten vallen op personen en toestanden, die, naar het mij wil schijnen, ook ten onzent gewoonlijk nog al te zeer onder een valsch licht worden beschouwd. De geschiedenis moet de waarheid onder het oog durven zien, het bekrompen vooroordeel schuwen, ja bestrijden met alle macht — een edele taak, wier groote zedelijke beteekenis den beoefenaar van mijn schoon vak steeds voor oogen dient te staan, wil hij er niet toe komen om dat vak te verlagen tot een geheel van meer of minder vermakelijke verhalen of tot een aaneenschakeling van

vrij onbelangrijke wetenswaardigheden. Dat is de overweging, op grond waarvan ik het waag ten gids te zijn bij de behandeling van dit zoo uitnemend katholieke onderwerp. Het is bijna overbodig te zeggen, dat ik mijn inlichtingen het liefst heb gezocht bij de Jezuieten zelve, hoewel zeker niet uitsluitend bij hen en zonder mij blindelings aan hunne leiding over te geven.

Op den drempel der 16de eeuw verheft zich voor ons, Protestanten, de schoone en krachtige figuur van Maarten Luther, den vurigen denker, den machtigen redenaar, den toegejuichten volksman, den schitterenden schrijver, den diep voelenden geloovige, den onversaagden strijder voor het goed recht der op eigen denken en eigen onderzoek berustende geloofsovertuiging. En achter hem verdringt zich de ontzagwekkende drom zijner volgelingen en medestrijders tegen het pauselijk gezag en de leer der oude Kerk: de geleerde Melanchton, de dogmatische Calvijn, de scherpzinnige Zwingli, de gemoedelijke Menno Simonsz. en wie er meer zijn stem deed klinken in het goed bezette koor der groote hervormingseeuw. Met heiligen eerbied noemt de Protestant die groote namen, voor hem lichtende bakens op de wijde zee des geloofs, moedige strijders tegen wat zij voor de menschheid onteerende misbruiken hielden. Zij zijn voor den Protestant hoofdfiguren in de 16de eeuw, die met volle recht de eeuw der godsdienstige bewegingen mag heeten. Met liefdevolle sympathie bestudeert hij hunne denkbeelden, waarmede de zijne in zulk een nauw verband staan.

Geheel anders natuurlijk beschouwen hen daarentegen de Katholieken. Voor velen onder dezen zijn die mannen de door duivelsche macht bezielde werktuigen van den Booze, van den Antichrist, die met hunne hulp de Heilige Kerk aantastte en een gevaarlijke bres schoot in de gewijde wallen van het voorvaderlijke Christendom. Voor anderen zijn Luther en de zijnen

meer de verdoolde schapen, die, eigenzinnig zich latende leiden door hun eenzijdig menschelijk verstand, de goddelijke wetten hebben miskend en zoo door hunne groote doch verkeerd gebruikte talenten een aanzienlijk deel der menschheid op het verkeerde pad hebben gevoerd. Voor nog andere leden van diezelfde Kerk eindelijk zijn die mannen weinig anders dan de, ook door God gezonden werktuigen, waardoor God de toenmalige katholieke Kerk strafte voor de zonden, in haar naam begaan, voor de misbruiken en verzuimen, waaraan de katholieke Kerk der 16de eeuw, ook volgens hen, in zoo betreurenswaardige mate leed.

Maar Luther en de zijnen hebben voor de katholieke Kerk nog een andere, diepere beteekenis. Ik maak de woorden van een katholiek schrijver tot de mijne, wanneer ik deze beteekenis op de volgende wijze uitdruk: ,,Nooit had eene leer als de hunne kunnen ontstaan en nog minder zich zoo verre kunnen uitbreiden, als de (katholieke) leeraars en priesters dier eeuw opgewassen geweest waren tegen hunne taak.'' Ook van katholieke zijde toch is dikwijls erkend, dat er toen ,,in de hoogere zoowel als in de lagere ledematen der Kerk schrikbarend veel bederf heeft geheerscht''. Doch niet alleen in onze eeuw hebben katholieke schrijvers dit toegegeven, ook ten tijde van de groote hervormers zelven is dit gevoel bij velen hunner opgekomen.

De Reformatie, de hervorming tegenover de oude Kerk, heeft ook, behalve een losscheuring uit de armen van het Catholicisme — en dit wordt dikwijls vergeten — een hervorming in die Kerk te weeg gebracht. Luther en de zijnen hebben de naar hen genoemde protestantsche Kerken gesticht doch aan de andere zijde ook de katholieke Kerk wakker geschud en kracht geschonken aan de pogingen, reeds vroeger in die Kerk door enkelen te vergeefs aangewend, om verbetering te brengen in de groote misbruiken, die volgens algemeene bekendheid kleefden aan de inrichting dier Kerk zelve. In Italië ontstonden onder den invloed van dergelijke gedachten nieuwe monniks-

orden, gesticht door vrome katholieke mannen, die daardoor een nieuwen geest in de katholieke Kerk wilden wekken tegenover de heerschende verslapping van het godsdienstig leven. Het Concilie van Trente heeft er veel toe bijgebracht om een einde te maken aan de schandelijke misbruiken, die de roomsche Kerk der 16de eeuw verontreinigden: het leven der geestelijken, het beheer der kerkelijke goederen, de verheffing tot kerkelijke waardigheden hebben er punten van ernstige en langdurige beraadslaging uitgemaakt en aanleiding gegeven tot het nemen van krachtige maatregelen tot verbetering.

Het pausdom zelf eindelijk heeft zich gesteld aan het hoofd der hervormingsbeweging in de oude Kerk. Hadden nog in het begin der eeuw hooggeboren woestelingen als paus Alexander VI uit de schandelijke familia Borgia den pauselijken stoel onteerd, driekwart atheïsten als paus Leo X uit het huis der Medici het kerkelijk leven veronachtzaamd, slimme staatslieden als de pausen Julius II, Clemens VII en Paulus III vooral het voordeel van hunne wereldlijke heerschappij en dat hunner hebzuchtige aanzienlijke familieleden gezocht; had een streng vroom en welgezind man als de eenige Nederlandsche paus, Adriaan VI, toen vruchteloos gekampt tegen het zedenbederf in Rome's hoogste kringen; het einde der eeuw zag daarentegen vrome edelen als Paulus IV, naast mannen van lager geboorte als Pius IV en V, als de tuinmanszoon Sixtus V, hervormend op den pauselijken stoel optreden en streng de hand houden aan het kerkelijk gezag en het christelijk leven.

Het is het tijdperk der Contrareformatie, der tegenhervorming, waarover ik thans met een enkel woord spreken wil om de opkomst van het Jezuitisme beter te doen begrijpen.

Heeft de Hervorming haren naam geschonken aan de eerste helft der 16de eeuw, de Contrareformatie, de hervormingsbeweging in de katholieke Kerk in de tweede helft, heeft aan die tweede helft haar eigenaardig karakter gegeven. Dan stelt de

katholieke Kerk zich in staat van verdediging tegenover den heftigen aanval van Luther en Calvijn; zij trekt tegenover het dreigend gevaar hare krachten samen; zij grijpt in eigen boezem en ziet er duidelijk en met schrik haar eigen gebreken; zij tracht ze te overwinnen door streng vast te houden aan de oude leer, de oude beginselen, door nauwlettend toezicht te houden op het leven harer geestelijkheid vooral. Aan het Concilie van Trente, de grootste kerkvergadering der nieuwere tijden, heeft de katholieke Kerk de hernieuwde kracht te danken, welke haar sedert bezielt en haar wederom een deel der wereldheerschappij in handen heeft gegeven, die haar in de eerste helft der eeuw geheel en al dreigde te ontzinken.

De Hervorming had het voortbestaan der katholieke Kerk ernstig in gevaar gebracht. In verschillende landen: in Duitschland en onze gewesten, in Engeland en Scandinavië, in Polen en Hongarije, had de Reformatie grootsche en beslissende zegepralen behaald; in Frankrijk, ja in Italië en Spanje zelfs was het gezag dier Kerk omstreeks het midden der eeuw op bedenkelijke wijze ondermijnd. De Contrareformatie daarentegen, volgens de beginselen van het Concilie van Trente geleid, heeft veel van het reeds verlorene terug doen winnen: de katholieke Kerk heeft zich verjongd en met nieuwe levenskracht trad zij, de meer dan duizendjarige, in den modernen tijd te voorschijn uit de hevige crisis, die haar verouderend leven bedreigde. En nog staat zij, dank zij die herstelling, in de wereld als een machtig lichaam, dat aan de eene zijde bekommering wekt bij de voorstanders van een voor ieder vrij onderzoek naar de dingen des geloofs, maar aan de andere zijde een gevoel van bewondering bij elkeen, die een open oog heeft voor het grootsche in de verschijnselen der wereldgeschiedenis.

Een onverdacht getuigenis. Een overtuigd en geloovig Protestant, een openlijk vijand van de aanspraken der katholieke Kerk, de beroemde Engelsche geschiedschrijver Macaulay, heeft in onze dagen, onder den indruk van hare grootschheid, hare

indrukwekkende kracht geteekend op eene beroemde bladzijde van zijne studie over Rome's kerkgeschiedenis, waaruit ik den volgenden zin aanhaal: „En zij (Rome's Kerk) zal nog wel bestaan in onverminderde kracht, wanneer eenmaal een reiziger uit Nieuw-Zeeland te midden van een uitgestrekte wildernis zal gaan staan op een gebroken boog van London Bridge om de ruïnen te schetsen van de cathedraal van St. Paul", de hoofdkerk van de wereldstad Londen, die dan van de aarde verdwenen zou zijn na den algemeenen ondergang der Europeesche beschaving, waaraan volgens Macaulay alleen de roomsche Kerk zal ontsnappen.

Er is overdrijving in die uiting, doch er ligt eenige waarheid in. De roomsche Kerk staat daar thans weder in even schitterenden glans en met even grootsche beteekenis in de wereld als ooit te voren.

Laat het ons ruiterlijk erkennen. Geen onbevooroordeelde zal thans de beschuldigingen herhalen, die eenmaal Luther en de zijnen met luider stem deden weerklinken tegen het zedenbederf in Rome's hoogste geestelijke kringen. Geen goed onderricht Protestant zal op de gedachte komen om thans Rome's geestelijkheid domheid, onverstand of onhandigheid te verwijten. Pausen en bisschoppen, pastoors en kapelaans geven het voorbeeld van een rein leven, van een krachtig en vroom geloof. De hedendaagsche kloosters zijn, wat ook een bijgeloovige vrees moge fluisteren, niet meer die broeinesten van ongerechtigheid, waartegen de volksstem der 16de eeuw met recht zich in gloeiende verontwaardiging kon verheffen. Wat de verlichte Protestant tegen Rome heeft, is niet meer dit alles, wat de katholieke Kerk der 16de eeuw in de oogen der hervormers maakte tot de „hoere van Babylon", tot het Sodom en Gomorrha van hunnen tijd, doch het is — en dat is niet weinig — de katholieke leer, die lijnrecht strijdt tegen de zijne en sedert het midden der 16de eeuw in nauwkeurige omschrijving veel heeft gewonnen, van katholiek standpunt ten minste. Het is de

katholieke leer, niet het leven der Katholieken, waartegen de Protestant zijne bezwaren nog altijd met even veel kracht doet hooren. Met even veel kracht? Dat hopen de Protestanten ten minste. Zij het in allen gevalle met meer waardeering voor het gevoelen van den tegenstander.

Dat krachtig voortbestaan na den hevigen kaakslag, door Luther en Calvijn haar toegebracht, dat weder opbloeien na de zware crisis der Reformatie dankt de katholieke Kerk naast het Concilie van Trente, naast de krachtige hervormende Pausen der 16de eeuw, ook, en in niet geringe mate, aan de werkzaamheid van Ignatius van Loyola en zijne volgelingen.

In de dagen, toen Luther op den rijksdag te Worms dat moedige woord van een sterk karakter liet hooren — men schreef 1521 — voerde in het uiterste Noorden van Spanje, in de Baskische provinciën aan de westelijke uitloopers der Pyreneeën, keizer Karel V krijg tegen Frankrijk. Onder de Spaansche officieren, die de sterke bergvesting Pamplona dapper tegen een overmachtigen vijand verdedigden, behoorde zekere don Iñigo Lopez de Recalde, geboren als jongste, dertiende zoon eener adellijke familie op het kasteel Loyola in de Baskische provincie Guipuzcoa. Hij was toen reeds een man van dertig jaren en het toonbeeld van een ridderlijk krijgsman naar Spaanschen aard: dapper, begeerig naar oorlogsroem, eerzuchtig, niet spaarzaam met menschenbloed, verliefd op zijn tijd, doch bij dat alles vroom zoon der Kerk, was hij opgevoed aan het streng kerkelijke hof van den Spaanschen koning Ferdinand en Isabella la Cattolica.

Aan dat hof heerschte toen een ridderlijk-fanatieke geest, gelijk in geheel Spanje. Eeuwen lang hadden op de kasteelen van Castilië en Arragon de christenridders gehuisd, wier leven een aaneenschakeling was van avontuurlijke rooftochten tegen de Moorsche veroveraars, afgewisseld door devote oefeningen in vroomheid, in Christelijken ootmoed. Godsdienstijver en roof-

zucht waren hier, als in het overige Europa tijdens de Kruistochten, de groote hartstochten des volks geweest. In het overige Europa was de godsdienstijver vervallen en verslapt, doch hier in Spanje was hij krachtig blijven leven en had aan de Spaansche natie een karakter geschonken, waarin die hartstocht — want dat was bij dit volk de godsdienst in hooge mate geworden — eene belangrijke rol speelde. In zulk een omgeving ontstond de beroemde roman Amadis de Gauwele, die in zijn vermenging van godsdienst en aardsche liefde, van devotie en vrouwenvereering, van avonturen en vrome bespiegeling alleen hier kon bloeien en tot hooge ontwikkeling komen. Wie Loyola's geschiedenis wil begrijpen, moet dien roman kennen.

Tijdens het beleg van Pamplona, op het laatste oogenblik vóór den val der citadel, trof een kogel den voet van onzen kapitein, die gewond ter verpleging naar het naburige vaderlijke kasteel werd overgebracht doch — slachtoffer der toenmalige chirurgie — er zoo slecht werd genezen, dat hij zijn leven lang kreupel bleef. Maanden en maanden lang duurde zijn lijden. De gewonde kwam tot tijdverdrijf aan het lezen. Men gaf hem heiligenlevens in Spaansche vertaling in handen; het oorspronkelijke latijn kon hij niet verstaan.

Was vroeger de Amadis met zijn mystieken geest en avontuurlijke verhalen, het leerboek van ridderlijke dapperheid, zijn geliefkoosde, waarschijnlijk zijn eenige lectuur geweest, thans verdiepte hij zich niet langer in de wonderlijke avonturen van dien vromen en verliefden ridder, doch wierp zich met al het vuur zijner licht ontvlambare ziel op de heiligenlegenden, die zoo toevallig onder zijne oogen waren gekomen. Hij overdacht ze, herlas ze, nam ze geheel op in zijn geest, doordrong zich van de mystieke beteekenis dier verhalen, gloeiend van vurige vroomheid, de daden schilderend van de helden en martelaren des Christendoms, van de heiligen der katholieke Kerk.

Die heiligenlegenden maakten zulk een diepen indruk op zijn

gemoed, dat hij, wegens zijn wond voortaan niet meer als gewoon krijgsman kunnend optreden, besloot krijgsman te worden van Christus en de Heilige Maagd en zijn leven te wijden aan de Kerk. Met vurigen ijver greep hij deze nieuwe taak aan, verliet de zijnen en deed een bedevaart naar het toen algemeen vereerde beeld van de Heilige Maagd te Montserrat bij Barcelona, waar hij zich plechtig als ridder wijdde aan Maria's dienst. Vandaar wilde hij als pelgrim naar het heilige Jeruzalem trekken — nog altijd het ideaal van alle vromen dier dagen — doch de pest hield hem voorloopig terug in het Benedictijner klooster te Manresa bij Barcelona.

Het klooster Manresa speelt in zijne geschiedenis eene groote rol, grooter dan menig Jezuiet zou willen toegeven. De zaak is, dat Loyola hier eene werkzaamheid, een geest ontmoette, welks karakter op den zijnen een grooten invloed heeft gehad. Hier maakte hij voor het eerst kennis met den geest van ascese, van de dooding des vleesches om den geest van de macht des vleesches te bevrijden. Hier vond hij de monniken van het klooster onder den invloed der ascetische oefeningen van den abt Garcia de Cisneros, die een boek daarover geschreven had, welks vurige mystiek op den tot den dienst der Heilige Maagd bekeerden soldaat een diepen indruk maakte. Hij gaf zich in strenge afzondering weken lang over aan de oefeningen, door den abt voorgeschreven; hij nam ze op in zijnen geest, ja dronk ze in als een smachtende naar de zieledrank der mystiek, met den brandenden dorst van een door vurigen geloofsijver verteerd gemoed. Hijzelf en zijn latere levensbeschrijvers hebben de beteekenis van dit verblijf trachten te verkleinen, omdat zij, zegt men, den roem der strenge lichaamskruisiging niet aan een ander wilden te danken hebben dan aan den stichter der orde, niet aan een Benedictijner abt vooral. Het boek van Cisneros is vergeten, zelfs bijna verdwenen en werd slechts bij toeval teruggevonden, maar de geest, daardoor gewekt, heeft gewerkt.

In dat klooster namelijk werd Loyola's godsdienstige neiging steeds vuriger. Hij vastte voortdurend, geeselde zich soms driemaal per dag ten bloede toe, lag uren achtereen geknield te bidden, waakte de nachten door en geraakte zoo ten slotte in een toestand van koortsachtige opgewondenheid. Visioenen, waarin Christus en de Heilige Maagd zelven zich voor zijn geestesoog schenen te plaatsen, waarin ook de Duivel in de gedaante van een schitterenden slang zijn hersenen doorspookte, brachten hem in steeds sterker godsdienstige extase. Soms verliet hij het klooster en predikte, al bedelend voor zijn onderhoud, op de straat. Toen reeds trok hij de aandacht van vele vromen tot zich en vond in het naburige Barcelona een kring van bewonderaars, vooral van bewonderende vrouwen, medegesleept door zijn vurige geestdrift en zijn schitterende welsprekendheid. De geestelijken evenwel toonden zich afkeerig van dezen vurigen dweper, die hun vrees inboezemde, ja wegens zijn brandenden ijver en onkunde op theologisch gebied gevaarlijk en belachelijk tevens scheen. Wat wilde toch die verminkte invalide, die slecht onderwezen visioenenprediker, die vreemde boetgezant in het bedelgewaad? Men spotte onder de Spaansche geestelijken, men lachte; maar toch men vreesde hem en zijn geheimzinnigen invloed, zijn energie en zijn dweepzucht. Men begon hem reeds ernstig te wantrouwen en . . . waarschuwde de Inquisitie. Eindelijk werd hij door zijn ontberingen en zelfkastijdingen ernstig ziek doch voelde zich na zijn genezing opnieuw opgewekt tot den grooten tocht naar het Heilige Graf te Jeruzalem.

Hij kwam ook zoo ver. Al bedelend trok hij uit Spanje naar Rome en vandaar naar Palestina, hopend er te mogen blijven in de door Christus' lijden gewijde omgeving, waar hij de Christenen in het geloof wilde steunen en de Turken bekeeren. Doch de geestelijkheid wilde ook hier van den dweper niets weten en Loyola — zoo wordt hij gewoonlijk genoemd — keerde naar Spanje terug om er vóór alles het verwijt van onkunde

te ontkomen door te studeeren in de theologie. Hij deed het met zijn gewone toewijding. Nog op zijn betrekkelijk hoogen leeftijd — hij was nu 33 jaar oud — leerde hij Latijn op de schoolbanken en studeerde vervolgens met bloedigen ijver aan de hoogescholen te Alcala en Salamanca.

Hij trok er wederom de aandacht door zijn vurig geloof, zijn dwependen blik, zijn geestdriftvolle prediking op de openbare straat en zijn groote welsprekendheid, die vooral weder de vrouwen bezielde. Maar nog altijd toonde de geestelijkheid zich niet met hem ingenomen. De Inquisitie vreesde zelfs een nieuwen ketter te zien optreden in dezen fanatieken geloovige. In beide universiteiten heeft Loyola — het klinkt ons bijna ongeloofelijk — dan ook eenige weken in de vunzige kerkers der Spaansche Inquisitie doorgebracht. Men onderzocht zijn meeningen streng en liet hem wel los, doch verbood hem voortaan de prediking, belemmerde hem in de vorming van leerlingen en bemoeilijkte hem zoozeer, dat hij ten slotte het hem weinig gunstige Spanje verliet en zich begaf naar de beroemde Sorbonne, de hoogeschool van Parijs.

Te voet kwam hij daar in Februari 1528 aan en opnieuw zette hij zich met ijzeren energie aan de studie der theologische wetenschap, financieel voortgeholpen door zijn Spaansche vrienden en vriendinnen, die hem niet vergaten. Te midden van zijn studiën trachtte hij hier te Parijs opnieuw leerlingen te winnen en een kring van gelijkgezinden te vormen. Het gelukte hem den voormaligen Savoyaardschen schaapherder Le Fèbre, die toen te Parijs studeerde en met hem zijn nederige kamer deelde, tot zijn gevoelens over te halen; weldra ook een jong Spaansch hoogleeraar in de theologie, zijn landgenoot, den talentvollen Frans Xaver, en eenige andere vurige jonge Spanjaarden: Lainez, Salmeron, Bobadilla.

Met deze enkele volgers stichtte hij in 1534 te Parijs eene vereeniging tot het bereiken van zijn niet uit het oog verloren

doel: bekeering der Mohamedanen en steun der Christenen in het Heilige Land. Kon men dit doel binnen een jaar niet bereiken, dan zou men zich stellen tot de beschikking van den Paus om de Kerk op andere wijze te dienen. Zoo werd er bepaald en voor het altaar van de kerk te Montmartre plechtig bezworen.

Ook te Parijs liet men hem niet met rust; de geestelijkheid ook hier zag den Spaanschen dweper en zijne volgers met wantrouwend oog aan en bemoeilijkte zijn jonge vereeniging. Eindelijk, de vervolging moede, vertrokken de vrienden uit Parijs. Op de reis naar het Oosten werden zij intusschen te Venetië niet minder lastig gevallen dan in Spanje en Frankrijk. Zij hadden er de bescherming van den Paus herhaaldelijk noodig. Te Venetië hielden zij zich geruimen tijd op ten einde hier, in de groote havenplaats voor pelgrims naar het Heilige Land, gelegenheid te zoeken om naar Palestina overgebracht te worden. Doch de kleine, nu tot tien personen aangegroeide vereeniging, die zich hier het eerst met den fieren naam „Societas Jesu" begon te noemen en al predikend, bedelend en de hospitalen bezoekend de noodige gelden bijeen trachtte te brengen, slaagde nog niet in het groote Oostersche plan. Ten einde raad besloot men naar Rome te gaan en zich aan den Paus aan te bieden.

Maar ook de Paus — het was de politieke Paulus III in 1537 — aarzelde geruimen tijd van hunne ook in zijn oog bedenkelijke diensten gebruik te maken. Aanzienlijke kardinalen, vooral de invloedrijke en heftige kardinaal Caraffa, vreesden de nieuwe orde. Men ontweek te Rome Loyola en de zijnen, waarschuwde tegen hen, ja verbood zelfs hen te herbergen. Doch Loyola hield dapper vol, wendde zich eindelijk bij een persoonlijk bezoek tot den Paus zelven en maakte na de moedige hulp, door zijne vrienden aan het volk van Rome verleend bij den hongersnood in den moeilijken winter van 1538 op 1539, zich en de zijnen zoo geëerd, dat zijn felle tegenstanders den

strijd opgaven en de Paus de „Societas Jesu" in 1540 als eene nieuwe orde erkende.

Met zoo groote moeilijkheden had Loyola reeds bij zijn eerste optreden te kampen, nog voordat zijn orde gesticht was.

Welk een hemelsbreed verschil tusschen deze tijdgenooten: dezen verdediger van het Catholicisme en den man, wiens naam nog telken jare op 31 October in de protestantsche wereld met eere wordt herdacht.

Luther, de geleerde Augustijner monnik, door diepe en ernstige theologische studie gebracht tot twijfel aan de leerstellingen der katholieke Kerk, door en door gewoon menschelijk in zijn denken en gevoelen, met helder gezond verstand begaafd, vurig van geloof, ja, maar ook de rechten der wereld hoog houdend, de man uit het volk, de man van dat heerlijke lied van vertrouwen „Ein' feste Burg ist unser Gott", tevens met een open oog voor levensgenot en levensvreugde, de man met dat volle ronde gelaat, waaruit trouwhartigheid naast door nadenken verkregen overtuiging spreekt, met dien helderen blik en dien vroolijken levensmoed. En daartegenover de door vasten en waken uitgeteerde figuur van Loyola, de verpersoonlijking van het ascetisme, met een even vurig geloof als Luther doch de rechten der wereld tegenover de Kerk volstrekt ontkennend, het vleesch doodend om den geest te redden, het dwepend oog in de holle kassen van zijn bleek gelaat brandend van koortsig verlangen naar het vurig begeerde ideaal, vol zielverteerende geestdrift voor zijne grootsche gedachten.

Luther, de man van Wittenberg, die met rustigen geloofsmoed zijn stellingen tegen den aflaat vastnagelt aan de deur der slotkapel; de man van Worms, die er zijn standpunt zal komen verdedigen, al waren er zoovele duivelen uit de hel als pannen op de daken; de man van de bijbelvertaling, die met diepen ernst en innig gevoel werkt aan de geestelijke opvoeding van zijn volk; de monnik, die na rijp beraad de cel verlaat en

het monnikskleed wegwerpt om in de wereld te leven als kind dier wereld. Loyola, de man van de cel van Manresa, die zijn toch reeds mystieken geest in afzondering door vasten en waken en geeselen nog meer opwindt tot een maximum van godsdienstige extase; de slecht onderwezen edelman, die zich met ijzeren energie nog op lateren leeftijd de noodige kennis tracht te verwerven om niet als een onkundige ketter verdacht te worden; de gewezen officier, die de wereld verlaat, het monnikskleed aangordt en honderden medesleept door zijn vurige mystiek.

En toch ook welk een overeenkomst naast zooveel verschil! Beiden bitterlijk gesmaad, beiden heviglijk vervolgd, beiden schandelijk gelasterd door tijdgenoot en nakomeling; toch beiden vroom in hooge mate, ieder op zijn wijze; beiden van ontzaggelijken invloed op het denken van millioenen, die mèt en na hen hebben geleefd; beiden diep vereerd door twee tegenover elkander staande deelen der Christenheid, de een door zijn Kerk onder hare meest vereerde heiligen opgenomen, de ander door duizenden en nog eens duizenden in één adem genoemd met de edelste geesten, die de menschheid kent.

Zoo was dan de Societas Jesu ontstaan!

Tot hoofd — generaal — verkoos de nieuwe orde den stichter, Loyola, die aanstonds verklaarde: ,,Ik geloof niet den krijgsdienst verlaten te hebben doch dien alleen op God te hebben overgebracht.''

En inderdaad, het Jezuitisme heeft krijg gevoerd. ,,Ieder onzer is een leger waard'' roept een hunner geschriften uit en het is een waarheid geweest. Sedert 1540 hebben de Jezuieten niet opgehouden te strijden, vurig te strijden voor de leer, voor de eer der katholieke Kerk. Zij hebben een veelszins overwegenden invloed geoefend op de twee groote kerkvergaderingen van den nieuweren tijd, het Concilie van Trente, dat van 1545 tot 1563 de breede grondslagen legde voor de weder-

geboorte der katholieke Kerk, en dat van het Vatikaan, waar in 1870 het dogma der pauselijke onfeilbaarheid werd afgekondigd, in het gedenkwaardige jaar van den reuzenstrijd tusschen de beide groote natiën van Europa's vasteland. Op die beide kerkvergaderingen heeft het woord der Jezuieten beslissende kracht gehad, hun geest de overwinning behaald bij het vaststellen der dogma's, waaraan de roomsche Kerk vasthoudt, waarmede zij zich heeft vereenzelvigd.

De Jezuieten zijn de groote leeraren geweest der katholieke wereld, wier onderwijs, wier middelbaar en hooger onderwijs vooral, door menschkundige beginselen van paedagogie heeft uitgeblonken en nog uitblinkt. Geen minder getuige dan de beroemde Ernest Renan, de door de roomsche Kerk gevloekte afvallige priester, heeft in zijn heerlijke ,,Souvenirs d'enfance et de jeunesse'' den roem gezongen van de methode, door de Jezuieten — ook zijn leermeesters — bij het onderwijs gevolgd. Ook de groote 17de eeuwsche geleerde Bacon zeide reeds: ,,Wat de paedagogie betreft . . . raadpleeg de scholen der Jezuieten; niets van wat in de school te pas komt, is beter ingericht dan bij hen''. En wij, Nederlanders, mogen het met voldoening zeggen: het was een Nederlandsche Jezuiet uit de 16de eeuw, de beroemde Nijmegenaar Petrus Canisius, die een der grondleggers van dat Jezuietenonderwijs mag worden genoemd; het was een Nederlandsch Jezuieten-generaal onzer eeuw, de Amsterdammer Roothaan, die het Jezuietenonderwijs in onze eeuw hooghield en veelzijdig verbeterde.

Op het gebied der wetenschap hebben hunne meesters in redeneerkunde en debat, hunne grondige beoefenaars van wiskunde en astronomie, hunne schitterende schrijvers en uitstekende kenners der klassieke letterkunde menigen dienst bewezen, menigen gevierden naam opgeleverd onder de eersten, die bij het noemen dier wetenschappen in de gedachte komen, menige schoone ontdekking gedaan, menig werk geschreven, dat de wetenschap een goede schrede vooruit heeft gebracht.

Bij tal van pestaardige ziekten zijn honderden hunner het slachtoffer geworden van hunne zorgen voor de geschuwde aangetasten. Honderden der leden van de orde der Jezuieten hebben hun leven gewaagd — en verloren — bij pogingen om het Christendom onder de woeste volkeren van Azië, Afrika en Amerika te verbreiden. China en Japan, Indië en Perzië, Soedan en de binnenlanden van zuidelijk Afrika, de pampa's van Zuid-Amerika en de prairieën van het Noorden, Peru en Mexico, de eenzame eilanden der Zuidzee hebben die onvermoeide zendelingen zien optreden en honderden hunner zien ten ondergaan in zelfzuchtlooze opoffering voor het hun heilige geloof. Honderden bij honderden zijn omgekomen bij dien bekeeringsijver: hunne namen zijn vergeten door de wereld met enkele uitzonderingen, die de Roomsche Kerk als die van heiligen en martelaren vereert; maar honderden en honderden zullen hun voorbeeld volgen met grootsche minachting van de gevaren, die hun sterfelijk leven bedreigen bij het godgewijde werk, waartoe zij zich geroepen gevoelen. In den biechtstoel en op den kansel hebben zij op de katholieke vorsten en de katholieke menigte een onberekenbaren invloed geoefend, een invloed, die niet te hoog kan worden aangeslagen. Hunne trotsche kerken met dien eigenaardigen bouwtrant, dien men den Jezuietenstijl heeft genoemd, staan in alle katholieke en protestantsche landen. Zij hebben menigmaal verloren gebied voor de katholieke Kerk teruggewonnen door handige prediking en vurigen geloofsijver en ook protestantsche landen getuigen van menige zege op dat terrein, van menige overwinning van het Catholicisme, aan hen alleen toe te schrijven.

Laat ons dit alles ruiterlijk erkennen en dezen geduchten vijand van het Protestantisme niet sterker maken door zijne kracht te miskennen, door zijne verdiensten weg te cijferen en zijne beteekenis te verkleinen — door struisvogel-politiek!

Is het wonder, dat de katholieke Kerk hen hoog houdt, al

ducht ook menig Katholiek hun overwegenden invloed? Is het wonder aan de andere zijde, dat de Protestant hen als de incarnatie van het moderne Catholicisme beschouwt, hen met aandacht gadeslaat, wetend, dat het Protestantisme en het Jezuitisme in erfvijandschap tegenover elkander staan?

Voor den Katholiek zijn zij naast de Dominicanen de groote wetenschappelijke verdedigers van zijn geloof, met de Franciscanen de vurige verbreiders zijner leer; maar aan de andere zijde ook de geduchte orde, die door hare geheimzinnige kracht, hare sterke organisatie, zijne Kerk zoo niet beheerscht dan toch meermalen in den loop der geschiedenis van de laatste drie eeuwen haar de richting heeft gegeven, waarin zij voortschrijdt — eene richting, die niet door alle Katholieken wordt gewenscht. Voor menig Protestant zijn zij de trouwe en vurige dienaars eener macht, die hij krachtens den oorsprong zijner overtuiging verderfelijk acht voor de menschelijke maatschappij; ten minste de krachtige verkondigers eener geloofsleer, die hij bestrijdt. Niet zonder reden spreekt de Italiaan van den ,,papa nero'', den zwarten Paus, en bedoelt daarmede den in het eenvoudige zwart gekleeden Jezuietengeneraal, in macht dikwijls den ,,papa bianco'' evenarend, den in het smettelooze rood en wit gehulden opvolger van Petrus, den Paus van Rome zelven. En die naam ,,papa nero'' is duidelijk genoeg. Er zijn tijden geweest, waarin de macht van het hoofd der Jezuieten zich inderdaad meten kon met die des Pausen, en nog waart in het Vatikaan de schim rond van Loyola, die ook pausen braveeren dorst. Geen Paus, zegt men, is geheel ongevoelig voor den raad hem door ,,Zijne Zwarte Heiligheid'' gegeven.

Klein is hun getal, betrekkelijk klein ten minste, nooit meer dan 23 000, thans nauwelijks 12 000 personen, over de gansche wereld verspreid. Maar dat kleine en verspreide leger is sterk door zijn vaste organisatie, door zijn ijzeren tucht, door den vurigen geest, die zijn soldaten bezielt. ,,Ieder onzer is een

leger waard!" een fier woord doch tevens eene ernstige waarschuwing voor vriend en vijand, allereerst voor het Protestantisme, dat onder die vijanden immers een der eerste plaatsen inneemt.

* *
*

Om het Jezuitisme in zijne ware beteekenis te leeren kennen, moet men het oog vestigen op zijn organisatie en zijn geschiedenis — beiden hoogst merkwaardig, de eerste uit een zielkundig, de laatste uit een maatschappelijk oogpunt — die wij thans nader zullen beschouwen.

Wie in de Jezuieten-orde wil opgenomen worden, dient zich, gelijk bij alle geestelijke orden, aan een proeftijd te onderwerpen, waarin hem de beginselen der orde worden kenbaar gemaakt en ten slotte wordt beslist, of hij zich daarin kan vinden en of de orde hem kan gebruiken. De „novitius", nieuweling, die zich aanbiedt, wordt in den regel twee jaren lang in daartoe bestemde huizen zooveel mogelijk buiten gemeenschap gesteld met de wereld „ten einde niet de innerlijke rust te storen van hen, die zich met geestelijke dingen bezig houden." Alle brieven, die hij schrijft, worden door den overste van het huis gelezen, al zijn gesprekken met familieleden hebben plaats onder toezicht. Hij mag ook met zijn lotgenooten niet meer spreken dan noodig is en moet zijn geheimste gedachten aan den overste mededeelen, gelijk zijn handelingen en meeningen onophoudelijk worden nagegaan en gecontroleerd door allen om hem heen. Hij moet in het huis de nederigste diensten bewijzen om zich te oefenen in de hoofddeugden: zelfverloochening, gehoorzaamheid en armoede. Van de inrichting en werkzaamheid der orde verneemt hij, de nog niet ingewijde en nog onvoorbereide, alleen de algemeene beginselen in uittreksels uit de statuten en regelen der orde. Hij beproeft zichzelven maar de orde beproeft tevens hem.

Van belang vooral zijn in het novitiaat de ,,geestelijke oefeningen'', door Loyola, den stichter der orde, ingesteld en met de grootste soberheid en nauwkeurigheid beschreven in zijn beroemd boek, ,,Exercitia Spiritualia'', zijn hoofdwerk, waarvan, gelijk wij straks opmerkten, de gedachte te Manresa bij hem gewekt was door het gelijknamige boek van Cisneros. Deze geestelijke oefeningen zijn van uiterst veel belang voor de kennis van het Jezuitisme, welks aard zij duidelijk doen uitkomen, en dienen daarom thans nader te worden beschreven.

Zij zijn een meesterstuk van menschenkennis, van zielkundig inzicht in den menschelijken aard en de menschelijke zwakheden. Zij zijn geen geheim, werden herhaaldelijk gedrukt en kunnen dus duidelijk voor oogen worden gesteld, zooals zij werkelijk zijn. Die werkelijkheid verschilt intusschen veel van wat de verbeelding van vele Protestanten zich daarvan voorstelt. Er zijn er geweest, die daarbij dachten aan geheime plechtigheden, aan rillerige ijselijkheden als die, waarvan men — evenzoo ten onrechte — de vrijmetselarij beticht. Er zijn er geweest, die er openlijk voor uitkwamen, dat naar hunne meening bij die oefeningen de Jezuiet met den Duivel in levenden lijve omging. Er is niets van dat alles waar.

Vier weken lang, onder vasten en geeselingen, wordt de novitius door een reeds gevormd Jezuiet, die als zijn geestelijke leider optreedt, geoefend in het dooden des vleesches, het wekken van den geest, die den stichter der orde bij de oefeningen te Manresa bezielde. Op zinnen en gemoed beiden wordt evenzeer gewerkt; de verbeelding wordt zoo sterk mogelijk gespannen. Tegen middernacht wordt soms de leerling plotseling opgeschrikt om zijne verbeelding in den ontvankelijken toestand van het halfwaken des te krachtiger te treffen. Bij zijn gebed worden hem bepaalde houdingen voorgeschreven, naar het schijnt, het meest geschikt om den lichamelijken weerstand zooveel mogelijk te breken en den geest zooveel mogelijk los van lichamelijken invloed op den voorgrond te doen treden. Hij zondert zich

volstrekt af. Dagen lang wordt hij, om zijn geest te ontrukken aan alle afleiding, opgesloten in een donker vertrek, waar hij niets ziet en niets hoort. Afwisselend wordt hem het sombere des doods in de donkerste kleuren, het vreugdevolle des hemels in den schitterendsten tooi letterlijk te tasten gegeven. Men prikkelt zijn verbeelding, zoo gevoelig in een door waken en vasten en vermoeienis afgemat lichaam, door voorstellingen van aanraking, lichamelijke aanraking met Jezus en de Heilige Maagd, wier bestaan de leerling als het ware, zegt de „Handleiding”, moet voelen en ruiken, wier handelingen en woorden hij zich zoo moet voorstellen, dat hij hen meent te zien en te hooren. Hij moet ten vurigste bidden, zijne zonden vervloeken, zich uren lang achtereen verdiepen in zichzelven.

Zoo zal hij ten slotte zichzelven hebben ontdekt en den weg ten leven duidelijk herkennen. Hij zal de verschrikkingen der hel als met eigen oogen zien: de brandende vuren, de vreeselijke martelingen, de woeste wanhoopskreten der verdoemden, de tranen van het berouw; en daartegenover de vreugde der zaligen, de reine genietingen des hemels, de schoonheid van Christus' rijk. Zoo zal hij het onderscheid niet alleen gevoelen maar zien, niet slechts overdenken maar tasten, tusschen de twee vaandels en de twee legerkampen: het somber zwarte vaandel der zonde en het onbevlekt witte der heiligheid; het legerkamp des Duivels, waar Satan gezeten is op den vurigen zetel, en dat van Christus, waar de Zoon Gods in liefelijke reinheid de eerste plaats inneemt te midden eener heiligenschaar.

In de derde week moet de leerling Christus' lijden als het ware zelf doorleven, van oogenblik tot oogenblik, van het begin tot het einde, om zich te doordringen van het grootsche en het beteekenisvolle der Christusfiguur. In de vierde week eindelijk moet de thans gereinigde ziel zich verheffen tot hemelsche vreugde over Christus' opstanding en zich vermeiden in de gedachte aan God, die leeft in al het geschapene, tot wien alles terugkeert gelijk het van hem is uitgegaan.

Het is duidelijk, dat zulk een vier weken lang onophoudelijk voortgezette oefening, onder vasten en ontbering, onder lichamelijke en geestelijke zelfkastijding, ten slotte moet leiden tot een volkomene lichamelijke en geestelijke uitputting, tot datgene, wat men soms genoemd heeft een ,,zedelijk hypnotisme''. Hier is de school eener opzettelijk en met groot overleg aangewakkerde geestesopwinding, eener religieuze extase, die door de Jezuieten zelf wordt beschouwd als de hoofdzaak van het novitiaat. ,,De meesten onzer'', zegt een officieele inleiding voor den onderwijzer in de geestelijke oefeningen, ,,vooral in de eerste tijden, hebben ten gevolge van de oefeningen de roeping gevoeld, zoodat men kan zeggen, dat onze orde in waarheid vooral door dit middel is gesticht en bijeengekomen en dat zij later op dezelfde wijze is aangegroeid.'' Loyola heeft er zijn eerste leerlingen door gewonnen, zijn eerste en vurigste volgers door gekweekt; duizenden na hen zijn door deze leerschool gevormd tot trouwe leden der orde, tot onverschrokken, immers voor al het andere ongevoelige strijders voor het katholieke geloof. Wie deze oefeningen heeft doorloopen, eindigt in den regel met te berusten in Loyola's welgeboekstaafd woord: ,,Als de katholieke Kerk heeft vastgesteld, dat een ding, dat ons wit schijnt, zwart is, dan moeten wij onmiddellijk verklaren, dat het zwart is.'' Wie deze oefeningen ten einde heeft gebracht, is in zulk een toestand gekomen, dat hij een willoos werktuig is in de hand van zijn meester, dat hij denkt, wat deze denkt, en doet, wat deze doet.

Doch zijn wij, die de oefeningen niet hebben gevolgd, wel bevoegd tot oordeelen? Er zijn er, die deze vraag ontkennend beantwoorden en van meening zijn, dat alleen hij, die ze heeft gevolgd, er de volle waarde van gevoelt; zij voegen er bij, dat men die waarde dan noodzakelijk hoog stelt. ,,Uit deze oefeningen'', zegt een autoriteit onder de Jezuieten, ,,hebben de heilige Ignatius en de zijnen hunnen geest opgebouwd, dat is het gloeiend heldhaftig verlangen om eigene heiliging te ver-

binden met een zoo ver mogelijk uitgestrekte apostolische werkzaamheid voor het rijk van Christus". Daarom is den Jezuiet voorgeschreven deze zijn gansche ziel doordringende oefeningen minstens tweemaal in het leven te volbrengen en ieder jaar in eene verkorte herhaling van één week de daardoor gewekte gevoelens bij zich te verlevendigen.

Vooral op de gehoorzaamheid aan de oversten wordt verder in het novitiaat groote nadruk gelegd. En van het standpunt der orde volkomen terecht. Zal het samenstel eener zoo verspreide orde goed samenhangen, zal het naar alle wereldstreken verstrooide ,,leger van Christus" zijne diensten bewijzen, dan is stipte gehoorzaamheid aan de leiders der orde een onafwijsbare eisch, hier, gelijk in het militaire leger, hier, gelijk bij andere monniksorden, en hier bij de groote verspreiding in nog sterker mate. Die gehoorzaamheid, door alle geestelijke orden geëischt, moet bij den Jezuiet dan ook niet alleen eene uiterlijke zijn, zulk een gehoorzaamheid als slaven en beesten kunnen bewijzen. ,,Deze gehoorzaamheid", zegt Loyola, ,,zij moet stijgen tot een hoogeren graad: de wil van onzen overste moet de onze worden"; ,,wij moeten niet maar alleen doen, wat geboden wordt, doch van ganscher harte daarin deelen"; ,,wij moeten onzen eigen wil loslaten om ons te doordringen van den goddelijken wil, door onzen overste kenbaar gemaakt". En behalve den wil moet ook het verstand zich gebonden overleveren ,,zoodat wij niet alleen hetzelfde willen maar ook hetzelfde gevoelen en denken als onze overste". Geen eigen oordeel dus in zaken van geloof en moraal, doch eenvoudig het oordeel van den overste; vernietiging van den eigen wil, het eigen denken, het eigen gevoelen, op dat gebied vooral, en zich alleen laten leiden door den wil der superieuren, zelf willoos ,,als ware men een lijk" (perinde acsi cadaver essent) zegt Loyola's voorschrift uitdrukkelijk met een beruchte uitdrukking.

Dat die gehoorzaamheid ook zoover behoort te gaan, dat de

Jezuiet ook tot zonde, ja tot de diepe zonde, die de katholieke Kerk ,,doodzonde'' noemt, verplicht zou zijn, als zijn overste hem dat beveelt, schijnt den onervaren lezer bij een eerste lezing van het daarop betrekkelijk hoofdstuk der orde-statuten te blijken maar wordt door de Jezuieten zelf krachtig ontkend. Zij beroepen zich daarbij op een eigenaardige uitlegging der bedoelde plaats, die hun sedert eeuwen door hunne tegenstanders met nadruk voorgehouden wordt maar welker scholastiek Latijn zoo verklaard wordt, dat er juist het tegendeel staat van wat den met deze eigenaardige taal weinig bekenden lezer zou blijken....

Overigens plegen de Jezuieten er op te wijzen, dat die gelofte van gehoorzaamheid alleen betrekking heeft op zaken van moraal en van geloof en kerkelijke leer. Doch bij de groote beteekenis, die de woorden geloof en leer hebben in het menschelijk leven, niet het minst in het geheel aan zijne Kerk gewijde leven van den Jezuiet, bij de uitgebreidheid dezer begrippen en de langdurige oefeningen in gehoorzaamheid is het zeker, dat de geheele mensch daardoor wordt getroffen, en is het natuurlijk, dat ook in andere zaken, door het gansche leven heen, de gehoorzaamheid op den voorgrond wordt gesteld. Zoo wordt die onderscheiding van geloof en leven, van kerkelijke en wereldlijke zaken, die immers voor den Jezuiet ineenvloeien, praktisch een denkbeeldige onderscheiding en wordt in zijn omstandigheden de gelofte van gehoorzaamheid vernietigend voor de onafhankelijkheid van het individu in het algemeen.

Tegenover de gelofte van gehoorzaamheid verdwijnen de beide andere, die van kuischheid en die van armoede, bij deze orde in beteekenis. Bij de eerste, die der kuischheid, wordt geëischt, dat zij worde gehouden niet alleen naar het lichaam maar ook naar de ziel, en het blijkt niet, dat zij bij de Jezuieten tot meer bezwaren aanleiding geeft dan bij de andere orden of bij de katholieke priesters in het algemeen, wier leven ook in dit opzicht in onze dagen zeker weinig te

wenschen overlaat. Anders is het met de gelofte van armoede, die in de theorie wordt gehandhaafd maar in de praktijk eigenlijk wordt ontdoken door de bepaling, dat de huizen en kerken der Jezuieten wel geschenken mogen ontvangen, mits de orde zelf deze niet beheere. Alle inrichtingen van onderwijs mogen bovendien legaten en geschenken ontvangen, zoo ook de huizen, waarin de novicen worden opgenomen. De generaal mag eindelijk geschenken aannemen, aan de orde als geheel gedaan, en daarover beschikken. Men ziet, dat de gelofte van armoede feitelijk alleen op de persoon betrekking heeft.

Na gewoonlijk twee jaren van novitiaat wordt de novitius opgenomen in de orde en wel als scholasticus, als student. Hij is nu reeds ordebroeder en legt op eenvoudige wijze voor eenige getuigen de drie gewone monniksgeloften van kuischheid, armoede en gehoorzaamheid af doch kan nu nog worden uitgestooten of zelfs met verlof van de oversten der geheele orde op zijn verzoek worden ontslagen. Nu heeft hij zich toe te leggen op de wetenschappen, voornamelijk de theologische, en doet dit onder zeer gunstige voorwaarden, niet lastig gevallen met bovenmatige devote oefeningen of met wereldsche bezigheden, volkomen rustig, alleen om te studeeren, nooit minder dan acht, ja soms 15 jaren lang — een tijdsbestek, dat door zijn duur reeds gereedelijk ten deele verklaart, hoe het komt, dat in vele wetenschappen Jezuieten ongemeen hebben uitgeblonken. Zij doen in dien tijd zeer strenge examens, studeeren ijverig, oefenen zich onophoudelijk onderling in het debat, in het schrijven, in wetenschappelijke discussie met tegenstanders, alles volgens de veelszins voortreffelijke regels, door deze meesters in de paedagogie ook hier gevolgd en waarbij vooral het groote, bijna absolute overwicht van des leeraars meening op die van den leerling eene sterke schaduwzijde vormt. Menig vijand heeft kennis gemaakt met die geduchte wapenen — veelomvattende geleerdheid, scherpzinnigheid, handige rede-

neering, overbluffend aplomb, gemakkelijken stijl — den wetenschappelijken Jezuiet door zijn onderwijzers in de hand gegeven. Doch menig tegenstander heeft ook kunnen opmerken, dat het den Jezuieten veelal aan zelfstandige kritische methode van werken ontbreekt, wat geen wonder is bij een studie, die het zelfstandig oordeel van den aanvang af in die mate gevangen geeft als bij deze orde het geval is, zooals wij zagen bij de behandeling der gehoorzaamheid.

Na deze lange jaren van voorbereiding, aan het einde waarvan den Jezuiet vergund wordt zich in de wereld te begeven om ook hier den tegenstander beter te leeren kennen, volgt nog eenmaal de boven beschreven geestelijke oefening als kroon van het werk. Nog eenmaal ondergaat hij vier weken lang de machtige werking van psychologischen aard, die wij boven beschreven. Nog eenmaal wordt hij geoefend in de school, die de menschkundige geest van den stichter der orde heeft doorloopen en die zijn volgers met onvergankelijke banden heeft vastgesnoerd aan de taak, welke zij meenden te moeten vervullen. Nog eenmaal doortrekt de Jezuiet zijn gansche wezen met vurig godsdienstig gevoel, met brandenden ijver voor zijn geloof en zijn Kerk. Nog eenmaal ondergaat hij die werking, wier geheimzinnige kracht naar de uiting der Jezuieten zelve alleen op hare volle waarde kan geschat worden door hem, die ze zelf heeft ondervonden. En op dat alles, op dien diepen indruk voor het leven volgt dan voor vele Jezuieten nog de zinrijke reeks van plechtigheden, waarmede de katholieke Kerk hare priesters als zoodanig pleegt te wijden, die reeks van symbolische handelingen, waarmede de geestelijke zich voor eeuwig van de wereld afwendt en zich verbindt aan de Moederkerk, die hem heilig is, het heiligste op aarde, wat hij kent.

Is het wonder, dat de Jezuiet van dat oogenblik af bereid is tot volledige zelfopoffering in dienst zijner Kerk? dat hij van dat oogenblik af haar wil verdedigen, hare belagers be-

strijden met al de kracht, die in hem is; hare erkenning wil afdwingen van hen, die in zijn oogen heidenen en ketters zijn?

Sedert is hij als „geformeerd geestelijk coadjutor" — zoo is zijn titel — ingelijfd in het kleine, maar door organisatie en ijver krachtige leger der orde.

Niet alle Jezuieten intusschen worden priesters. Van het gansche getal van even 12000 hadden naast 3000 studenten in 1889 in ronde cijfers 5500 de priesterlijke waardigheid verkregen en bleven ruim 3000 leekebroeders. De eersten, de priesters, prediken, onderwijzen, hooren de biecht der geloovigen en leiden geestelijken en leeken der roomsche Kerk bij de geestelijke oefeningen, die zich niet alleen tot de leden der Jezuietenorde beperken maar in navolging van hen door honderden Roomschen, priesters en leeken, worden gehouden.

Deze oefeningen zijn op die wijze een krachtig middel gebleken om de geheele roomsche Kerk te doordringen van den geest der orde en haar een grooten invloed te verzekeren. Honderden bij honderden van leeken zijn er door gewonnen voor de mystiek, die den grondtoon vormt van het karakter der orde, en voor den geest, die haar bezielt. Zoo, overal in de roomsche Kerk door geestverwanten gesteund, is de orde machtig genoeg in de Kerk, al mogen de leden zelve geen geestelijke goederen genieten, dus in den regel niet als pastoor of bisschop of aartsbisschop optreden.

De leekebroeders, door niet-katholieken gewoonlijk „wereldlijke Jezuieten" of ook wel spottenderwijze „Jezuieten van den korten tabberd" genoemd, heeten „wereldlijke coadjutoren". Zij zorgen voor de wasch, den tuin, de ziekenzalen, de keuken in de huizen der orde, besturen hare goederen en inrichtingen; zij behoeven niet de boven beschreven studiën te maken, ja zijn daarvan gewoonlijk uitgesloten doch leggen de drie geloften van armoede, kuischheid en gehoorzaamheid in het openbaar af. Zij zijn dus doodonschuldig, die arme veel

gesmade en belasterde Jezuieten-leekebroeders, dikwijls ook arm naar den geest.

Sommigen hebben gemeend, dat er ook nog andere, gevaarlijker Jezuieten „van den korten tabberd" bestaan en bestonden, zoogenaamde „geaffilieerden", leelijke, venijnige, verkapte Jezuieten, die als gewone leeken in de wereld zouden rondwandelen en dikwijls als geheime spionnen en handlangers der orde zouden fungeeren. Men heeft zelfs gekroonde hoofden in de 17de en 18de eeuw, ja Lodewijk XIV zelf daartoe gerekend. Een bewijs hiervoor is echter, naar mij na een opzettelijk nauwkeurig onderzoek bleek, nooit geleverd en wij doen dus goed hen weder naar het rijk der fabelen te verwijzen, daar het ongeoorloofd is beschuldigingen uit te spreken op zoo zwakke bewijsgronden als voor dit punt zijn te berde gebracht.

Het is daarmede als met de zoogenaamde „monita secreta", geheime beginselen, die de orde naast hare algemeen bekende statuten zou bezitten en volgens welke veel geoorloofd zou zijn, dat in die statuten verboden scheen. Het samenstel dier in de 17de eeuw en later herhaaldelijk uitgegeven „monita secreta" draagt zoozeer den stempel van domme verdichting en in het oog springende valschheid, dat het evenzeer billijk is voortaan van die geheime beginselen niet meer te spreken. Men is nog altijd het bewijs schuldig gebleven, dat zoodanige officieele of half-officieele voorschriften werkelijk bestaan, en daarmede dient men toch te beginnen! Zelfs Scherr, de Jezuietenhater, gelooft er niet aan.

Eindelijk heeft men in de orde boven deze novicen, studenten, leekebroeders en priesters nog de zoogenaamde „professen". Deze worden onderscheiden in twee soorten, die van de drie en van de vier geloften. De eersten, zeer weinigen in getal, zijn oorspronkelijk buiten de orde staande doch later toegelaten personen, gewoonlijk aangenomen ter wille van hunne buitengewone hoedanigheden als prediker. Talrijker zijn de

,,professen der vier geloften'', zoo genoemd, omdat zij buiten de gewone geloften er nog eene speciale aan den Paus doen omtrent gehoorzaamheid bij zendingen.

Zij nu, deze professen, zijn de eigenlijke Jezuieten in de volle beteekenis des woords. De overigen staan onder hen. De orde wordt door hen alleen vertegenwoordigd. Zij moeten priester zijn, 33 jaar oud en hunne studiën hebben voltooid, kunnen nooit van hunne geloften losgemaakt worden en alleen bij hooge, zeer hooge uitzondering uit de orde worden ontslagen. Met de uiterste zorg wordt er dan ook voor gewaakt, dat geen onvertrouwbare elementen doch alleen volkomen beproefde en vertrouwbare dienaren der orde onder hen voorkomen. Zij worden niet dan na herhaalde proeven van vroomheid, gehoorzaamheid en zelfverloochening in hunnen rang opgenomen. Hunne opneming in dezen rang kan alleen geschieden door den generaal of diens plaatsvervanger en heeft met groote plechtigheid plaats. Zij zijn dan ook weinigen in getal, een paar honderd slechts in de geheele orde, die zij in vele gevallen beheerschen. De andere rangen zijn hoofdzakelijk voorbereidende trappen tot den hunnen. Zij vormen de kleine doch vaste kern der gansche organisatie, waartoe alleen de geleerdste, de verstandigste, de bekwaamste leden der mindere rangen worden toegelaten. Zij alleen hebben recht van spreken in de zaken der orde. Uit hen alleen worden de bestuurders der orde gekozen. Zij hebben het meest in te brengen in ieder der 23 provinciën en 3 missiën, over de geheele wereld verspreid, waarin thans de orde verdeeld is.

De professen eener provincie der orde vormen samen de provinciale congregatie, aan wier hoofd een ,,provinciaal'' staat. Deze provinciaal, gewoonlijk voor drie jaren door den generaal der orde benoemd, houdt toezicht op de huizen der orde en op alles, wat in de Kerk zijner provincie gebeurt. Daarvan geeft hij den generaal geregeld schriftelijk bericht. De generaal zelf wordt gekozen door een generale congregatie,

samengesteld uit de provincialen en twee afgevaardigde professen uit iedere provincie. Hij wordt voor het leven benoemd en wederom alleen uit de professen der vier geloften. Hij, vroeger gewoonlijk te Rome in het gebouw Al Gesù, sedert de verovering dier stad door de Italianen in 1870 te Fiesole bij Florence gevestigd, is het machtige hoofd der orde. Hij benoemt en ontslaat de provincialen, de rectoren der Jezuietencollegiën en de superieuren der professen, die ieder weder onder toezicht staan van twee raadgevers.

Deze raadgevers moeten in alle belangrijke zaken door hen gehoord worden en staan in correspondentie met den generaal. Zoo is de generaal ook het hoofd van een uitgebreid onderling toezicht. Ieder Jezuiet staat onder dat toezicht bij iedere daad zijns levens. De novice wordt nauwkeurig nagegaan door zijn medenovicen en zijn superieuren: zijn geheimste uitingen worden overgebracht, schriftelijk geeft hij zelf uitsluitsel over zijn innigste gedachten. Zoo ook de scholasticus en de coadjutor, de profes zelf. Een algemeen stelsel van onderlinge contrôle wordt op alle rangen der orde toegepast en de generaal kan elk oogenblik over alle leden der orde oordeelen, doordat al die berichten in zijn hand samenvloeien en er voortdurend schriftelijk verkeer bestaat tusschen hem en de leden. Door dit stelsel van voortdurend controleeren, tot hatelijk en den geest vergiftigend spionneeren, als men wil, soms afdalend, wordt de eenheid der orde gewaarborgd. De generaal zelf wordt in zijn handelen gecontroleerd door een admonitor, aangesteld door de generale congregatie, en bijgestaan door vijf assistenten, evenzoo door de generale congregatie gekozen, die hem in belangrijke zaken moeten raden en zijn handelingen, zijn uitgaven, zijn persoon zelfs bewaken. Zij hebben ook het recht hem aan te klagen bij de generale vergadering.

Zoo is de Jezuieten-orde ingericht en leven hare leden in de huizen der orde, voortdurend het oog gericht op het groote

levensdoel, voortdurend door elkander opgevoed in gehoorzaamheid, voortdurend door elkander in het oog gehouden — een moeitevol leven inderdaad, geheel gewijd aan den dienst der Kerk, wier belangen zij steeds, ieder oogenblik van den dag hebben te behartigen. In de professenhuizen worden onder leiding van een superieur de werkzaamheden voorbereid van die vertegenwoordigers der orde, die den zendingsarbeid ter hand nemen. Daarnaast staan de Jezuieten-colleges, waar onder leiding van een rector ijverig wordt gestudeerd, en de noviciaten, waar de nieuwelingen verblijf houden.

Nog eens, is het wonder, dat zij eene geduchte macht in de wereld vormen en dat ook in de roomsche Kerk zelve menigeen, hoewel de groote verdiensten der Jezuieten erkennend, hunnen machtigen invloed, ja hunnen vurigen geloofsijver, om niet meer te zeggen, vreest? Is het wonder vooral, dat menig niet-Katholiek deze krachtig aaneengeslotene, vurige en bekwame strijders voor een beginsel, dat hij òf scherp veroordeelt òf ten minste niet als het zijne erkennen kan, met alle kracht meent te moeten bestrijden?

Doch, wat de Jezuieten in de wereld beteekenen en beteekend hebben, kan eerst ten volle duidelijk worden voor hem, die behalve hunne organisatie ook hunne geschiedenis kent. Daaraan zij dus thans onze aandacht gewijd.

Het zou ons veel te ver leiden, wanneer wij de lotgevallen der orde wilden nagaan onder ieder der 24 generaals, die sedert Loyola tot den Nederlander Roothaan, den Zwitser Anderledy, den voor eenige jaren ontslapen overleden Belg pater Beckx en zijn opvolger, den Spanjaard pater Martin, aan haar hoofd hebben gestaan. Dit evenwel mag gezegd worden, dat bijna al die generaals — meestal Spanjaarden of Italianen, een enkele Belg, Duitscher, Zwitser, Nederlander, Franschman — hoogst bekwame mannen zijn geweest, sieraden

der orde, geleerden en staatslieden van hoogen rang, beleidvolle leiders eener invloedrijke macht in de wereld, wier werkzaamheid aan de eene zijde soms groote afgunst in de roomsche Kerk zelve wekte, aan de andere zijde dier Kerk in vele opzichten tot voordeel heeft gestrekt.

Loyola reeds, de eerste generaal, heeft een moeilijken strijd te voeren gehad, niet het minst in de orde, die hij heeft gesticht en in de eerste jaren met ijzeren hand en menschkundig doorzicht heeft geleid. Deze dweper bleek tevens een geniaal organisateur te zijn; zijn bewonderenswaardige energie kwam ook hier alle moeilijkheden te boven. Hij zond zijn ordeleden uit om het zaad, in hun gemoed gelegd, uit te strooien over de christelijke wereld, hun slimme voorzichtigheid en beleidvol optreden inscherpende. ,,Uitgezochte wijsheid, vereenigd met matige heiligheid, is meer waard dan een grootere heiligheid met minder wijsheid'', zegt een zijner zoo niet van hoog, dan toch van praktisch inzicht getuigende stelregels; een andere luidt als volgt: ,,een goed jager der zielen moet in den beginne vrij wat zaken stilzwijgend laten voorbijgaan, alsof hij ze niet zag; later, als hij den wil van den ander aan zich onderworpen zal hebben, zal hij den leerling der deugd overal kunnen brengen, waar hij wil.'' Handigheid is ook later een der meest kenmerkende eigenschappen van de orde. ,,De Societas Jesu tracht zich te plooien en te schikken naar de zeden van allen, allerlei werk op zich te nemen, alle menschen te verdragen, allen alles te zijn. Dat is de handigheid en ijver eener zinrijke liefde, die met zoete betoovering den tegenstander aanvat; dat is het gouden net, waarmede men zielen vangt.'' Zoo spreekt een hunner officiëele boeken.

Handig en beleidvol optreden, daardoor kenmerkte zich het bestuur van den stichter. Nog bij zijn leven wist hij zijn orde in de aanvankelijk koele pauselijke omgeving invloedrijk te maken. Eerst in Italië, weldra ook daarbuiten, in Ierland, Engeland en Duitschland, vertoonden zich allengs, voorzichtig

door de mazen van het net sluipend, zijn ordebroeders onder zijne voortreffelijke leiding. Het Collegium Romanum, in 1550 te Rome gesticht, en het twee jaar later ook aldaar gevestigde Collegium Germanicum leverden weldra een groot aantal Jezuieten op, behoorlijk voorbereid voor de diensten, die men toen van hen verlangde, d. i. voor den strijd tegen het Duitsche Protestantisme in de eerste plaats. Op het Concilie van Trente liet de geleerde Jezuiet Lainez zijn invloed gelden. In Spanje won de orde nooit koning Philips II zelven doch wel den machtigen en invloedrijken hertog van Gandia, onderkoning van Catalonië, en vond weldra krachtigen steun aan de groote Spaansche en Portugeesche universiteiten, den Jezuieten vroeger weinig welgezind. In Spanje was de machtige orde der Dominicanen, hun vijandig gezind, nog lang een krachtig tegenwicht tegen hen; koning Philips II zoowel als Karel V waren hun niet genegen. Deze vorsten, kerkelijk gezind overigens bij uitstek, zooals wij, Nederlanders, maar al te goed weten, vreesden de nauwe aansluiting der orde bij het pauselijk gezag, dat zij uit een staatkundig oogpunt vooral niet te machtig wilden maken in de katholieke Kerk, integendeel dienstbaar aan hun eigen staatkunde. Onder bescherming van Karel V bestreed de geleerde Dominicaan Melchior Cano, door de Spaansche geestelijkheid uitbundig toegejuicht, omstreeks 1550 Loyola en de zijnen op de heftigste wijze, noemde hen zelfs voorloopers van den Antichrist en deed hen aanvankelijk veroordeelen door de groote Spaansche universiteit Alcala. De kardinaal-primaat, de hoogste geestelijke van Spanje, verbood zijne geestelijkheid allen omgang met hen. Nog erger ging het een tijd lang in Frankrijk, waar de universiteit van Parijs hen in 1554 als verderfelijk voor de Kerk kenmerkte en hen overal deed afwijzen.

Toch gelukte het den onvermoeiden Loyola in Spanje ten minste, al was het tegen den zin van regeering en geestelijkheid, bij het volk en den adel vasten voet te verkrijgen. Zoo ook in de toen van Spanje afhankelijke Zuidelijke Nederlanden,

waar door de gunst der bekende landvoogdes Margaretha van Parma en van haren beroemden zoon Alexander hunne vestiging zeer werd bevorderd. Philips II eindigde met hulde te bewijzen aan hun talent van opvoeden door hen als opvoeders der koninklijke kinderen aan zijn hof te verbinden en verzoende zich ten slotte ten minste inzooverre met het optreden der orde. Doch het machtigst werden zij spoedig in Portugal, waar koning Johan III zijn zoon Sebastiaan reeds dadelijk door hen liet opvoeden en zijn gansche hof geheel onder hunne leiding stelde. Op Duitschland had Loyola spoedig het oog gevestigd om er de ketterij te bestrijden; daar wist de Nederlandsche Jezuiet Canisius aan het keizerlijke hof te Weenen en aan de universiteit te Ingolstadt in Beieren aan zijn orde weldra een geduchten invloed te verzekeren, handig door Loyola geleid bij het zeilen tusschen de gevaarlijke klippen, die zich ook hier opdeden.

Doch welhaast verhief zich een dreigend gevaar voor de jonge vereeniging. Paulus IV, de vroegere kardinaal Caraffa, werd in 1555 Paus. Hij was van het begin af een der heftigste tegenstanders van Loyola te Rome geweest en verafschuwde hem, zoodat hij herhaaldelijk het plan opvatte de orde na een kort bestaan weder op te heffen en zoo haar in de geboorte te verstikken. Doch de ,,zwarte Paus'' bleek reeds toen krachtig genoeg om den ,,witten Paus'' te weerstaan en hoewel Loyola in 1556, lichamelijk en geestelijk uitgeput, overleed, bleef zijn grootsche stichting in wezen. Zij telde bij zijn dood na 16 jaren niet minder dan 1000 leden, waarvan een honderdtal tot in Indië, China en Japan, een dertigtal in Amerika dienst deed. Loyola's machtige geest had reeds bijna de gansche toen bekende wereld omspannen en zonder aarzeling brengt ook menig tegenstander den genialen stichter der Jezuieten-orde den tol zijner oprechte bewondering voor zooveel energie, zooveel beleid, zoo scherp doorzicht, zoo voorbeeldeloos talent van organiseeren, zoo ernstige geloofsovertuiging. Een bekrompen man, een man

van één denkbeeld. Goed. Maar het is een bekrompenheid als die van een Luther, een Calvijn, een Napoleon, de bekrompenheid van het genie.

En zijn opvolgers waren hem waardig. De vijandschap van den spoedig gestorven paus Paulus IV bleek onmachtig om de orde tegen te houden en de gunst der volgende streng katholieke Pausen vergoedde de aanvankelijke bemoeilijking door het hoogste gezag der katholieke Kerk. Op het einde der 16de eeuw, onder paus Sixtus V, die de orde wederom niet genegen was en haar een tijd lang scherp beoordeelde, kon de vijfde generaal, Aquaviva, reeds op 12 à 13000 leden wijzen. De Jezuieten beheerschten toen na eene halve eeuw van werkzaamheid de Kerk in Italië, Portugal en Polen, Beieren en Oostenrijk door hunne nauwe verbintenis met de daar regeerende vorstenhuizen; in Spanje en Frankrijk nam hun invloed steeds toe; in het laatste vooral, toen de beroemde koning Hendrik IV, de bekeerde Protestant, een biechtvader uit de orde der Jezuieten koos en zijne opvolgers zijn voorbeeld volgden. In Engeland en de Nederlandsche Republiek werden zij ijverige strijders voor het in die landen zeer benauwde katholieke geloof, dat zij er door prediking en voorbeeld weder ingang trachtten te doen vinden.

Intusschen begon zich in de katholieke wereld zelve meer en meer een storm tegen hen te verheffen. De beroemde monniksorde der Dominicanen was het in de eerste plaats, die dien storm krachtig deed opsteken. De straksgenoemde Melchior Cano en de zijnen zagen in de Jezuieten-orde gevaarlijke mededingers der hunne, wier werkzaamheid zich sedert drie eeuwen bijna geheel in dezelfde banen bewoog. Zij, de Dominicanen, waren sedert het midden der 13de eeuw de groote predikers, geleerden, biechtvaders, onderwijzers der katholieke wereld geweest. Èn op het gebied van het onderwijs èn als predikers èn in den biechtstoel dreigden de Jezuieten den sedert eeuwen machtigen invloed der Dominicanen te overschaduwen. Onder generaal Aquaviva vooral was door de ,,ratio studiorum'' van 1598, die

jaren lang te voren van alle kanten door de orde was onderzocht, besproken en gewijzigd, aan de geleerde studie der Jezuieten een krachtige spoorslag gegeven naar de beginselen, door Loyola en Canisius eenmaal ontwikkeld. Geleerde Jezuieten hadden werken geschreven van groote beteekenis op het gebied der moraal en der theologie in het algemeen. Canisius zelf, Bellarmino, Suarez, Mariana, Molina, Escobar, ziedaar eenige beroemde namen van Jezuieten, wier werken omstreeks 1600 een hevigen strijd in de katholieke wereld en daarbuiten opwekten.

Het is hier niet de plaats de punten, waarover het verschil tusschen Dominicanen en Jezuieten liep, in bijzonderheden te behandelen. Noch deze spreker noch deze plaats noch dit gehoor zouden voor zulk een onderwerp geschikt zijn: de kwestiën van den vrijen wil en de onbeperkte genade Gods, de spitsvondigheden der waarschijnlijkheidsleer en der losse of minder losse moraal zijn niet van dit uur noch van dit gestoelte. Toch zij het geoorloofd met een enkel woord naar aanleiding van den vooral tusschen Dominicanen en Jezuieten gevoerden strijd over die punten te wijzen op onjuiste voorstellingen, die men zich dikwijls van de meeningen der Jezuieten placht en pleegt te maken.

Er zijn er, die den Jezuieten de beschuldiging naar het hoofd werpen, dat zij de theorie van den tirannenmoord hebben uitgevonden; dit wil in de praktijk zeggen, dat zij wel niet de uitvoerders van, maar toch de eigenlijke schuldigen zijn aan de moorden op prins Willem van Oranje, op koning Hendrik III en IV van Frankrijk gepleegd, kortom aan vele der tallooze moordaanslagen, tegen tal van gekroonde hoofden der 16de, 17de en 18de, ja der 19de eeuw ondernomen. Zij zouden het moordstaal of het pistool in handen gegeven hebben aan hem, die de wereld van een „overweldiger" wilde verlossen. Het is waar, dat een bekend Jezuiet, Mariana, in een berucht boek den tirannenmoord verdedigde, maar het is even waar, dat die

theorie sedert de Grieksche en Romeinsche oudheid als geoorloofd, ja, wat meer zegt, als ten zeerste deugdzaam werd beschouwd. Wie heeft niet den edelen Brutus, den moordenaar van den „tiran" Julius Caesar, als een held der oudheid hooren roemen? Wie weet niet, dat Harmodius en Aristogiton, de moordenaars van den Atheenschen tiran, in poëzie en proza verheerlijkt, den Grieken eeuwen lang door dichters en denkers van den eersten rang werden ten voorbeeld gesteld? En later! Wie denkt niet in dit verband aan Schiller's Tell, den moordenaar van Gessler, den Zwitserschen tiran? Een onpartijdig onderzoek heeft aan het licht gebracht, dat onder den invloed van die Romeinsch-Grieksche begrippen ook in Protestantsche kringen der 16de eeuw de tirannenmoord krachtige verdedigers heeft gevonden, en .... dat de orde der Jezuieten Mariana's geschrift openlijk heeft verloochend.

Laat ons billijk zijn en erkennen, dat die beschuldiging valsch is. Laat ons ook erkennen, dat niet van Jezuieten de hun altijd verweten stelling is uitgegaan, „dat men aan ketters geen woord behoeft te houden." Integendeel zijn zij dikwijls als de verdedigers opgetreden eener tegenovergestelde meening, al kan ook vóór de genoemde leer op uitingen van sommige Jezuieten gewezen worden. In dat opzicht was de geheele katholieke wereld der 16de en 17de eeuw verdeeld van opinie en het is geen wonder, dat ook onder de Jezuieten de gevoelens aangaande dit punt verdeeld waren. Doch over het algemeen waren de Jezuieten er tegen om den Paus het moreel bedenkelijke recht toe te kennen een verbond nietig te verklaren, dat met ketters was gesloten.

Zoo heeft de vrees en de haat van tegenstanders, de verdachtmaking van vijanden der Jezuieten-orde haar dikwijls misdrijven aangewreven, waarmede zij niets heeft uit te staan. Het is in één woord een belachelijk vooroordeel zich een Jezuiet, hetzij van vroegeren, hetzij van dezen tijd, voor te stellen als een sluipmoordenaar, die, met dolk en vergif gewapend, de vor-

stelijke paleizen en niet alleen deze, belaagt, of wel als een geboren bedrieger of falsaris. Het zijn van die vooroordeelen, die vrees en haat ingeven, de slechtste raadgevers op aarde.

Ik mag van dit onderwerp niet afstappen zonder een zeer teeder punt te hebben aangeroerd. Weinig theorieën gaan zoo algemeen voor Jezuietisch door als die, vervat in de woorden: ,,het doel heiligt de middelen''. Johannes Scherr, de bekende Duitsche publicist, een fel vijand der Jezuieten, die hen als staatsgevaarlijk beschouwde, heeft er in een zeer schoone passage van zijn nagelaten geschrift over de Jezuieten in navolging van Kant op gewezen, dat deze zoogenaamde Jezuietenregel zoo oud is als de menschelijke beschaving, dat zij honderdmaal in dezen en anderen vorm is verkondigd en wel door schrijvers van ongerepten naam: door niemand minder dan Luther en Spinoza. De zachtzinnige Spinoza heeft zich zelfs de moeite gegeven de theorie als geheel overeenkomstig het natuurrecht te verdedigen. En de Jezuieten hebben er vermoedelijk in het gewone leven niet meer naar gehandeld dan andere menschen. Zij kunnen in allen gevalle bewijzen den regel niet in de statuten hunner orde te hebben, al wordt en werd feitelijk ,,ad majorem Dei gloriam'' door Loyola en de zijnen, wier ,,handigheid'' en ,,wijsheid'' wij boven met hun eigen woorden kenschetsten, heel wat door de vingers gezien, dat den toets der strenge moraal niet kan doorstaan.

Maar ik val hier bijna in den verdedigingstoon en dien slaan de heeren Jezuieten zelf veel te gaarne en te handig aan om met hen daarin te willen concurreeren. En zij hebben overigens wel een en ander op den kerfstok.

Het valt niet te ontkennen, dat de spitsvondigheden eener zeer ontwikkelde casuistiek de Jezuieten dikwijls gebracht hebben tot stellingen en leerstukken, die uit het oogpunt van zedeleer ieder weldenkende hoogst bedenkelijk moeten schijnen.

Doch de vraag dient hier eerst beantwoord te worden: wat is casuistiek?

De casuistiek past de algemeene Christelijke zedeleer toe op bepaalde gevallen (casus) en tracht in zulke gevallen de gewetensvragen te beantwoorden, die in het gemoed van den geloovige kunnen opkomen. Een voorbeeld. De oude Christelijke zedeleer schrijft Zondagsrust en Zondagsheiliging voor door den arbeid op den ,,dag des Heeren'' te verbieden. De casuistiek nu gaat na, welke soorten van arbeid op Zondag geoorloofd zijn, zonder dat men daardoor nog in zonde vervalt, en maakt op het algemeene verbod dus uitzonderingen. De arbeid op het land b.v. is op Zondag verboden doch, als er regenbuien opkomen, terwijl het koren te veld staat, of als de vijand nabij is, terwijl de oogst juist rijpt, kan een overtreding van het verbod, als niet in hooge mate zondig, worden vergeven; als de landheer den knecht onder bedreiging van ontslag tot werken op Zondag dwingt, zou een strenge bestraffing van den knecht wegens overtreding van het verbod onbillijk zijn. Op zichzelf klinkt dit niet onredelijk of onzedelijk. Deze redeneering nu echter kan op duizenderlei zaken en gevallen worden toegepast en zoodoende kan de Christelijke moraal worden teruggebracht tot het opvolgen van een aantal bijzondere regels met een onnoemelijk getal uitzonderingen, die alleen een daarin doorkneed geleerde allen uit elkander houden. En hier juist schuilt het gevaar. Zoodoende toch is ten slotte de gewone leek niet meer in staat om na te gaan, wat goed en wat kwaad is: bij het zeer samengestelde systeem van onderscheidingen tusschen goed en kwaad heeft hij elk oogenblik den raad van den geestelijke noodig. Zoo wordt de biecht bij den geestelijke voor den twijfelenden geloovige een onophoudelijke behoefte en tevens de aanleiding tot het ontwikkelen van een geheel stelsel van geoorloofde en ongeoorloofde handelingen, waarin de niet theologisch ontwikkelde geen weg meer weet doch de beslissing overlaat aan den geestelijke, die de biecht hoort, den biechtvader, den raadsman op zedelijk gebied. Die moet dan maar weten, wat goed of kwaad is.

Doch ook deze weet niet altijd, hoe in ieder bijzonder geval te beslissen. Om hem daarin te steunen worden nu boeken — biecht- en boeteboeken — samengesteld, waarin voor alle voorkomende gevallen raad is te vinden. Die biechtboekjes bevatten soms vragen en antwoorden, die herhaaldelijk terecht de verontwaardiging der wereld hebben gewekt, vooral op het gebied der sexueele moraal. Doch daarover kan ik in deze bladzijden niet verder spreken, al wil ik op de hoogst bedenkelijke gevolgen van dit stelsel eenig licht doen vallen.

Het is reeds genoeg aangetoond te hebben, hoe gevaarlijk dit stelsel voor de zelfstandige zedeleer moet worden. Het individu is niet meer gebonden aan zijn geweten of aan zijn gezond verstand, dat hem zegt, wat goed of slecht is, doch aan een zeer fijn en handig met menschenkennis ontwikkeld stelsel van bepalingen, die hij bij twijfelachtige gevallen eenvoudig heeft na te slaan om te weten, of hij gezondigd heeft of niet. Zoo is de casuistiek het graf geworden der zelfstandige beoordeeling van goed en kwaad en heeft de zedelijkheid ondermijnd.

En nu valt het niet te ontkennen, dat de Jezuieten, die zich op de biecht zeer krachtig hebben toegelegd, aan de verdere ontwikkeling der casuistiek van den biechtstoel een zeer belangrijk deel hebben genomen. Doch aan de andere zijde moet worden erkend, dat niet zij het beginsel der casuistiek hebben ontdekt en dat ook de Dominicanen der 13de en 14de eeuw het ernstig hebben toegepast, ja dat reeds de oude kerkvaders er mede begonnen zijn en dat de scholastieke geleerden der Middeleeuwen er vol van zijn.

Hoogst bedenkelijk is de o. a. door vele Jezuieten der 17de eeuw verdedigde stelling, dat het geoorloofd is gebruik te maken van de zeer onzedelijke handigheid, die men „reservatio mentalis", inwendig voorbehoud, noemt. De zaak is in korte woorden deze, dat men, als het noodig is, op iedere vraag een antwoord mag geven, dat den vrager tevreden stelt, doch waarbij hij, die antwoordt, een andere meening heeft

dan de vrager aan het antwoord toekent. Zoo b.v. vraagt men iemand naar een zaak, die hij beloofd heeft geheim te houden: zijt gij toen daar geweest? De gevraagde, die wel op de bedoelde plaats geweest is en ook op het bedoelde uur, mag dan antwoorden: ik zeg neen. Dit wordt natuurlijk door den vrager als een ontkenning opgevat en deze gaat tevreden naar huis; doch degene, die antwoordt, lacht hem uit, want hij mag aan zijn uiting een andere bedoeling toeschrijven en het gegeven antwoord eenvoudig als een ontwijking beschouwen, waarmede hij niet anders bedoelt dan: ik spreek het woord „neen'' uit, en in het midden laat, of hij er inderdaad geweest is.

Deze soort van spitsvondigheden nu wordt inderdaad bij Jezuieten-schrijvers gevonden en verdedigd, doch het zou ongerijmd zijn de geheele orde daarvan een verwijt te maken. Het is de persoonlijke meening van enkele Jezuieten geweest en eenvoudig een uitvloeisel van de leer der waarschijnlijkheid, waarvan wij zoo even zeiden, dat zij ook bij andere schrijvers van vroegeren en lateren tijd wordt gevonden. Men zou even goed voorbeelden van dergelijke spitsvondigheden zelfs bij antieke Grieksche wijsgeeren en redenaars kunnen vinden, eeuwen vóór Christus. Denkt aan de Sophisten uit de dagen van Socrates, ja aan Socrates zelven zooals Plato hem teekent!

Doch, zooals reeds gezegd is, het is hier niet de plaats voor dergelijke beschouwingen, die ons veel te ver zouden leiden juist op het veld van die spitsvondigheden, waarin wij ons niet te veel wenschen te verdiepen. Hier zij alleen herinnerd, dat vele Jezuieten der 17de eeuw deze tot verslapping der zelfstandigheid van oordeel op zedelijk gebied en daardoor tot verslapping der zedeleer leidende theorieën met groote kracht hebben voorgestaan, in wedstrijd trouwens met een aantal Dominicanen, die hen op dat gebied waren voorgegaan.

Vooral tegen deze casuistiek nu verklaarden zich in die eeuw

de zoogenaamde Jansenisten [1]), naast de Dominicanen de grootste tegenstanders der Jezuieten in de katholieke Kerk. Hun groote woordvoerder Pascal verhief in zijn beroemde ,,Lettres provinciales'' zijn machtige stem tegen de tallooze spitsvondigheden der toenmalige Jezuietische moralisten, tegen den geest van zedelijke verslapping, die tot veler ergernis meer en meer de katholieke Kerk zijner dagen begon te overheerschen.

Zij, die ,,Lettres provinciales'', vormen een welsprekende aanklacht op zedelijk gebied, die, met al hare overdrijving, met al hare onverdraagzaamheid, met al hare onrechtvaardigheid in het vernietigende oordeel over den gehaten tegenstander, toch een gouden kern van waarheid, van gevoel voor ware zedelijkheid in zich bevatten, die deze geschriften heeft gestempeld zoo niet tot een der edelste dan toch tot een der aantrekkelijkste gewrochten van den menschelijken geest. Pamfletten zijn het, toegegeven! Zij zijn een uitvloeisel van bitteren haat, toegegeven! Zij verguizen het goede beginsel in den tegenstander, toegegeven! Voltaire, de spotter, noemde ze ,,onsterfelijke leugens'' en stemde toe ,,dat zij stonden op een valschen grondslag''. Met recht zegt hij er verder van: ,,men schreef handiglijk aan de geheele orde de buitensporige meeningen toe van eenige Spaansche en Vlaamsche Jezuieten: meeningen, die men even goed bij Dominicaner en Franciscaner casuisten zou hebben kunnen opgraven.'' Doch laat ons aan de andere zijde ook niet vergeten, dat die brieven tevens de welsprekende uitingen zijn eener menschelijke ziel, in gemoede verontrust door het gevaar, dat naar hare meening de groote Christelijke zedewet bedreigde, de wanhoopskreten van een voor het zedelijk heil der wereld bezorgd gemoed.

Het Jansenisme, dat zich tegen de toenmaals heerschende

---

[1]) Deze naam wordt in den volksmond ten onzent ten onrechte ook gegeven aan het kerkgenootschap der Oud-Roomschen, die door hunne tegenstanders ten onrechte als volgers van Jansenius werden gebrandmerkt.

richting in de katholieke Kerk verhief, heeft door den strijd tegen de Jezuieten die Kerk in de 17de eeuw, een eeuw dus na Luther en de zijnen, in eene hevige beroering gebracht. Zijn geestelijke vader, bisschop Jansenius van IJperen, wiens groot geschrift, Augustinus, waarin zijn leer vervat was, eerst twee jaren na zijn dood, in 1640, in het licht verscheen, was bij zijn leven reeds een krachtig tegenstander der Jezuieten en zijn volgers hebben den door hem begonnen strijd krachtig voortgezet, met name in Frankrijk en de Nederlanden. Vooral tegen de Jezuietenmoraal hebben zij zich met grooten ijver geweerd en de geheele ,,jansenistische'' beweging loste zich ten slotte op in een hevigen strijd tusschen de Jezuieten en hunne tegenstanders.

Hevig is die strijd geweest. Over en weder zijn de meest ongerijmde beschuldigingen elkander naar het hoofd geworpen en wanneer in de 18de eeuw de zwaarste verwijten aan het Jezuitisme zijn gedaan, de ergste verdachtmakingen daartegen zijn aangewend, dan is dit zeker niet het minst te wijten aan de onverkwikkelijke strijdschriften, die in dezen tijd van weerszijden de wereld hebben overstroomd.

Duchtig hebben ook de Jezuieten — geen lammeren, die zich gedwee ter slachtbank laten voeren — zich geweerd en hunnen tegenstanders met woeker de felle slagen terugbetaald, die hun in de schatting der wereld werden toegebracht. Langer dan eene eeuw heeft die hevige kamp aangehouden met afwisselend geluk. De wangunst van vele Katholieken op den grooten invloed der Jezuieten aan het Fransche hof, waar de Jezuiet La Chaise, de beroemde biechtvader van Lodewijk XIV, hunne belangen verdedigde, hebben hun in dezen veel nadeel gedaan. Aan de andere zijde ook hebben de Jezuieten den machtigen Koning te vriend trachten te houden door in bedenkelijke mate zijn trots en zijn heerschzucht te vleien en op handige wijze gebruik te maken van hunnen invloed op het hof om in te grijpen in de zaken der Fransche geestelijkheid.

Op het einde der 17de eeuw waren de Jezuieten, toen bij uitzondering door een onbeteekenend generaal geleid, een oogenblik zeer bepaald in het nadeel tegenover hunne tegenstanders. Gansch Frankrijk en België en de Katholieken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden dreigden zich tegenover de gehate orde te stellen, die bovendien zeer leed onder inwendige oneenigheden, het gevolg der minder krachtige leiding door den toenmaligen generaal Gonzalez.

Doch de orde kwam ook deze bezwaren te boven, vooral nadat de Paus zich in 1713 tegen het Jansenisme had verklaard en de Hollandsche Oud-Roomschen, tot ergernis van vele aan het pauselijk gezag gehechte Katholieken, tien jaren later den Paus de gehoorzaamheid opzegden. De Jezuieten behielden ook in Frankrijk weldra de overhand en overvleugelden hunne tegenstanders geheel, al konden zij niet verhinderen, dat de eenmaal gewekte geest er onder vele Katholieken bleef voortleven.

In 1759 telde de orde bijna 23 000 leden en was na de zege over het Jansenisme machtiger dan ooit te voren. Hare werkzaamheid omvatte bijna de gansche toen bekende aarde. In Europa beheerschte zij Portugal ten volle door de nauwe verbintenis tusschen haar en het koninklijk huis. Spanje stond evenzoo onder haren invloed. In Frankrijk waren de Jezuieten bijna 200 jaren lang reeds bijna onafgebroken de biechtvaders — d. i. de raadslieden op zedelijk gebied — der zoo goed als onbeperkt heerschende koningen geweest en hadden over allen tegenstand getriomfeerd. In Duitschland steunden zij vooral op het keizerlijke hof te Weenen en op de vorstenfamiliën van Beieren en Saksen. In Hongarije was nauwelijks een stad, waar zij geen vestiging had. In Polen telde de orde $^{1}/_{10}$ deel harer leden. Wat zij in Italië beteekenden, behoeft niet nader betoogd te worden. En buiten Europa waren zij niet minder invloedrijk, vooral in de Zuid-Amerikaansche bezittingen van

Spanje en Portugal, waar de staat Paraguay in het binnenland door hen werd bestuurd en geëxploiteerd.

Maar die groote bloei werd door zeer vele Katholieken met leede oogen gezien. Men vreesde dien invloed allerwege in de katholieke landen. Geestelijkheid en leeken, monniksorden en wereldlijke geestelijken begonnen beducht te worden voor de grootsche ontwikkeling der krachtig georganiseerde Jezuieten, die — het moet gezegd worden — hun overwicht dikwijls op onvoorzichtige wijze deden gelden, hunnen rijkdom deden schitteren, hunne heerschzucht den vrijen toom lieten.

Voltaire heeft in die dagen een woord over hen gesproken, waarin veel waarheid ligt. ,,Men weet'', zegt hij, ,,wat men den Jezuieten sedert lang heeft verweten: men hield hen in den regel voor zeer handig, zeer rijk, gelukkig in hunne ondernemingen en voor vijanden des volks. Zij zijn nooit iets van dat alles geweest doch zij hebben deerlijk misbruik gemaakt van hunnen invloed, toen zij invloed bezaten. Andere orden zijn veel rijker geweest maar zij hebben niet geïntrigeerd en vervolgd als de Jezuieten en zijn niet zoo verafschuwd geweest als zij''. Het lot der Jezuieten in de tweede helft der 18de eeuw toont veel overeenkomst met dat der beruchte Tempelorde in de 14de. Zij zijn, hoewel niet in die mate als de Tempeliers, evenals deze vervolgd en mishandeld doch, evenals van de Tempeliers, kan men ook van de Jezuieten zeggen, dat de wereld niet van hen hield maar dat zij het er naar gemaakt hebben. Zij hebben daarvoor moeten boeten.

Vooral in Portugal was de stemming tegenover de Jezuieten allengs zeer heftig geworden. Hun en hunnen invloed weten vele Portugeezen den treurigen toestand van hun land in de 18de eeuw, waar alle handel was vernietigd, alle energie was gedood, alle kracht was verlamd. Het Portugal der 18de eeuw was één groot klooster. Men telde in het kleine land niet minder dan 800 kloosters van verschillende orden, die millioenen en millioenen gelds kostten; $^1/_{10}$ der gansche bevolking behoorde

er tot den geestelijken stand. Voor kerken en kloosters werden sommen besteed doch leger en vloot bestonden alleen op het papier. Armoede en zedeloosheid waren er tot een verbijsterende hoogte geklommen. Koning Johan V, die er in de gansche eerste helft der eeuw regeerde, verkeerde in een soort van godsdienstigen waanzin. Het is waar, dat de Jezuieten niet alleen de schuld aan dien toestand hadden, doch zij waren de machtigste en roerigste geestelijken en tegen hen vooral richtte zich dus de beweging, door de andere orden en de wereldlijke geestelijkheid niet ongaarne gezien.

Johan's opvolger, de zwakke Jozef I, nu vond in den minister Pombal een man van groote bekwaamheden, die trachten wilde het land uit zijn diep verval op te heffen en den alles overheerschenden invloed der geestelijkheid, waarin ook hij de hoofdoorzaak van dit verval zag, wilde vernietigen. Dit streven bracht hem weldra in strijd met de machtige orde. Hij kwam het eerst met haar in conflict, doordat hij den Jezuietenstaat Paraguay in Zuid-Amerika meer onder Portugeeschen invloed wilde brengen.

Die staat, die jaarlijks 9 à 10 millioen gulden opleverde ten gevolge van de in stoffelijken zin voortreffelijke wijze, waarop zijn bevolking door de Jezuieten werd geleid en bestuurd, telde een honderdduizendtal Indiaansche bewoners, die door de Jezuieten tot een betrekkelijk hoogen graad van ontwikkeling waren gebracht en met innige gehechtheid aan de orde waren verbonden. De Jezuieten weigerden dan ook het Portugeesche gezag te erkennen, terecht meenend zelf het land beter te beheeren dan de Portugeesche regeering het zou doen, onder wier ellendig bestuur het naburige Brazilië in een deerlijken toestand verkeerde. Zij verzetten zich jaren lang met hulp der dankbare Indianen gewapend tegen de pogingen om het gebied aan Portugal te onderwerpen en slaagden tot groote ergernis van den energieken Pombal erin zich onafhankelijk te houden.

Het is natuurlijk, dat zij ook in Portugal zelf den hun vijandigen minister trachtten te bemoeilijken. Zij zetten er de bevolking tegen hem op en maakten daartoe o. a. gebruik van de vreeselijke aardbeving te Lissabon in 1755, die zij als eene straf des hemels voor Pombal's optreden tegen de Portugeesche geestelijkheid afschilderden. Ja, weldra brachten zij een openlijken opstand tegen de regeering te weeg, gebruik makend van het misnoegen der bevolking over de oprichting eener groote maatschappij, die de verheffing van den handel in portwijn ten doel had. Doch de machtige minister liet zich niet uit het veld slaan. Hij wist den koning en den Paus zelf van de schadelijke werking der orde in Portugal te overtuigen, de Jezuietische biechtvaders der koninklijke familie te doen ontslaan, ja zelfs den Jezuieten kansel en biechtstoel in Portugal te doen ontzeggen. Een moordaanslag op den koning, zeer ten onrechte weder aan de Jezuieten geweten, had eindelijk in 1759 hunne verbanning uit Portugal ten gevolge. Die maatregel werd op uiterst hardvochtige wijze toegepast. Meer dan 2000 Jezuieten werden inderhaast op eenige oude en verrotte schepen gepakt en in den Kerkelijken Staat, het gebied des Pausen, naakt en berooid aan wal gezet; een 180tal hunner werd in de hardste gevangenisschap in Portugal zelf vastgehouden en jaren lang in de Portugeesche kerkers gemarteld en mishandeld.

Ontegenzeggelijk heeft Pombal bij zijn maatregelen tegen de Jezuieten de maat der menschelijkheid overschreden. Ontegenzeggelijk zijn ook toen tegen de orde beschuldigingen gericht, die bij nauwkeurig onderzoek schromelijk overdreven, schandelijk gelogen blijken te zijn. Maar, zooals straks gezegd is, aan de andere zijde dient niet te worden vergeten, dat door hare heersch- en hebzucht, door haar ellendig beheer in Portugal de geestelijkheid een toestand had te weeg gebracht, die tot een uitbarsting moest leiden. En het is verklaarbaar, dat die uitbarsting zich in de eerste plaats richtte tegen de Jezuieten,

de machtigste geestelijke orde, aan wie bovendien ook de andere orden wel iets kwaads gunden.

Het voorbeeld van Portugal vond in andere katholieke landen navolging, het eerst in Frankrijk. Hier was het Jansenisme wel door de Jezuieten overvleugeld, maar nog lang niet vernietigd: vele Fransche priesters waren den Jezuieten nog altijd weinig goed gezind. Machtiger en machtiger deed zich bovendien in de leidende kringen der Fransche monarchie ook de werking gevoelen van de nieuwe denkbeelden, die steeds dieper doordrongen in de opperste lagen der Fransche maatschappij en het gezag der katholieke Kerk op ernstige wijze ondermijnden. En de Jezuieten waren nog altijd de groote woordvoerders dier Kerk, tegen wien de anti-kerkelijke schrijvers in de eerste plaats hunne aanvallen richtten. Ook hier eindelijk hadden de Jezuieten onder de andere orden talrijke verbitterde vijanden. Maar de machtigste vijandin der orde was de beruchte markiezin De Pompadour, die met haren gunsteling, den minister Choiseul, toen eigenlijk Frankrijk regeerde en zich door de orde grievend beleedigd achtte, omdat een Jezuiet haar, de maitresse des konings, de absolutie na de biecht geweigerd had. Ook hier werd een moordaanslag op koning Lodewijk XV volkomen ten onrechte aan de Jezuieten geweten. Doch het ergst trof de orde een andere beschuldiging, meer op waarheid gegrond.

Een Jezuiet, pater Lavalette, had op Martinique, het bekende eiland in de Antillen, uitgestrekte plantages aangelegd en met de opbrengst daarvan handel gedreven in weerwil van het verbod der orde-statuten zelve en van dat des Pausen, die den Jezuieten in een afzonderlijke bul het verbod van allen handel nog eens had ingescherpt. Lavalette's ook als handelszaak gevaarlijke onderneming nu ging failliet en het geheele verdachte zaakje van den Jezuieten-pater kwam voor de Fransche rechtbanken.

Het thans volgende monsterproces gaf den vijanden der Je-

zuieten gelegenheid hunnen slag te slaan. Alle beschuldigingen tegen de orde werden breed uitgemeten, hare statuten werden met vijandige bedoelingen scherp onderzocht, de werken van alle Jezuieten van bladzijde tot bladzijde nagegaan. Zoo slaagde men er in een aantal feiten bijeen te brengen, die met de hatelijkste opmerkingen werden in het licht gesteld; vooral de zwakke punten in de statuten der orde werden met groote bitterheid aangevallen. De jaren lang verkropte vijandschap en haat vierde hare lusten bot. Het hielp niet, dat Voltaire zelf tegen deze fanatieke vervolgingswoede zijn waarschuwende stem verhief. Voltaire, de scepticus, verdediger der Jezuietenorde! De parlementen van Frankrijk hebben in 1761 en 1762 de Jezuieten veroordeeld, het bezoeken hunner scholen verboden, die scholen zelve en hunne andere huizen opgeheven, alle verkeer met de Jezuieten streng ontzegd, ten slotte een aantal hunner boeken als verderfelijke lectuur door beulshanden laten verbranden.

Tegelijk werden pogingen gedaan om ook de Fransche bisschoppen er toe te brengen de Jezuieten van kerkelijke zijde te veroordeelen, doch dezen verklaarden zich met groote meerderheid vóór de ijverigste kampioenen van Rome en de toenmalige paus, Clemens XIII, weigerde evenzoo gehoor te geven aan den aandrang om de orde op te heffen of ten minste ingrijpende verandering in hare statuten te brengen. Op de vertoogen des Franschen konings en zijner bloedverwanten op de tronen van Spanje en Napels, antwoordde de Paus met de gedenkwaardige woorden: „laat hen zijn, zooals zij zijn, of anders niet zijn!" een uiting, die, schijnbaar bemoedigend voor de toekomst der Jezuieten en door hen niet weinig geëxploiteerd, evenwel door de laatste bijvoeging bedenkelijk voor hen werd. Doch in Frankrijk ging de regeering van Choiseul voort op den ingeslagen weg en verbande in 1764 de orde voor eeuwig uit het grondgebied van den staat.

Thans begonnen de vijanden der orde zich in Spanje te weren.

Ook hier heerschte een dergelijke toestand als in Portugal. Ook hier was de geestelijkheid oppermachtig en schatrijk, het volk doodarm. Ook hier bloeiden kloosters en kerken en ging de volkswelvaart te gronde. Ook hier eindelijk was de Jezuietenorde de zondebok, die gedreven werd in de woestijn, beladen met de zonden des ganschen volks; zij, de machtigste onder de machtige geestelijkheid, doch, zooals wij ons herinneren, van den beginne af niet door de geestelijkheid en de regeering gewild. Deze regeering nu was een Bourbonsche, door verdragen en overeenkomsten met de Fransche nauw verbonden. Koning Karel III van Spanje en zijn minister Aranda waren bovendien doordrongen van de noodzakelijkheid van hervormingen in Spanje en meenden een krachtige schrede daartoe te doen door de verwijdering ook hier der niet beminde orde. In een donkeren Aprilnacht van 1767 werden te Madrid, den volgenden nacht in andere steden en daarna in alle Spaansche koloniën plotseling op bevel der regeering alle Jezuieten zonder vorm van proces opgepakt, naar de havens gebracht en op de Portugeesche wijze in alle haast ten getale van niet minder dan 6000 in den Kerkelijken Staat aan wal gezet om, zooals de koning spottend schreef, ,,onder de onmiddellijke, wijze en heilige leiding van den Paus te verwijlen''. Maar de Paus weigerde hen op te nemen, zelf over deze ongenoode en roerige gasten weinig gesticht, en liet hen eerst eenigen tijd later uit Corsica afhalen.

En het voorbeeld van Spanje werd onmiddellijk gevolgd door de verwante regeering van Napels, ja zelfs door het van den Paus afhankelijke kleine hertogdom Parma, het gebied der Farneses, den ouden burcht der Jezuieten, waar toen ook Bourbons regeerden. Wederom werd paus Clemens XIII van alle zijden aangezocht om de orde op te heffen. De kerkvorst, hoewel zeer in het nauw gebracht, weigerde standvastig hierin te treden, niet zoozeer uit sympathie voor de orde doch meer in het belang der Kerk en van hare onafhankelijkheid; hij

beschermde de Jezuieten in zijn pauselijk gebied, zooveel hij vermocht. Doch ongelukkig voor de orde overleed hij in 1769 en werd opgevolgd door Clemens XIV.

Deze paus schijnt alleen door den invloed van Frankrijk en Spanje verkozen te zijn, onder voorwaarde dat hij de orde zou opheffen. Een eigenlijk bewijs hiervan is weliswaar nog nooit aan den dag gekomen doch er is veel, wat er voor pleit. Nauwelijks was hij als paus opgetreden, of door de verbonden regeeringen van Frankrijk, Spanje en Napels werd weder met kracht op de opheffing der orde aangedrongen. Aan dien aandrang heeft de Paus ten slotte gehoor moeten geven en den 21 Juli 1773 heeft hij, hoewel aarzelend en zeer ongaarne, in zeer behoedzame en geheimzinnige termen, de orde der Jezuieten opgeheven. De laatste generaal, Ricci, werd gevangen genomen en in de pauselijke vesting, den Engelenburg, opgesloten, waar hij na twee jaren is gestorven; behalve hem werden ook zijn assistenten en andere leidende Jezuieten gevangen gezet. De anderen vluchtten ... naar niet-katholieke landen, in de eerste plaats naar Pruisen en Rusland!

Ironie der geschiedenis!

Daar, in het kettersche Pruisen, onder de verlichte regeering van Frederik den Groote en verder in het van de Roomsche Kerk afkeerige, het „schismatieke" Rusland, toen door de verlichte keizerin Catharina II geregeerd, vonden de in de katholieke Kerk vervolgde Jezuieten, twee eeuwen lang de steunpilaren van Rome, een toevlucht!

Toch ontbrak nog aan het pauselijk opheffingsbesluit een en ander, wat voor de nakoming van zulk een besluit noodig is, zelfs zijn de vereischte vormen daarbij nooit ten volle in acht genomen — een omstandigheid, waarop de Jezuieten niet nalaten met nadruk te wijzen, aldus vaststellend, dat de orde in den eigenlijken zin des woords nooit is opgeheven. Hoe dit zij, in Rusland leefde de orde sedert onder de bescherming der Grieksch-orthodoxe regeering voort, der regeering, die,

evenals de groote Frits in Pruisen, van die bescherming der bekwame en geleerde Jezuieten in het land groot voordeel, vooral voor het onderwijs, hoopte. Hier in Rusland, waar zij 40 jaren in verbanning leefde, heeft de orde zich zelfs op nieuw georganiseerd onder een eigen gekozen generaal-vicaris, totdat de Paus in 1802 weder een Jezuieten-generaal voor de Russische afdeeling aanstelde. Aan die Russische vereeniging sloten zich de hier en daar verstrooide leden aan; hier en daar, in Europa en Amerika, gelukte het de orde weldra weder vasten voet te verkrijgen, soms heimelijk, elders openlijk en onder goedkeuring des Pausen.

De val van Napoleon's rijk was ook het uur van de wederopstanding der Jezuieten, die den 7 Aug. 1814 „op verzoek van de katholieke wereld" bij pauselijke bul werden hersteld door den de orde genegen paus Pius VII.

Het Catholicisme, dat op het einde der 18de eeuw na het uitbreken der Revolutie ten ondergang scheen te neigen, had zich onder de stormen der Fransche omwenteling weten te handhaven en was als een fenix uit zijn asch herrezen. In de oogen van talloos velen in de katholieke wereld was in die vreeselijke revolutiejaren Rome, dat bij de algemeene verslapping van het godsdienstig geloof in de 18de eeuw zijn invloed scheen te verliezen, weder het plechtanker geworden in den woelenden oceaan der menschelijke meeningen. In de harten van velen in de katholieke landen was tegenover het in de 18de eeuw heerschende ongeloof als eene terugwerking de behoefte gekomen aan het van ouds krachtige credo der katholieke Kerk. In het Catholicisme en het Protestantisme dier dagen hetzelfde verschijnsel!

En met die oude katholieke Kerk kwam ook de groote steun dier Kerk, de orde der Jezuieten, weder op den voorgrond bij de herinnering aan de groote diensten, eenmaal in een dergelijk tijdsgewricht door haar aan het Catholicisme bewezen. Gelijk

eenmaal Loyola in de eeuw der Reformatie het Catholicisme had doordrongen van zijn geest, van een krachtigen katholieken geest, zoo hoopte paus Pius VII van het herstel van Loyola's orde zegen voor de nieuw herboren Kerk der 19de eeuw, herboren uit den maalstroom der revolutionnaire meeningen en krachtiger dan ooit daartegenover optredend.

En die hoop des Pausen is niet teleurgesteld. De orde, die in hare Russische ballingschap van 23000 in 1759 tot beneden de 200 leden in 1800 was gedaald, telde in 1816 weder bijna 700, in 1840 ruim 3000 en thans weder omstreeks 13000 leden.

En of zij in de katholieke Kerk der 19de eeuw gewerkt heeft? Wie zal deze vraag ontkennend beantwoorden, al ontbreken ons nog de bronnen om die werkzaamheid nauwkeurig na te gaan?

Herinnere men zich het Vatikaansche concilie van 1870, waar onder bliksem en donder het groote leerstuk der pauselijke onfeilbaarheid werd afgekondigd, een zegepraal der Jezuieten, wier groote woordvoerder Bellarminus een krachtig strijder voor dat leerstuk is geweest, dat thans door de katholieke Kerk is aanvaard. Ziet hunne kloosters en kerken overal in de Protestantsche landen, ook in ons land, zich in steeds grooter getal verheffen, hun onderwijs zich uitbreiden, hun geest veldwinnen in het lichaam der katholieke Kerk. Hoort hunne stem zich uiten op wetenschappelijk gebied met luiden klank, handige dialektiek en toenemend krachtsgevoel.

Raadpleegt men de geschiedboeken van het moderne Frankrijk, men zal er de getuigenissen vinden van hun optreden, minder duidelijk in de politiek, wier geheime roerselen wij nog weinig kennen, dan in het onderwijs, dat er sedert omstreeks 1820 meer en meer onder hunnen invloed geraakte; minder duidelijk zichtbaar in de wereld dan in de Kerk, waar de biechtstoel en de kansel weder tal van Jezuieten met succes zag arbeiden. Wel had de orde veel te lijden van de liberale partij in Frankrijk, die haar herhaaldelijk bemoeilijkte, wel werd zij

er herhaaldelijk — in 1830, in 1848 en 1880 — opgeheven; wel werden hare scholen en huizen herhaaldelijk gesloten. Doch, hier verjaagd, trad zij met taaien levensmoed elders weder op.

Ook Spanje en Portugal zagen de orde beurtelings erkennen en verjagen, naarmate de golven van het politieke leven in conservatieve of liberale richting stroomden en woelden. Zoo ook de Zwitsersche kantons. In het nieuwe groote Duitsche Rijk werd de orde als „staatsgefährlich" reeds in 1872 verdreven. In Italië had de vestiging der eenheid onder leiding van het Huis van Savoye twintig jaren vroeger dezelfde gevolgen voor de orde, die nog in 1903 ook door Frankrijk voor de zooveelste maal „voor eeuwig" buiten de grenzen werd gesloten.

Zoo verwierpen hen vele katholieke landen.

Alleen in enkele protestantsche, benevens in Rusland en in België hebben de Jezuieten tot nog toe als vroeger een vreedzaam leven kunnen leiden. Nederland en Engeland vooral zijn in dit opzicht getrouw gebleven aan de grootsche en schoone traditie der godsdienst- en gewetensvrijheid, waaraan zij voor een groot deel hun ontstaan, hunne volksvrijheden te danken hebben gehad. En ook de groote Republiek aan de overzijde van den Oceaan, met de beide laatstgenoemde landen verwant in oorsprong en ontwikkeling, heeft den Jezuieten volle vrijheid gelaten om te arbeiden op de wijze en in den geest, waarin zij goedvinden dat te doen, mits zij de wetten eerbiedigen van den staat, waarin zij als burgers leven. Moge, wat er ook gebeure, die schoone traditie hier te lande ten minste niet verloren gaan en moge men zich niet door vrees of haat laten verleiden tot gewelddadige maatregelen, zoolang de orde zich niet stelt tegenover den staat, waarin zij is toegelaten als een vereeniging, gelijkgerechtigd met alle andere van dien aard.

Doch, zoo hoor ik vragen, is eene orde als die, wier lotge-

vallen gij hebt beschreven, niet uit haren aard gevaarlijk voor den staat, voor de maatschappij zelve? Het antwoord op die vraag hangt af van deze andere vraag: acht men de leus ,,vrijheid voor allen'' gevaarlijk of niet?

En op die laatste vraag wil ik ten slotte het antwoord niet schuldig blijven. Ik geef toe, dat er in de statuten der Jezuietenorde, in hare inrichting en hare werkzaamheid uit het oogpunt van een tegenstander der katholieke Kerk sommige verderfelijke beginselen liggen opgesloten. Ik geef zelfs toe, dat de geschiedenis van het Jezuitisme aanleiding geeft tot de vrees, dat er nogmaals een tijd kan komen, waarin deze vurige en duchtig geharnaste strijders voor de belangen der katholieke Kerk gevaarlijk zijn voor de orde in den staat, zooals niet-Katholieken die opvatten. Doch aan de andere zijde heb ik genoeg vertrouwen op het tooverwoord: vrijheid en recht voor alle burgers, genoeg vertrouwen vooral op de toekomst der menschheid, om den voor gevaren van dien aard beduchten te durven toevoegen: laat hen arbeiden, laat hen werken voor wat zij in gemoede en in volle overtuiging de waarheid achten en bestrijdt hen alleen met de wapenen des lichts, met open vizier. Het is gemakkelijk tegenstanders den mond te snoeren door ze te verbannen, doch op die wijze overwon men tegenstanders op den duur nog nooit, versterkte hen integendeel eerder.

Van onze zijde geen dwangmaatregelen, geen uitsluitingswetten doch de royale strijd van gevoelen tegen gevoelen, van overtuiging tegen overtuiging en dan met waardeering van het betrekkelijk goede in de beginselen en daden des tegenstanders, zonder haat en zonder vrees, zonder vooroordeel, onder het roemrijke, in Nederland steeds hoog gehouden vaandel der vrijheid, der vrijheid van gedachte in de eerste plaats. Haec libertatis ergo.

ROBERT FRUIN.

Het leven te beschrijven van een man als Robert Fruin mag een benijdenswaardige maar tevens een zware taak heeten voor hem, die het zal ondernemen. Een halve eeuw lang heeft Fruin door zijn talrijke geschriften op wetenschappelijk, op staatkundig gebied een belangrijken invloed geoefend op onze denkbeelden en gevoelens. Zijn omvangrijke briefwisseling met mannen en vrouwen uit alle kringen bracht hem met talloos velen in den lande persoonlijk in aanraking. Zijn groote veelzijdigheid, aan diep inzicht gepaard, gaf aan zijn werkzaamheid een buitengewonen omvang en een buitengewone beteekenis. En aan bronnen voor de kennis van dit lange, vruchtbare leven ontbreekt het niet. Zijn geschriften in de eerste plaats kunnen daarbij dienen. De zorgvuldig bewaarde briefwisseling werd door de familie met groote welwillendheid tot mijn beschikking gesteld, daarmede ook vele brieven, aan anderen door hem geschreven; ,,epistolari historia nulla fidelior neque tutior'', wanneer, zooals meestal hier, de schrijver er niet aan denkt, dat men zijne brieven voor een dergelijk doel zal bewaren. Zijn talrijke aanteekeningen zoowel van wetenschappelijken als van staatkundigen en persoonlijken aard stonden mij eveneens ten dienste. Bovendien heb ik mijn eigene dierbare herinneringen aan een hartelijke vriendschap van twintig jaren. Met deze gegevens waag ik het, hoewel noode, het leven van dezen hoogbegaafden geschiedkenner te schetsen.

Robert Jacobus Fruin werd den 14den November 1823 te Rotterdam geboren uit een familie, die zich tegen het einde der

vorige eeuw uit Engeland naar ons land had begeven. De familie Frewen of Frewin, zooals zij zich in Engeland met een daar veel voorkomenden naam noemde, was niet zeer aanzienlijk, al meende zij, misschien terecht, in den bekenden puritein ten dage van Elizabeth en den beroemden aartsbisschop van York uit de 17de eeuw, Accepted Frewen, een harer leden te mogen begroeten. Fruin's grootvader was een papierfabrikant uit Warwickshire, die na zwaren tegenspoed in zijn zaken, zijn geboorteland had verlaten om met de zijnen naar Amerika over te steken maar, naar de familie-overlevering, onderweg besloot te Rotterdam zijn geluk nog eens te beproeven. Robert's vader was apotheker te dier stede, een verstandig en algemeen geacht burger, teruggetrokken en werkzaam van aard, te Rotterdam omstreeks 1840 bekend als een man van kalm en helder oordeel, van praktisch inzicht in zaken en daarom de vraagbaak van zeer velen. Zijn moeder behoorde tot de gegoede Rotterdamsche apothekersfamilie Perk. Van vaders- en moederszijde was Fruin dus gesproten uit den gegoeden burgerstand, die van ouds geacht werd de kern onzer natie uit te maken — de thans minder hoog gestelde ,,middelklasse'', waarvan hij zelf omstreeks 1860 in een zijner politieke brochures zegt, dat ,,haar de toekomst behoort'', haar, ,,doorgaans de meest verlichte''.

En hij verloochende die afkomst niet, ook in zijn uiterlijk. Fruin had, gelijk zijn vader, wiens evenbeeld hij moet geweest zijn, in zijn uiterlijke verschijning iets burgerlijks, dat hemzelven wel eens hinderde. Ook zijn sympathieën gingen sterk dien kant uit. Zijn strakke gelaatstrekken plachten zijn gemoedsbewegingen, hoe sterk ook, niet te verraden; tegenover vreemden was hij weinig mededeelzaam, stroef zelfs; zijn burgerlijke eenvoud, zijn ietwat nuchtere praktische zin, zijn helder gezond verstand vielen spoedig in het oog — eigenschappen, die zoowel den Engelschen als den Hollandschen burger kenmerken. Hij was eenvoudig ook in zijn binnenkamer en her-

innerde in dezen aan den welbekenden karaktertrek van Jan de Witt. De soberheid had hij tot een zijner grondstellingen gemaakt, zijn levensbehoeften allengs tot een klein minimum terugbrengend, wars van allen overdaad, burgerlijk eenvoudig in kleeding en manieren gelijk in taal, afkeerig van alle aanstellerij, van allen pronk en weelde. Zijn woning was die van een deftig, maar eenvoudig burger, zijn leven bijna dat van een monnik, dat hij schertsend wel eens als zijn ideaal voorstelde.

Van zijn Engelsche afkomst sprak hij gaarne, zelfs met eenigen trots. Schreef hij niet eenmaal naar aanleiding van de Transvaalsche crisis van 1880 — weemoedige herinnering in deze dagen — ,,dat de eer van Oud-Engeland (hem) weinig minder lief (was) dan de eer van (zijn) Vaderland?''

Dankte hij sommige dezer karaktertrekken aan zijn vader, dien hij reeds in 1845 verloor, ook zijn moeder heeft grooten invloed op hem gehad. Hij had haar, zij had hem innig lief en de voortreffelijke vrouw, hoog door hem vereerd en met liefdevolle zorgen omgeven, zag van hare zijde tot Robert, haren tweeden zoon, op met moederlijken trots; maar die trots was ook bij haar gemengd met dat diep ontzag voor zijn bekwaamheden en zijn karakter, dat bij allen, die Fruin als vriend liefhadden, in mindere of meerdere mate met de hem betoonde vereering samenging, ja niet zelden zekeren eerbiedigen afstand deed ontstaan. Tot haren dood in 1870 bleef die teederheid van weerszijden zich uiten en wie Fruin meer intiem heeft gekend, weet, hoe innig hij hare nagedachtenis vereerde.

Van zijn jeugd, die hij geheel te Rotterdam doorbracht, is ons weinig bekend. Het stille ouderlijke huis, waar Fruin met zijn beide broeders en zijn hartelijk beminde zuster in alle huiselijkheid opgroeide, ondervond weinig afwisseling: ernstige levensopvatting, strenge plichtsbetrachting, hartelijke liefde, gestadige arbeid stonden er op den voorgrond. Robert bereidde zich, evenals zijn oudere en later zijn jongere broeder, op de

akademische studie voor aan het Erasmiaansche gymnasium, toen geleid door den rector Schneither. Onder de oudere leerlingen moet hij nog D. Burger en C. W. Opzoomer gekend hebben, onder de jongere, zijn tijdgenooten, vooral F. W. B. van Bell. Hij heeft er van 1837 tot 1842 met grooten ijver en stipte plichtsbetrachting gewerkt maar het blijkt niet, dat één zijner leermeesters een grooten invloed op zijne vorming heeft gehad. Zelfstandig ontwikkelde zich bij hem ,,de behoefte aan zekerheid en preciesheid in zijn weten'', die een zijner meest in het oog vallende eigenschappen was.

Hij zelf, herinnerend aan zijn opleiding te Rotterdam, spreekt, meer dan van zijn onderwijzers, van de boeken, die hij las in zijn ,,vrijen tijd'' — dat groote voorrecht van hen, die in vroeger dagen onderwijs genoten — van de Reizen van Anacharsis, de Levens van Plutarchus, vooral van Heeren's ,,Ideen' über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der Alten Welt'', het ,,wegsleepende boek'', dat ,,vooreerst de richting (zijner) studie bepaalde''.

Het was niet de richting van het schoolonderwijs dier dagen. De oude Latijnsche scholen bepaalden zich bijna uitsluitend tot de studie van Latijn en Grieksch, welke talen men er voortreffelijk leerde maar buiten welke aan andere zaken op school al zeer weinig aandacht werd besteed. Voor de ontwikkeling van zijn aanleg voor historische studie moest Fruin vooral rekenen op zijn lectuur. In die jongensjaren reeds onderscheidde zich onze Robert, zeiden mij betrouwbare berichtgevers, door iets eenzelvigs, dat den stillen onderzoeker, den toekomstigen geleerde voorspelde, door het kalme, heldere, zelfbewuste oordeel, dat den zelfstandigen denker kenmerkt en de omgeving ontzag inboezemt.

Vooral de Egyptische geschiedenis, zegt hij zelf, met hare nog diep omsluierde ,,geheimenissen'' trok den gymnasiast aan en zette zijn — niet licht opvlammende — ,,verbeelding in vlam'': ,,geen begeerlijker lot dan mee te mogen werken om die gehei-

menissen te ontsluieren en het licht der geschiedenis over dat verre, verre verleden te doen opgaan.''

De studie in de letteren was voor hem aangewezen en daaraan wijdde hij zich ook, toen hij, op het voorbeeld van zijn ouderen broeder Thomas, den theoloog, in September 1842 de Leidsche hoogeschool ging bezoeken.

De idealen, waarmede hij naar Leiden was gekomen, werden door het onderwijs van Mahne en Peerlkamp, zelfs van Bake, slechts weinig bevredigd, hoe ,,ruim van blik'', hoe scherpzinnig, hoe nauwkeurig hunne studie der klassieke Oudheid ook mocht heeten. Nog minder door dat van den deftigen ouden Siegenbeek, die, naar men zegt, op zijn colleges over Vaderlandsche geschiedenis weinig anders dan Wagenaar placht voor te lezen, of van den braven Schrant, die na Siegenbeek's dood de ,,eloquentia'' aan de Nederlandsche letterkunde verbond en misschien meer verstand had van de eerste dan van de laatste.

Fruin woonde hunne colleges bij, kwam persoonlijk veel met Bake en Geel in aanraking, las de klassieke Grieken en Romeinen, eerst plichtmatig, later werkelijk met belangstelling, vooral de historici, Sophocles en Horatius, welke laatste zijn lievelingsdichter werd; maar voor de taalstudie ,,kon hij den smaak maar niet vatten'', erkent hij later, hoewel het hem aan begaafdheid ook daarvoor allerminst ontbrak. Veeleer dan de professoren mag de museum-directeur Leemans zijn leider heeten, minder trouwens in de richting, de kunst-archaeologische, waarin deze zich bij voorkeur bewoog, dan wel op het gebied van de taal der hieroglyphen en dat der geschiedenis van het oude Egypte. Het Museum van Oudheden met zijn onuitputtelijke, toen nog weinig onderzochte schatten betreffende Egypte's oudheid, was de plaats, waar hij zich het liefst ophield, vooral sedert hij er in zijn tweede studiejaar met vriendelijke vergunning van Leemans dagelijks mocht komen; de lijst zijner boeken, die hij in het begin van zijn studententijd

opstelde en in de eerstvolgende jaren, methodisch ook hierin, getrouw bijhield, bewijst den meer dan gewonen omvang zijner studiën op dit gebied. Van de moderne Nederlandsche literatuur is vooral Bilderdijk sterk in de lijst vertegenwoordigd; de buitenlandsche letterkunde trok blijkbaar nog weinig zijn aandacht; van boeken over Nederlandsche geschiedenis geen spoor; de klassieke auteurs daarentegen zijn in voldoende mate aanwezig.

De vriendschappelijke verhouding, die weldra tusschen Leemans en Fruin ontstond, bevorderde ten zeerste den geregelden voortgang van Fruin's Egyptische studiën, die dan ook leidden tot het plan om aan het slot van zijn studietijd een philologisch-historische dissertatie te schrijven „De Manethone Sebennyta librorumque ab eo scriptorum reliquiis".

De diepere studie der Egyptische geschiedenis had toen echter reeds éen aanmerkelijke verandering in zijn neigingen teweeggebracht. Die studie, op breeden grondslag en met veel toewijding begonnen, was op diepe teleurstelling uitgeloopen: „de Egyptische literatuur bleek arm en weinig leerrijk te zijn"; de onzekerheid der teksten, hunne onbegrijpelijkheid in vele opzichten, de toen verklaarbare overtuiging, „dat de geschiedenis der Pharao's in geen geval meer dan een dor geraamte van namen en jaartallen bij benadering worden zou" — dat alles had Fruin, die aan „vaste lijnen" behoefte had, „uit het Oosten naar Griekenland en Italië" teruggebracht. De lezing der werken van Otfried Müller en Niebuhr, de studie der mythologie maar vooral die van Thucydides — een zijner meest geliefde voorbeelden later — deed het overige. Fruin was voor de Egyptologie verloren, ook al zou hij nog op het eenmaal gekozen onderwerp promoveeren.

Zou daarbij ook niet de invloed van Opzoomer hebben medegewerkt?

Fruin zelf spreekt er niet van in zijn „Afscheidsrede": hij liet zich in latere jaren zelden over Opzoomer uit, vooral niet

in het openbaar. Maar wat hij anderen en mij zelven over zijn verhouding tot den ouden vriend zijner studiejaren heeft gezegd, wat uit de briefwisseling met Opzoomer van die jaren blijkt, laat geen twijfel over. Als Fruin hem uit Leiden schrijft, dat hij nu (1846) meer in mythologie werkt, antwoordt de zeer modern gevoelende Opzoomer na een kleurige lofspraak op dit vak, ,,een warande van geurige bloemen, terwijl de zon nog haar toppunt niet heeft bereikt en de knoppen zengt, maar eerst de ochtend haar licht verspreidt en de dauw nog aan de blaadjes hangt'', zijn jongeren vriend als volgt: ,,de weg dien gij in uwe studiën zijt ingeslagen, bevalt mij bij uitnemendheid. Ik behoef u niet op te wekken om dien met ijver te bewandelen''. Hij verheugt zich, ,,dat Thucydides de eerste plaats op (F.'s) tafel heeft ingenomen. Ik zie die er liever dan al die Egyptische trekschuiten. Niet dat ik deze studie gering schat . . . maar èn voor uw eigen genot èn voor uwen invloed op de maatschappij zal, geloof ik, een vak van meer algemeene strekking beter zijn''. Hij was dan ook met het onderwerp der dissertatie weinig ingenomen en betreurde het feit, dat Fruin zich daarmede scheen te willen inlijven in het gelid der ,,dorre en suffende kamergeleerden''.

Opzoomer behoorde niet tot de eerste Akademievrienden van Fruin. Dat waren F. van Bell, de latere Groningsche hoogleeraar, P. J. Uylenbroek, de latere Haarlemsche rector, en anderen, meest Rotterdammers, geweest, maar het corpsleven, met name de toen te Leiden aanhangige kwestie van het noviciaat, had Fruin met Opzoomer, Burger en andere ouderen in nadere kennis gebracht. In zijn latere studentenjaren behoorden ook Goudsmit, Matthijs de Vries, Dozy tot zijne kennissen. Fruin, van wiens bekwaamheden toen reeds een groote roep uitging, heeft als rector van het corps in 1846/7 een belangrijke rol aan de Leidsche Akademie gespeeld.

Met Opzoomer stond hij op den intiemsten voet — het begin eener vriendschap, die 25 jaren lang aanleiding zou geven tot

levendige zoo mondelinge als schriftelijke gedachtenwisseling tusschen deze beide merkwaardige mannen. Slechts een deel dier briefwisseling is ons bewaard en dan nog alleen van de zijde van Opzoomer, maar ook dat overschot is van uiterst veel belang voor de kennis van beider innerlijk leven. Aan Opzoomer's ervaren hand wijdde Fruin zich in deze jaren reeds aan de ernstige beoefening der wijsbegeerte; hij las Fichte, Hegel, Lessing, Rousseau, Strausz, Spinoza voor het eerst — later waren Comte, Mill en Spencer zijn geliefkoosde wijsgeerige lectuur —; hij nam een levendig aandeel in den hevigen kamp van omstreeks 1845 tusschen Opzoomer en Scholten, de philosophie en de theologie, nog niet volkomen ,,ten innigste verbroederd''. Zelf overtuigd determinist, legde hij onder Opzoomer's machtigen persoonlijken invloed in die jaren van gisting, ook in Opzoomer's eigen gemoed, den grondslag voor zijn zeer vrijzinnige, meer wijsgeerige dan theologische, zeer onkerkelijke denkwijze op godsdienstig gebied. Niet het ongeloof maar een op wijsgeerige gronden berustend geloof, later een op wijsgeerige gronden berustende overtuiging van onwetendheid in de dingen des geloofs — dat was de aard van Fruin's meening omtrent deze punten. Zijn merkwaardige studiën over ,,Het geloof aan wonderen'' en over ,,Galilei'' doen zien, hoe hij juichte in de langzame maar gestadige overwinning ,,der wetenschap op de overlevering, der leeken op de geestelijkheid'', in ,,het breken van de overmacht der Kerk'', ook al had hij eerbied voor de geloofsovertuiging van anderen, die niet tevreden waren met de onwetendheid, waarin hij berustte.

Behoeft het betoog, dat Fruin in deze jaren met belangstelling ook het staatkundig leven van zijn tijd zoowel in Frankrijk en elders als hier te lande gadesloeg en met hart en ziel de ,,liberale staatkunde'' was toegedaan, die hier onder leiding van Thorbecke, Luzac en de hunnen meer en meer veld won? Ik herinner mij nog een gesprek met hem, een der laatste, die

ik met hem mocht voeren, toen hij mij verhaalde van dien jongen tijd van het liberalisme, nog onder den druk van de conservatieve regeering maar reeds hopend op, neen hoopvol verwachtend het ,,verjongde volksleven", dat de ook hier duidelijk merkbare gisting der gemoederen in de eerstvolgende jaren zou brengen. De kring, waarin hij zich bewoog, bestond dan ook zoo goed als uitsluitend uit jonge liberalen, leerlingen en aanhangers van den grooten ,,Thor". Van dezen hoopten zij in dien ,,interessantsten tijd in de geheele geschiedenis", zegt een zijner correspondenten, de hervormingen, tegengehouden door een regeering, voor wier onverantwoordelijk doen en laten geen woord van afkeuring sterk genoeg scheen, die zij haatten met den vurigen politieken haat, de bittere politieke minachting der jeugd, en wier leiders — ,,dompers", ,,bijgeloovigen" — zij met afkeer en minachting bejegenden. Fruin, met zijn toen reeds ,,leuke" wijze van zien, behoorde intusschen nooit tot de heftigste liberalen. Verre van dien. Terwijl zijn driftige vrienden zich door Girardin's Presse lieten opwinden of zelfs door communistische en socialistische denkbeelden medeslepen, las hij bij voorkeur het Journal des Débats, dat een gematigder toon aansloeg. Terwijl zij er van spraken — gelukkig alleen spraken — om de verfoeide aristocraten ,,met de wapenen in de hand" tot toegeven te dwingen, verkoos hij — de ,,diplomaat", smaalden zij — kalmer overtuigingsmiddelen. Ook hij echter juichte van harte, toen Louis Philippe viel en in Maart 1848 ook hier te lande ,,het rijk der pruiken voor altijd uit", immers de nieuwe Grondwet in aantocht scheen te zijn.

Thorbecke was ook Fruin's vereerde politieke leider, maar onze zelfstandige denker was nooit een blind vereerder van den grooten staatsman, had een open oog voor diens gebreken als mensch, als staatsman en schroomde niet dit openlijk te laten hooren, wat den autocratischen ,,Thor" weinig behaagde. Fruin was bovendien zelf te gematigd en te zeer met gematigde con-

servatieve mannen als Van Assen, Bake en Geel bevriend om met hun persoonlijken vijand, „monsieur" Thorbecke, door dik en dun te gaan en zich, zooals deze van de zijnen verlangde, scherp tegenover hen te stellen.

De maanden vóór zijne promotie bracht Fruin in stille afzondering te Rotterdam door. Hij promoveerde met weinig ophef den 18den December 1847 op de reeds genoemde dissertatie, een volgens deskundigen werkelijk voortreffelijk geschrift, dat getuigenis aflegt niet alleen van de kennis, maar ook van de kritische begaafdheid des schrijvers. De beroemde Egyptoloog Champollion, die hem voor een toegezonden exemplaar had te bedanken, zegt erover in een uitvoerigen brief aan den jongen doctor: „un excellent ouvrage. C'est de la bonne et savante critique, bien au courant des plus récentes publications et qui doit être un précieux manuel pour les recherches archéologiques Egyptiennes dans leurs rapports avec le fidèle historien de ses Rois." Maar zij sloot — wij hoorden reeds waarom — deze periode van Fruin's studieleven af, ook al teekende hij volgens zijn reeds toen vaste gewoonte nog jaren daarna in zijn exemplaar zorgvuldig aan, wat op het onderwerp betrekking had. In later tijd placht hij „te glimlachen over den jongen auteur, dien ik haast niet voor mijzelven erkennen kan."

Een tijd van onzekerheid ving toen aan. De klassieke philologie had weinig aantrekkelijks voor hem, het ambt van leeraar daarin nog veel minder. Zijn middelen — zijn vader had een klein fortuin nagelaten — veroorloofden hem zich niet te haasten en hij bleef dus voorloopig eenigen tijd te Rotterdam bij zijn moeder wonen, zijn wijsgeerig-letterkundige studiën voortzettend. Niet het minst onder den invloed van de gebeurtenissen van het revolutiejaar 1848 verhuisde hij, op aandrang van Opzoomer wederom, in den zomer van dat jaar naar Utrecht, daar de bedrijvige koopmansstad, met hoeveel belangstelling hij hare ontwikkeling ook gadesloeg, hem op den duur te weinig geestesvoedsel naar zijn smaak kon bieden,

zijn vooruitzichten aldaar zeer luttel mochten heeten en het verkeer met Opzoomer en de zijnen in een Academiestad hem aanlokte.

Anderhalf jaar ongeveer heeft hij te Utrecht gewoond, „een heerlijke tijd", placht hij te zeggen: het was een tijd van studie, onafgebroken studie in de wetenschappen, die hem thans het naast aan het hart lagen: wijsbegeerte, staatkunde, staathuishoudkunde, geschiedenis. Het moderne leven trok hem en hij liet zich gewillig medevoeren op den machtigen stroom, zelf met vaste hand intusschen het roer van de boot zijns levens houdend, zijn eigen weg kiezend met rustigen blik op de woelende wateren van het staatkundige en maatschappelijke leven om hem heen. Geestdrift was zijn deel niet; hartstocht kende hij wel degelijk, ook politieken hartstocht, maar zijn ijzeren wil betoomde ook dezen; zijn diplomatieke aanleg zou hem — meende men toen reeds — langzaam, langzaam maar zeker brengen, waar hij wilde komen. Doch hij was eerst aan het begin van zijn loopbaan en zijn weg teekende zich nog niet duidelijk af in de toekomst. Het was nog een tijd van afwachting en, in afwachting, van rustige studie op breeden grondslag.

De dagelijksche omgang met Opzoomer, met Donders, wiens colleges over anthropologie hij zeer trouw volgde, in mindere mate met Buys Ballot en wie er meer in het „aristocratisch-conservatieve" Utrecht dier dagen tot den kleinen maar door intellectueele kracht sterken kring van liberalen op godsdienstig en politiek gebied behoorden, was hem een groot genot. Daar leerde hij in genotvolle avonden, aan gezamenlijke lectuur gewijd, Göthe, Heine en vooral Shakespeare begrijpen, met Opzoomer en Donders sprekend over de letterkundige schoonheden dier groote modernen; daar leefde hij met Opzoomer den overgang van diens denkbeelden tot de wijsbegeerte der ervaring mede; daar maakte hij aan de hand van Donders en Mulder kennis met de hoofdresultaten der physiologie, der scheikunde,

der nieuwere natuurwetenschap in het algemeen, met hare grootsche uitzichten in de toekomst, met de beloften van ,,waarheid'', die ,,hare methode zou doen vinden''. Zijn op het werkelijke leven gerichte geest werd eindelijk een tijd lang geheel beheerscht door Mill's tot zijn verstand sprekende geschriften, die zijn grooten aanleg voor de studie der staathuishoudkunde ontwikkelden. Zijne aanteekeningen uit die jaren geven getuigenis van den ijver, waarmede hij zich ook aan deze studiën wijdde.

Maar op den duur kon dit voortgezet studentenleven te Utrecht hem niet bevredigen. Fruin gevoelde te veel neiging tot de praktijk om niet uit te zien naar eene geschikte gelegenheid om bij het Hooger Onderwijs op te treden, het liefst in de geschiedenis, tot welk vak hij zich meer en meer geroepen voelde, omdat hij met Opzoomer meende door de studie in dat vak en de opleiding van de jeugd tot de kennis, tot het begrijpen van haar eigen tijd naar zijn krachten te kunnen medewerken aan het groote hervormingswerk, waartoe beiden hun tijd bestemd achten. En dan het liefst de ,,groote'', de algemeene geschiedenis. In afwachting van zulk een post ontwikkelde hij zijn geest in alle richtingen en gaf reeds blijken van zijn begaafdheid op historisch gebied door een redevoering, den 15den Februari 1849 op aandrang zijner vrienden gehouden in het Utrechtsche Leesmuseum, toen een der belangrijkste middelpunten van intellectueel leven in ons land.

Het onderwerp dezer rede was een wijsgeerig-historische vergelijking tusschen zijn eigen tijd en dien van de Sophisten; het doel was de groote overeenkomst tusschen de beide tijdperken aan te wijzen op het voetspoor van Coleridge, wiens stelregel bij het schrijven van de hoofdartikels in de Morning Post deze was: dat de gebeurtenissen van den dag het best worden begrepen, wanneer men ze vergelijkt met analoge gebeurtenissen van vroeger dagen. Het revolutionaire karakter van den hem welbekenden tijd van Sophocles en Aristophanes,

van Thucydides en de Sophisten, scheen met dat van de jaren 1840/9 in zulk een verband te staan: de losbandigheid, de anarchie op godsdienstig en algemeen zedelijk gebied, de willekeur der denkbeelden in het staatkundige, ook in zijn dagen, zouden den spreker met bange vrees voor de toekomst vervullen, maar hij vertrouwt ten volle op ,,het vrije en algemeene onderzoek, dat de meeste jammeren, die wij te betreuren hebben, over ons heeft gebracht en ook alleen in staat is ze weer te verdrijven en te vergoeden". ,,Hetzij het geloof, hetzij de wetenschap bestemd is om uit den strijd, dien zij elkaar thans" om het bezit der toekomst ,,leveren, als overwinnaar op te treden", met zekerheid valt te zeggen, dat ,,geen dwang, geen aanmatiging doel zal treffen". Hij eindigt — wij hooren er den jongen liberaal van 1848 in, het blijmoedig vertrouwen op de toovermacht der vrijheid — met den uitroep: ,,Weg dan met alle palliatieven, met drukperswetten en verordeningen tegen de clubs: het vrije subjectieve denken alleen is magtig zichzelf te dooden en gezag uit beginselloosheid voort te brengen."

Deze rede toont aan, hoe Fruin's ernstiger historische studie is uitgegaan niet van kamergeleerde neigingen maar van de begeerte om het staatkundige en maatschappelijke leven van den eigen tijd te leeren begrijpen. Vroeger had hij zich tot de geschiedenis aangetrokken gevoeld uit hetzij aangeboren, hetzij door lectuur ontstane en gevoede neiging tot onderzoek van het verre verleden; thans had hem — gelijk eenmaal Ranke in diens eigen jeugd — het belangwekkende werkelijke leven om hem heen gegrepen met vasten greep. Het zou hem niet spoedig loslaten.

De hervorming van het gymnasium te Leiden, waar onder invloed van mannen als Bake en Geel, die met al hun behoudzucht toch niet blind waren voor de teekenen des tijds, aan de hedendaagsche talen en geschiedenis een plaats was inge-

ruimd, had daar Matthijs de Vries als praeceptor in Nederlandsch en Geschiedenis doen optreden. Toen De Vries in 1849 als hoogleeraar naar Groningen vertrok, wist Bake, die aan Fruin den wenk had gegeven te solliciteeren naar de betrekking, gesplitst in een voor Nederlandsch en een voor Geschiedenis, zijn benoeming voor de laatste helft te bewerken, terwijl de eerste aan Mr. L. Ph. C. van den Bergh werd opgedragen.

Zoo keerde Fruin als eerste praeceptor aan het gymnasium naar Leiden terug, waar hij ook den ouden kring weder terugvond, zonder De Vries maar vermeerderd met Kiehl, Van Vloten, Van den Bergh, veelbelovende mannen van verschillende begaafdheid, bij wie de nieuwe praeceptor zich weldra aansloot; hij woonde met Kiehl en Van Vloten zelfs in één huis, het bekende ,,professorenhuis'' op de Breestraat.

Zijn betrekking aan het gymnasium beviel hem intusschen weldra maar half. Met voldoening spreekt hij later van het ,,groote nut'', dat hijzelf er uit getrokken heeft, daar de tien jaren van zijn praeceptoraat zijn ,,leerjaren als historicus'' geweest zijn. Met groot plichtbesef, zooals wij van een man als Fruin kunnen verwachten, heeft hij zijn taak aangevat en zijn onderwijs in de geschiedenis is ook — dat mag ik op getuigenis van sommige zijner leerlingen wel verklaren — voor de school ,,niet zonder nut geweest'', gelijk hij vertrouwde, maar de lust in het eigenlijke schoolonderwijs heeft hem, geloof ik, steeds ontbroken. Fruin ging niet gemakkelijk om met de jeugd; ook van hem gold, dat hij niet goed kon verkroppen ,,het beste wat hij wist'' niet aan zijn hoorders te kunnen mededeelen. En juist dat beste had hij hun willen geven; juist daardoor had hij gehoopt mede te werken aan het groote werk van zijn tijd! Slechts enkele meer begaafden genoten van zijn veelomvattende kennis in volle mate, als hij hun des Zaterdagsavonds ten zijnent inwijdde in de werken van Michelet en Walter Scott en wie onder de moderne schrijvers meer geschikt

waren om jeugdige gemoederen met historischen zin te vervullen. Hij was mans en handig genoeg om zijnen leerlingen de baas te blijven, maar meer dan eens komen in zijn brieven uitdrukkingen van beredeneerde berusting voor in het lot, dat hem veroordeelt tot ,,opleiding van de weerbarstige jeugd'', terwijl zoo vele zijner beste vrienden zich mochten wijden aan het akademisch onderwijs.

Een groot geluk was het voor hem, dat zijn beminde ,,junior'', zijn trouwe broeder Jacques, die in 1848 de Akademie was komen bezoeken, te Leiden eenige jaren lang in nauwe vriendschap met hem samenleven kon. Ook Jacques, de ,,historische jurist'', dien zijn vriend De Pinto hier schetste, had een krachtigen historischen aanleg. Aandoenlijk is de liefde tusschen deze beide begaafde broeders, hoezeer zij ook in karakter verschilden. De stille, stroeve, nuchtere, bedachtzame, in zichzelf gekeerde, zich zelf beheerschende, voorzichtige Robert en de vroolijke, opene, dichterlijk aangelegde, voortvarende Jacques begrepen elkander volkomen, stortten hunne harten voor elkander uit en leefden tot aan Jacques' te vroeg heengaan in 1884 in volkomen harmonie, deelend in elkanders arbeid, in elkanders lief en leed. Naast de liefde tot zijn moeder is die tot dezen broeder voor Fruin een bron van het reinste, het innigste genot geweest en de herinnering aan wat die beiden in zijn leven hadden beteekend was hem tot in zijn laatste dagen iets heiligs, waarvan hij alleen tot zijn beste vrienden, en dan nog slechts somtijds, vrijuit placht te spreken, bevreesd als hij scheen voor elke ruwe aanraking, die dat heerlijke met onvoorzichtige hand zou kunnen schenden. In die liefde kwam zijn, in tegenstelling tot het gewoonlijk stroeve gelaat, zoo teedere ziel het schoonst uit. Wie zijn leven beschrijft, kan en mag van haar niet geheel zwijgen, al wil hij ook van zijn zijde de heiligheid van deze banden des bloeds ten volle eerbiedigen.

Het Leidsche leven beviel hem beter dan hij zich aanvankelijk had voorgesteld. Hij werd opgenomen in een door Bake opge-

richt ,,philologisch gezelschap'', dat eens per maand placht te vergaderen en waartoe, blijkens de nog bewaarde notulen, een aantal der voortreffelijkste jongere geleerden uit Leiden, of daar tijdelijk gevestigd, behoorden. Het had ten doel door onderlinge bespreking en voordrachten het ,,commune vinculum scientiarum'' te versterken. Fruin was er weldra secretaris van en ondervond, dat met de genoemde jongeren en de besten der ouderen, vooral Geel en Bake, nieuw wetenschappelijk leven in de oude Akademiestad was gekomen, dat met Scholten, Cobet, Kaiser, Dozy, Vissering, Rijke, Veth, Kiehl aan het hoofd, de deftige maar ,,muffe geleerdheid'' der dagen van Siegenbeek zegevierend verdrong. Ook zijne opneming in de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde (1851) deed hem veel genoegen. De omgang met oude en nieuwe vrienden, het huiselijk verkeer bij velen, vooral bij Van Assen, Bake, Luzac, Pluygers, Rijke en anderen, bond hem steeds nauwer aan den Leidschen kring. De tijd, dien zijn ambt hem overliet, werd gewijd aan studie en gezellig verkeer, afgewisseld door talrijke reizen naar zijn moeder te Rotterdam. Een rijpe vrucht zijner studie, aanknoopend aan zijn vroegere ,,mythologische'' periode, waarvan zij eigenlijk weder het slot geweest is gelijk zijn dissertatie die zijner Egyptische studiën, was zijn ,,Verhandeling over de Goden, die in Griekenland en Italië gelijkelijk vereerd werden'', een voor dien tijd uitnemend geschrift, dat volgens het oordeel van verschillende deskundigen, schoon natuurlijk in sommige opzichten verouderd, zijn beteekenis nog niet heeft verloren: de schrijver toonde door zijn op den voorgrond stellen der plaatselijke culten te gevoelen, zegt een hunner, ,,dat de sleutel der mythologie eigenlijk in de cultusgeschiedenis te vinden is''.

Fruin had altijd zekeren aandrang van buiten noodig om hem tot schrijven te brengen. Dat was geen bescheidenheid of besluiteloosheid, naar men wel eens meent. Verre van dien. Het was zekere ,,hate of task work'', die hem ,,from his infancy

upwards'' bezielde. Hij was vol vurige begeerte om te weten, om het onderwerp, waarmede zijn altijd werkzame geest zich bezig hield, te doorgronden; maar, wanneer hij dit doel eenmaal bereikt had, was voor hem ,,de aardigheid'' er grootendeels ,,af'': hij was tevreden met het verkregen inzicht en gevoelde slechts weinig behoefte om dit inzicht ook bij anderen ingang te doen vinden; zijn belangstelling in de zaak, hoe vurig ook, nam een einde. Zoo was het later, zoo was het reeds toen, en Opzoomer kon in een zijner brieven van 1852 van het zoo even genoemde geschrift spreken als van het ,,derde dwangwerk, dat uit (Fruins) handen is gekomen'', de hoop uitdrukkend, ,,dat meermalen de gelegenheid (Fruin) noodzaken (zou) voor den dag te schieten''. Gelukkig behoefde die aandrang nooit zoo bijzonder sterk te zijn, maar noodig was hij: ditmaal was het de noodzakelijkheid om als ,,eerste praeceptor'' iets van zijn hand in het gymnasiale Programma te laten drukken, die hem aandreef.

Maar zijn studiën bewogen zich reeds in die richting, die hij later met grooter zelfbewustheid zou inslaan. Fruin begon zich toe te leggen op de geschiedenis des vaderlands, voorgelicht door den helderen fakkel, dien Bakhuizen van den Brink eenige jaren te voren had ontstoken, de man, aan wien hij naast Opzoomer ,,voor (zijn) vorming onberekenbaar veel verschuldigd (is geweest'').

Ook Bakhuizen maakte in 1850 deel uit van den wetenschappelijken kring, waarin Fruin zich bewoog. Hij woonde toen tijdelijk ambteloos te Leiden en stond met den veel jongeren praeceptor op zeer vriendschappelijken voet — de luidruchtige geniale libertijn met den stillen, ordelijker werker, de ervaren geschiedvorscher met den veelbelovenden beginner.

De noodzakelijkheid om bij eenigszins ernstige studie der vaderlandsche geschiedenis, die hij op het gymnasium doceerde, tot de bronnen zelve terug te gaan bleek Fruin bij den intiemen omgang met Bakhuizen meer en meer. Ofschoon deze reeds

spoedig Leiden verliet om als adjunct-archivaris des Rijks onder De Jonge in Den Haag op te treden, hield die persoonlijke betrekking niet op en Fruin werd een der trouwste bezoekers van het Rijksarchief, dat weldra dank zij Bakhuizen's talentvolle leiding voor historisch onderzoek meer en meer geopend werd. Het was vooral de tijd van den Tachtigjarigen oorlog, die Fruin begon aan te trekken, de tijd, waaraan ook Bakhuizen zijne krachten wijdde en waaraan Groen van Prinsterer door de uitgave van de eerste deelen der ,,Archives de la Maison d'Orange-Nassau'' nieuw leven had bijgezet. Hij las Van Meteren, Bor, Hooft, leerde al lezend Spaansch en Italiaansch om de in die talen geschreven bronnen te kunnen verstaan en breidde zijn kennis naar alle zijden uit, niet het minst door de lezing van Ranke, waarmede hij in deze jaren begonnen is.

Maar ook de zoo merkwaardige staatkunde van den dag boeide hem nog steeds. De Coup d'état van 2 December 1851 vervulde hem met diepe ergernis en hij verweet Opzoomer, die er kalmer onder was, diens ,,ultra-conservatisme'', ja beschuldigde dezen zelfs ,,het vaandel der vrijheid te hebben verlaten''. En niet alleen de gebeurtenissen elders, maar nog meer die hier te lande, in de eerste plaats de Aprilbeweging, moesten een overtuigd liberaal en vereerder van Thorbecke als Fruin was ten zeerste verbitteren. Hij kon niet velen, dat Opzoomer den leider, dien deze in zijn persoonlijken afkeer beschuldigde van onmatige eer- en zelfzucht, versmaadde, en richtte meermalen heftige brieven daarover tot zijn ouden vriend, die hem het antwoord niet schuldig bleef.

De nederlaag van Thorbecke te Leiden en elders bij de verkiezingen van 1853 griefde hem diep; hij vreesde onder den indruk der gebeurtenissen van het voorjaar en bij de bekende neigingen van Van Hall met velen voor onze staatsinstellingen, voor het onderwijs, voor de godsdienstvrijheid niet het minst. Onder den drang der omstandigheden vormde zich, te Leiden gelijk in andere steden — en hier zeker niet het minst onder

Thorbecke's invloed — een liberale club, de ,,Zaterdagsche'', waar behalve Fruin ook Goudsmit, Veth, De Fremery, Rijke, Vissering en enkele andere liberalen geregeld samen kwamen om de constitutioneele beginselen te helpen verdedigen tegen de te wachten aanslagen der Groenianen en conservatieven, die de overhand schenen te zullen verkrijgen. En Fruin deed meer. Zijn studiën op het gebied van staatkunde en geschiedenis, met name ook in de werken van Stahl en Haller, van De Bonald en De Maistre, hadden hem een diep inzicht geschonken in de wording der denkbeelden van Groen en diens partijgenooten, die in den ,,Nederlander'' juist toen de vaan der antirevolutionaire beginselen hoog in de lucht hieven. Tegen die beginselen van ,,bijbelsch-historisch'' staatsrecht, zooals Fruin ze betitelde, afkeerig van den naam van ,,antirevolutionairen'', dien hij voor onlogisch, nog erger, voor opzettelijke misleiding hield, schreef hij — ditmaal zonder aandrang zijner vrienden — zijn meesterlijke brochure: ,,Het antirevolutionaire staatsregt van mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld''.

Met een volheid van historisch-staatsrechtelijke kennis, welke voor hen, die den loop zijner ontwikkeling niet kenden, in den nog niet dertig-jarigen jongen man verbazend mocht heeten, door kracht van overtuiging gedreven, stelde hij samen, verklaart hij op ironischen toon, een ,,bevattelijken en korten katechismus van het antirevolutionaire geloof, waarin de eenvoudige lezer, die tijd noch lust heeft om de volumineuse collectie van mr. Groens werken te bestudeeren, de hoofdsom zijner wijsheid bijeen kan vinden''. Hij beweert ,,voorloopig in deze behoefte te (willen) voorzien, door het geven van een beknopt overzicht der antirevolutionaire rechtzinnigheid, met eenige opmerkingen van (hem) zelven er bij, die den lezer in het vormen van een eigen oordeel van dienst mogen zijn''.

Het is hier niet de plaats om den gang van dit meer dan honderd bladzijden lange betoog te volgen; ik mag volstaan met te zeggen, dat het naast de brochures en artikelen van

den Rotterdamschen liberaal Van Reesema het invloedrijkste liberale geschrift dier dagen was. Op den fellen aanval volgde intusschen spoedig eene krachtige verdediging van de zijde der tegenpartij, der „Nederlanderige vrienden", zooals Fruin en de zijnen spottend plachten te zeggen, die klaagden over den onbetamelijken toon van den jongen auteur. Groen zelf en naast hem Rochussen vatten herhaaldelijk de pen op. Een tweede even omvangrijke brochure van Fruin: „De antirevolutionaire bezwaren van mr. Groen van Prinsterer tegen onzen staat en onze maatschappij overwogen", volgde in het voorjaar van 1854, even meesterlijk van vorm en in antwoord op de verdediging der Groenianen aantoonende, dat het niet juist was het liberalisme te dagteekenen van 1789 of het, zooals Groen en Rochussen ook deden, af te leiden van Rousseau, wiens stelsel juist „het tegenovergestelde" is; dat „lang voor 1789 in Engeland en America alle constitutionele leerstukken beleden en betracht werden"; dat men „de antirevolutie bij monde van Rochussen nu liberaal liet spreken om weer bij andere omstandigheden het tegendeel te kunnen leeren"; enz. Hij eindigde dit betoog met een herinnering aan 1795, toen te midden van den te kwader ure opgewekten fellen partijstrijd het vaderland was te gronde gegaan, en met een van vaderlandsliefde getuigende opwekking om „voorzichtig te zijn voor de toekomst".

In deze jaren nam naast de studie het staatkundig leven ongetwijfeld een zeer groot deel van Fruin's werkkracht in beslag. Hij overlegde met Van Reesema, die president was van de kiesvereeniging „Orde" te Rotterdam, over de bij de bestrijding der tegenpartij te volgen taktiek, over de door Van der Linden voorgestelde samenwerking van de verschillende stedelijke clubs, eene „Liberale Unie" *avant la lettre*, over de door den onkerkelijken Fruin gewantrouwde houding der min of meer liberale predikanten; hij verheugde zich van harte over de liberale zegepralen, was treurig gestemd over de talrijke nederlagen, o. a. te Leiden zelf, en ergerde zich zeer aan

het gemis aan goede krachten, vooral aan discipline in de partij, die eigenlijk op Thorbecke alleen steunen kon maar diens straffe leiding niet altijd begeerde te volgen.

Maar weldra begon de storm, de ,,donderbui zonder bliksemschichten'' der Aprilbeweging, te luwen ook in zijn eigen gemoed, en Fruin wijdde zich ten volle aan de studie der geschiedenis, die zijn levensstudie zou zijn. De onmiskenbare lauwheid van het staatkundig leven in Nederland na 1853, in de jaren van fusie en confusie, die tusschen 1854 en 1861 verliepen, zal ongetwijfeld tot deze wending in Fruin's werkzaamheid hebben medegewerkt. Alles te zamen maakte hem afkeerig van de staatkundige loopbaan, die hem anders ongetwijfeld gewacht zou hebben.

Voor onze wetenschap is dit een groot geluk geweest. Al bleef Fruin de staatkundige ontwikkeling van zijn tijd en zijn land met belangstelling gadeslaan, al gevoelde hij zich nog herhaaldelijk, tot in zijn laatste jaren toe, geroepen om zijn stem in politicis te laten hooren, om zijn invloed ten dezen te doen gelden, hij heeft steeds geweigerd als kamerlid deel te nemen aan den politieken strijd: noch in de Eerste noch in de Tweede Kamer heeft hij den hem ook na zijn aftreden als hoogleeraar nog herhaaldelijk aangeboden zetel willen innemen. Hij bleef belangstellend staatsburger, maar in de eerste plaats man van wetenschap.

Er komt nog iets bij: Fruin was te veel scepticus om staatsman te zijn. Zijn aard was niet die van een volgeling en voor een leider was hij te weinig partijman. Wat zou hij dan in de politiek hebben kunnen tot stand brengen?

In een belangwekkenden brief aan Van Reesema, die hem had gekapitteld over zijne verklaring bij de aanvaarding van het hoogleeraarschap in 1860, dat hij zich ,,in het stille Leiden'' voortaan geheel aan ,,de studie onzer geschiedenis'' wilde wijden, waarop Van Reesema smalend die geschiedenis ,,doode politiek'' had genoemd, schreef hij, kenmerkend voor zijn denkwijze:

,,Gij hebt mij verkeerd begrepen — ik heb geen weerzin in de politiek gekregen en ik denk er niet aan mijne ooren te sluiten voor het nieuws van den dag. Integendeel het aanzien van al het gehaspel van Nederland en van Europa is mij een kostelijk amusement. Maar ik heb maar geen lust om mijzelf in dat gewoel te mengen. Ik gevoel mij zoo wat als onze vriend Pendennis: ik zie bij de partij en bij de tegenpartij goed en kwaad ondereen gemengd en ik voel mij niet geroepen voor een van beide onvoorwaardelijk het harnas aan te trekken. De studie van de geschiedenis heeft mij zeker in die — zal ik zeggen sceptische — neiging versterkt. Ik prefereer boven de hedendaagsche hartstochtelijke politiek de kalme politiek van het verleden — die gij ten onrechte doode politiek noemt. Ware zij dood — ik liet ze begraven. Maar zij leeft nog voor een ieder die maar het goede oog heeft om haar mee te beschouwen. Het is er mee als met de poëzy: doode poëzy en doode historie boezemen walging in. Maar als zij leven en bezield zijn, hebben zij iets aantrekkelijks dat de werkelijkheid mist. Bovendien de geschiedenis behaagt mij vooral, omdat zij niet uitsluitend politiek is. Godsdienst, philosofie, beschaving, materieele ontwikkeling behooren tot den kring der historie. En die gedeelten zijn niet de minst aantrekkelijke.''

Fruin was nooit een kamergeleerde, een die, gebogen over zijne vergeelde papieren, zich verdiept in de studie, liefst geheel buiten het maatschappelijke leven om hem heen. ,,Gij hebt volmaakt gelijk,'' — schrijft hij verder in dien belangrijken brief — ,,dat die zich opsluit in zijn studeerkamer niet deugt voor historicus. Wij zien het aan de meeste Duitschers. Ik ben voor de Engelsche school en Macaulay heeft, niet zonder reden, de voortreffelijkheid van Gibbon gedeeltelijk aan zijn ondervinding als staatsman en militair toegeschreven.'' Zoo spreekt hij ook later van den ,,beoefenaar der geschiedenis, die hetgeen in zijn tijd gebeurt, als onafscheidelijk verbonden aan hetgeen vroeger gebeurd is, binnen den kring zijner beschouwingen

opneemt,'' zich ,,opgewekt'' gevoelend ,,om de quaestie van den dag door het licht der geschiedenis te laten beschijnen''.

In dien geest werkte hij sedert 1855 voort, zijn ambt met ijver vervullend, studeerend thuis en in Den Haag, lezend in allerlei boeken van historischen aard, zoowel over Nederlandsche als algemeene geschiedenis, vooral in Ranke, wiens voornaamste werken hij in dien tijd bestudeerde, stof verzamelend voor het schoone werk, dat het eerst in het Leidsche gymnasium-programma voor 1857/8 verscheen, de ,,Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog''.

Ik behoef hier niet uitvoerig te beschrijven, welk een invloed dit boek, thans reeds in de vijfde uitgave verschenen, op de beschouwing onzer geschiedenis heeft gehad. Voor het eerst ten onzent werd aan de economische toestanden, aan de ontwikkeling van handel en zeevaart vooral, een ruime plaats onder de oorzaken van geschiedkundige feiten ingeruimd; in navolging van Bakhuizen en Groen werd ten volle rekening gehouden met godsdienstige, met geestelijke invlooden in het algemeen. Even voortreffelijk van vorm als van inhoud, scherpe kritiek parend aan onovertroffen helderheid, volkomen volledig, onpartijdig het goed en het kwaad tegen elkander wikkend en wegend, warm vaderlandsch gezind en toch billijk in het oordeel over den landsvijand, op meesterlijke wijze een beeld gevend van personen en toestanden, soms kalm de kronkelende paden der diplomatie volgend, dan met volkomen kennis de stoffelijke invloeden schilderend, die de samenleving beheerschen, dan weder de innigste roerselen der menschelijke ziel naspeurend, spant dit heerlijke boek zonder eenigen twijfel de kroon onder de historische geschriften ten onzent van vroeger en later tijd. Het trok dan ook aanstonds de aandacht van ieder, die zich hier te lande met de beoefening der geschiedenis bezig hield, en vond onverdeelden lof.

De evenzeer voortreffelijke studie in populairen vorm: ,,Hugo de Groot en Maria Reigersbergh'', die de Gids van 1858 bracht,

toonde andere zijden van des schrijvers buitengemeen talent, vooral de treffende zielkundige ontleding van karakters en gevoelens, en deed de overtuiging vestigen, dat hij de aangewezen man was om de beoefening onzer vaderlandsche geschiedenis in andere banen te leiden. Een nieuw bewijs daarvoor werd geleverd in de voortreffelijke reeks van Gidsartikelen, in 1859 en 1860 onder den titel: ,,Het Voorspel van den 80-jarigen oorlog'' verschenen, waar op het voetspoor van Bakhuizen, Groen en anderen met onvergelijke kennis van bronnen en literatuur, met fijne kritiek en groot talent van voorstelling de ware oorsprong der troebelen werd uiteengezet, het aandeel en de drijfveeren van volk en adel in den strijd nauwkeurig werden omschreven.

Onze Akademie verkoos hem dan ook reeds in het voorjaar van 1859 tot haar medelid, in het najaar deed dit ook de Historische Commissie van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, en weldra bleken alle deskundigen het eens te zijn, dat niemand anders dan Fruin de man was voor den afzonderlijken leerstoel voor vaderlandsche geschiedenis, waarvan in den laatsten tijd sprake was geweest.

Reeds vroeger had men voor een hoogleeraarsplaats op hem gelet. Opzoomer had hem herhaaldelijk de opvolging van den ouden hoogleeraar Visscher te Utrecht voorgespiegeld, te Groningen was Hecker ten slotte door plaatselijke invloeden boven hem verkozen voor het professoraat voor algemeene geschiedenis. Nog den 31 Maart 1859 had Fruin op aansporing van zijn vriend Opzoomer met het oog op kansen te Utrecht, wederom een lezing gehouden in het Utrechtsche Leesmuseum, ditmaal over het begrip ,,algemeene geschiedenis'', een lezing, die, zoo ,,cosmopolitisch'' als zij den vaderlander Vreede scheen, thans nog levendig bij een, die haar aanhoorde, in herinnering is gebleven, ook wegens het daarin op den voorgrond tredende streven om zich ,,van het bijzondere en ondergeschikte tot het algemeene en groote te verheffen''. Niets was er ook nu op

gevolgd. Moedeloos, ook onder den indruk van de gebeurtenissen in Europa, die opnieuw storm spelden, schreef hij reeds in 1858 aan zijn broeder: ,,ik weet dat al die vooruitzichten niets beduiden.'' Maar juist twee dagen later deelde zijn trouwe vriend De Vries hem betere berichten mede, en al moest het nog langer dan een jaar duren, eer die werkelijkheid werden, hij riep thans met blijde verwachting uit: ,,Gij weet waarmee ik ten laatste nog slagen zal. Wees even vertrouwend op de toekomst en op uwe krachten.''

Nog ging de jongere broeder, die in 1859 hoogleeraar te Utrecht werd, hem voor, maar nu kwam ook zijn beurt.

In 1853 was De Vries als hoogleeraar in de Nederlandsche taal en vaderlandsche geschiedenis van Groningen naar Leiden verplaatst, maar de dubbele taak, die hem ook te Groningen zeer had gedrukt, viel hem te Leiden weldra al te zwaar. Hij wenschte zich geheel aan zijn taalkundige studiën te kunnen wijden, ten einde deze op het voorbeeld der Grimms ook hier op nieuwe leest te kunnen schoeien, en deed reeds in 1855 moeite om met hulp van Bakhuizen van den Brink, dien hij naast zich begeerde te zien, van de Regeering een splitsing te verkrijgen. Dit gelukte niet: Bakhuizen zelf, zijn gaven niet miskennend, bleef liever aan het archief dan hoogleeraar te zijn; Jonckbloet, De Vries' opvolger te Groningen en door dezen toen voor den nieuwen post aanbevolen, werd door Bakhuizen voor ongeschikt gehouden. Nu Fruin echter was opgetreden, vervielen aanstonds Bakhuizen's bezwaren. Door dezen, Luzac en andere invloedrijke personen gesteund, ook door Groen, die hier de politiek wist te vergeten, wist De Vries op de begrooting voor 1860 de splitsing van zijn professoraat te verkrijgen; Jonckbloet, die nog lang gehoopt had het hem weinig aangename Groningen te mogen vaarwel zeggen en zich in den laatsten tijd met ijver op geschiedenis had toegelegd, gaf de zaak op; ,,staatkundige'' bezwaren, die, gelijk nu soms, ook toen, helaas, bij

benoeming van professoren soms golden, werden opgeheven; Fruin werd op voordracht der Faculteit door Curatoren aanbevolen en in Februari 1860 benoemd.

Hoe gelukkig was hij, toen het bericht hem bereikte en hij het aan zijn geliefde moeder kon overbrengen. Maar hij vatte zijn geluk toch ook op als een bewijs van erkenning zijner talenten. Fruin wist wat hij beteekende, en begeerde te staan op de plaats, die hem naar zijn meening toekwam. Verre van alle aanmatiging of zelfoverschatting, kon hij moeilijk dulden, dat anderen voorgingen, waar hij naar zijn overtuiging meende te moeten voorgaan. Hij bezat, als vele krachtige naturen, een krachtig ontwikkeld zelfbewustzijn, welks soms wat forsche uitingen hij tegenover de wereld in den regel in toom wist te houden gelijk hij in den regel meester was van zichzelven en zich zelden tot toorn liet verlieten. Krachtig, vast van overtuiging, zag hij ook gaarne, dat anderen die overtuiging deelden, en, waar dit niet kon, was hij niet spoedig bereid de zijne op te geven. Daardoor juist was zijn veelgeprezen onpartijdigheid een zijner bewonderenswaardigste eigenschappen, omdat zij verkregen was door langdurige oefening en zelfbeheersching, door overwinning van eigen neigingen en gemoedsbewegingen. Daardoor ook verschilde zij ten eenenmale van de feitelijk onmogelijke absolute onpartijdigheid, „die zich inbeeldt, dat, zooals de schrijver het opvat, ieder eerlijk man het opvatten moet,” die zich volkomen onbevangen waant, zoo goed als van de karakterlooze onverschilligheid, van de onmannelijke halfheid, van de ziellooze slapheid van oordeel, die onvriendelijke kritiek of verkeerd inzicht haar en hem soms heeft verweten. Zij sproot bij hem tevens voort uit een diep wijsgeerig inzicht in de menschelijke neigingen, overtuigd als hij was, dat „ieder onzer, die zich zelf kent, zal moeten bekennen, dat hij niet uitsluitend door de wetten der logica, dat hij zonder het te willen ook door zijne neigingen en vooroordeelen bij het redeneeren en trekken van gevolgen geleid wordt.” Daartegen

was hij, naar zijn eigen voorschrift, steeds „zooveel mogelijk op zijne hoede" en wenschte „jegens de tegenpartij dezelfde toegeeflijkheid betrachten, die wij wederkeerig behoeven".

Juist in dit opzicht kwam zijn geest weder overeen met dien van Leopold von Ranke, welken voortreffelijken geschiedschrijver hij dan ook met ongewone warmte vereerde. In Ranke, wiens werken hij steeds las en herlas, wiens „Weltgeschichte" hij bewonderde, al had hij er liever den titel van „geschiedenis der menschheid" aan gegeven, wiens levensgeschiedenis en brieven hij met onverdeelde belangstelling bestudeerde, zag hij het onvolprezen voorbeeld van die „onpartijdigheid", die voor hem „het hoogste (was) wat men voor het leven van de geschiedenis wenschen kan, dat zij aan hare beoefenaars zulk een gematigd en verdraagzaam oordeelen, zulk een billijk erkennen van al wat goed is, eigen maakt". Shakespeare, „de man met duizend geesten", die het „praktisch leven", „het wijsgeerig twijfelen", „den hartstocht", „de berekening der menschen" ons ontvouwt in de heerlijkheid zijner kunst, mocht Fruin's ideaal zijn voor de opvatting van den geschiedschrijver, in Ranke vond hij vroeger en later zijn gansche ideaal in zeer hooge mate verwezenlijkt en gelukkig prees hij de natie, „die zulk een auteur, door niemand in omvang van kennis, noch in gave van voorstelling geëvenaard en bezield met denzelfden geest, waarvan de natie doordrongen is, heeft mogen behouden tot op een ouderdom, die buiten de menschelijke berekening valt".

Aan „De onpartijdigheid van den geschiedschrijver", waarop hij ook in zijn laatste Utrechtsche lezing had gewezen, wijdde hij de meesterlijke redevoering, waarmede hij den 1sten Juni 1860 zijn professoraat aanvaardde.

Welsprekend was Fruin niet in den waren zin des woords. Zijn woorden sleepten den hoorder niet mede noch boeiden door kleur of door kracht van dictie; zijn stem klonk dikwijls onzuiver. Rustig placht de woordenstroom van zijn lippen te

vloeien, regelmatig, zonder oratorische verheffing en met de hoedanigheden, die zijn uitingen vooral kenmerkten: bedachtzaam overleg; geregeld, methodisch denken, onnavolgbare helderheid, logische gevolgtrekking. Fruin sprak minder tot het gemoed dan tot het verstand, maar dit laatste in die mate, dat bijna altijd de hoorder onder de bekoring kwam van zijn klare uiteenzetting, zijn zeldzaam intellect, gevoed door volledige kennis van zijn onderwerp.

Met volkomen eerlijkheid en groote zelfkennis heeft hij dit alles doen gevoelen in de treffende parallel, die hij in zijn Afscheidsrede tusschen zijn onderwijs en dat van zijn vriend De Vries heeft getrokken, tusschen zijn kritische kalmte („I am nothing if not critical") en den geestdriftigen aard van den vurigen taalkenner en redenaar. Fruin was niet de man om jonge pas aangekomen studenten op propaedeutische colleges te bezielen; oudere reeds min of meer wetenschappelijk voorbereide litteratoren en juristen waren de leerlingen, die hij zich voorstelde. Een klein getal hunner, tien, twintig, dertig op zijn hoogst, placht zijn colleges te volgen, maar, met alle bewondering voor het voortreffelijke onderwijs, gevoelden de meesten zich niet persoonlijk aangetrokken tot den hoogleeraar, wiens koele terughouding, wiens reusachtige geleerdheid hun zekeren schroom inboezemde, dien slechts een zeer enkele kon overwinnen. Fruin zelf had niet veel illusiën betreffende het „historisch bloed" in „studenten-aderen" en klaagde dikwijls over het ontbreken der „vanzelfheid" bij zijn toehoorders, onder wie slechts weinigen hem schenen „gave van voorstellen met slag van onderzoeken te combineeren". Eerst wanneer Fruin door persoonlijke kennismaking overtuigd was geworden van den wezenlijk wetenschappelijken zin van dengene, die zich tot hem begaf, eerst dan liet hij zijn terughouding varen, maar dan ook toonde hij zich een vriend, wiens hulp en steun niet eens behoefde te worden ingeroepen, waar men hem noodig had, maar zich van zelf aanbood.

Zoo heeft hij verscheidene geschiedkundigen gevormd, die, aan inrichtingen van onderwijs of aan archieven geplaatst, in zijn geest de beoefening der geschiedenis ten onzent hebben helpen leiden, al liet hij hen hun eigen weg bewandelen. Anderen hebben in hun maatschappelijk leven hun voordeel gedaan met de lessen in historisch inzicht, in zijn colleges opgenomen, en denken met groote dankbaarheid aan zijn voortreffelijk onderwijs. Een ,,school'' heeft Fruin niet gesticht en niet willen stichten maar toen hij in Juni 1894 mij ,,den lichtenden fakkel'' der wetenschap overgaf, kon hij spreken van een breede ,,schare van jongeren'', die hij had doordrongen van dit echt wetenschappelijke beginsel, door hem steeds zijnen leerlingen voorgehouden: ,,dat zij niets afgedaan mochten achten zoo lang er nog iets na te gaan over bleef,'' overeenkomstig het gezegde van Lodewijk XIV, dat tot voortdurende studie aanspoort: ,,tout homme mal informé ne peut s'empêcher de mal raisonner''.

Herhaaldelijk heeft hij, vooral in de eerste helft van zijn professoraat, bij de jaarlijksche opening zijner lessen op het einde van September tot zijn leerlingen gesproken over de algemeene beginselen, waarvan hij bij zijn onderwijs uitging, waarvan iedere akademische studie diende uit te gaan. Met kracht bestreed hij bij die gelegenheden telkens weder de opvatting alsof de Universiteit in de eerste plaats had op te leiden, ,,af te richten'', voor de praktijk, voor een beroep, daartegenover stellende de opvatting, dat zij moet dienen om op te wekken tot zelfstandige studie, tet eigen onderzoek volgens ,,behoorlijk beproefde'' of ,,nieuw gezochte methode'' en op een breeden grondslag van kennis. En wat zijn eigen vak aanging, nadrukkelijk hield hij zijn studenten de beginselen voor, die hij zelf steeds voor oogen hield: ,,het historisch onderzoek wordt gevorderd door den geest der eeuw, door de behoefte van den tijd'', ,,de staatsburger mag niet verzuimen den toestand van volk en staat in zijn wording na te gaan'', want ,,de geschie-

denis hergeeft ons het verledene en voegt aan ons bestaan dat onzer vaderen toe". ,,Wanneer wij het voorgeslacht juist hebben leeren kennen, kennen en begrijpen wij ons zelf beter"; ,,de historie is de leermeesteres des levens, mits men haar met ernst en toewijding heeft leeren onderzoeken". Zoo sprak hij op zijn eerste college, zoo legde hij in menig jeugdig gemoed de zaden van wetenschappelijk onderzoek en vaderlandsliefde tevens, wijzend op de groote beteekenis dezer studiën aangaande het verleden der menschen, die ons zijn voorgegaan op onzen geboortegrond, voor het tegenwoordige, voor de toekomst van het dierbare vaderland.

Fruin's opvatting van de studie der geschiedenis en hare beteekenis voor de menschheid kan het best gekend worden, behalve uit deze openingtoespraken, uit zijn drie groote redevoeringen: de reeds genoemde inaugureele oratie: ,,De onpartijdigheid van den geschiedschrijver" (1860), de rectorale redevoering: ,,Over de plaats, die de Geschiedenis in den kring der wetenschappen inneemt" (1878), en de ,,Afscheidsrede" (1894). Handelt hij in de eerste vooral over de onpartijdigheid, de tweede wijst zijn standpunt aan te midden der richtingen, die in dit veld van studie zijn op te merken. Niet ,,la grande histoire", hetzij ,,politique" zooals die van Macaulay, hetzij ,,politique et militaire" zooals die van vele Fransche geschiedschrijvers, noch Buckle's positivistische methode van onderzoek en behandeling trok hem aan. Zijn opvatting omtrent ,,de taak en de roeping der historie" was deze: ,,zij kan geen andere zijn dan de wording der hedendaagsche begrippen op staatkundig en maatschappelijk gebied, van de vroegste tijden af aan, te onderzoeken en te beschrijven", want de geschiedenis is ,,de wetenschap der wording van het bestaande". En terwijl Ranke tot het einde toe hem een uitnemend voorbeeld bleef van een geschiedschrijver voor den tijd, waarin hij leefde, week Fruin in de theorie zoowel als in de praktijk steeds meer van hem af. Waar Ranke aan de geschiedenis de taak stelde in de

eerste plaats te onderzoeken „wie es recht eigentlich gewesen”, stond Fruin ten slotte nader bij hen, die in de eerste plaats vragen: „hoe het tegenwoordige uit het verleden is geworden”, een richting, die in onze dagen steeds meer veld wint. Ten slotte, want ook bij hem valt zekere ontwikkeling in zijn denkbeelden natuurlijk niet te ontkennen. Al mag men in het algemeen zeggen, dat de zes-en-dertigjarige hoogleeraar reeds bij zijn optreden was die hij op de middaghoogte van zijn wetenschappelijk leven is gebleven, ook bij hem zijn zekere zijden van zijn talent, met name op het gebied van taal en recht, eerst later tot volle rijpheid gekomen. Maar dit neemt niet weg, dat de lijn zijner werkzaamheid, zijner methode reeds in 1860 duidelijk is getrokken en weinig meer is gewijzigd.

Fruin gaf tweeërlei colleges: het eene meer algemeen, een kortere of langere periode onzer geschiedenis behandelend met voortdurende verwijzing naar bronnen en literatuur in geregeld samenhangend verhaal; het andere zich meer in het bijzonder op het terrein der Nederlandsche staatsinstellingen bewegend, in den vorm van een dictaat met nadere vrije uiteenzetting van de gedicteerde paragrafen — het eerste voor in de vaderlandsche geschiedenis belangstellende studenten in het algemeen; het laatste vooral voor „meergevorderde” juristen en historici bestemd.

Wat het eerste college betreft, hij placht in vijf of zes jaren de Nederlandsche geschiedenis te doorloopen, van het optreden der Bourgondische dynastie ten onzent op het einde der 14de eeuw tot den val der Republiek in 1795. Wat er vóór de dagen der Bourgondische vorsten gebeurd was, achtte hij voor samenhangende behandeling ongeschikt, ja nauwelijks voor behandeling vatbaar. Hij bewoog zich ongaarne te midden van de onzekerheid, de fragmentarische overlevering der oudere periode. Hij meende, dat men bij het het beschrijven van de geschiedenis der Nederlanden het best deed met uit te gaan van den

Bourgondischen tijd, waarin de ,,middelpuntzoekende kracht" in onze geschiedenis sterk op den voorgrond treedt, en den vroegeren daarbij slechts straalsgewijze — zooals hij placht te zeggen — in herinnering te brengen, van een bepaald punt teruggaande tot vroegere toestanden en gebeurtenissen vóór dien der Bourgondische landsheeren. En om een dergelijke reden bewoog Fruin zich niet gaarne buiten de grens van den ,,voor goed vervlogen tusschentijd" der Republiek, die naar zijn indeeling de tweede periode van onze geschiedenis vulde, d. i. op het gebied van het ,,derde tijdvak" onze geschiedenis, dat der ,,nieuwere monarchie". Een enkele maal heeft hij in zijn geschriften gehandeld over de periode 1795—1813, maar op zijn colleges ging hij met uitzondering van één jaar, toen hij den tijd na '95 behandelde, nooit verder dan tot den val der Republiek: wat later volgde, scheen hem, hoe belangrijk ook, ,,bij gebrek aan gegevens" voor zuiver wetenschappelijk onderzoek nog niet rijp — en een ander punt van uitgang kwam, meende hij, op zijn colleges niet te pas. ,,Bloot refereeren" behaagde hem niet en ,,voor dien (lateren) tijd zit er niet veel anders op". Vooral ter wille van de diplomatieke examens, die hij jaren achtereen hielp afnemen, gaf hij zich intusschen veel moeite om ook onze latere geschiedenis in bijzonderheden te leeren kennen. Eens zelfs is hij begonnen zich voor een ,,refereerend" college over dien nieuwen tijd voor te bereiden, maar tot uitvoering is dit plan niet gekomen.

Dezelfde indeeling paste hij ook toe op zijn college over onze staatsinstellingen: hij begon met den bloeitijd der Bourgondische periode, den tijd der ,,sterke regeering" van Karel V, en eindigde wederom met 1795, zijn stof in een viertal afdeelingen verdeelend.

Over deze onderwerpen sprak hij jaar in, jaar uit tot zijn gehoor, altijd op dezelfde rustige wijze, voortdurend op de hoogte van de vorderingen der wetenschap, zelden of nooit genoodzaakt om vroegere meeningen te herroepen, bij zijn

leerlingen vertrouwen wekkend in de juistheid zijner beschouwingen, de zuiverheid zijner redeneering, de onpartijdigheid en scherpte zijner methode.

Werkte Fruin zoo te midden van zijn leerlingen aan de Universiteit, die hem dierbaar was, hij zorgde ook met warmte voor hare geestelijke en stoffelijke belangen in het algemeen. Bij de herziening der Wet op het Hooger Onderwijs in 1876 trachtte hij Heemskerk's ontwerp van den geest van nauwkeurige, alles omvattende reglementeering, van de examenaanbidding, die het kenmerkte, terug te brengen tot die ruimere wetenschappelijke opvatting, die hij in de oude regeling van 1815 met al hare gebreken zoozeer waardeerde. Vooral voor de opleiding van geschiedkundigen trachtte hij — helaas te vergeefs — in overleg met zijn ambtgenooten een doeltreffende regeling te verkrijgen door de instelling te vragen van een afzonderlijk doctoraat voor geschiedenis als het einde eener op breed opgevatte juridische of wel letterkundige voorstudie gegronde beoefening der geschiedenis. Het mocht niet baten: de examenzucht werd tot het uiterste gehuldigd en het in de oude wet overheerschende beginsel van vrijheid door dat van dwang vervangen; de ,,student in de historie'' behield alleen — zeide hij met bittere ironie — de keuze ,,met welk blok aan het been hij naar zijn doel wilde jagen'', en met ,,schralen dank'' begroette hij de nieuwe wet. Hij was geroepen onder hare werking het eerste, een bij de onzekerheid van sommige nieuwe bepalingen buitengewoon moeilijk rectoraat te bekleeden; hij deed het tot volkomen voldoening zijner ambtgenooten. Als Rector moest hij toen namens Leiden de jonge Universiteit van Amsterdam bij hare geboorte begroeten, tegenover de te Leiden met weinig ingenomenheid begroete jongste zuster een teedere taak, waarvan hij zich met ietwat stekelige hoffelijkheid kweet.

Van zijn liefde voor de Leidsche Minerva sprekende, mag ik niet zwijgen van twee belangrijke geschenken, die hij aan hare voeten legde. Het eene was de groote gift van meer dan

f 20 000, waarmede hij den 30sten Juni 1886 het „Fonds voor studiereizen" stichtte met het doel om aan onbemiddelde studenten gelegenheid te schenken hunne studiën met eene Akademiereis te besluiten. Het andere was de vrijgevige beschikking, waarbij hij den uitvoerders van zijn testament verzocht aan de beheerders der Boekerij van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en der Leidsche Universiteits-bibliotheek de vrijheid te geven uit zijn rijke verzameling die boeken uit te zoeken, welke in hunne inrichtingen ontbraken en daar naar hunne meening een waardige plaats konden innemen. Met zorg en liefde had hij in den loop der jaren een groot aantal zeldzame en belangrijke werken — daarvoor gaf hij gaarne geld uit en hij zorgde ook, dat zij er goed uitzagen: het was zijn eenige weelde — bijeengebracht, die hij op deze wijze voorgoed dienstbaar heeft willen maken aan de beoefening zijner geliefde wetenschap in de stad, waar hij had geleefd en gearbeid. Deze beide geschenken zullen mede den naam van Robert Fruin tot in verre tijden doen weerklinken als dien van een man, die groot was in wetenschap en begaafd met helder inzicht in hare behoeften. Naast het vele goede, dat hij, die voor zichzelf geene behoeften kende, met zijn fortuin in het verborgen deed en dat zijn naam bij zijn leven deed zegenen door velen, naast de talrijke legaten aan liefdadige instellingen vermaakt, zullen zij getuigen van zijn edel en liefdevol gemoed, dat nooit zichzelven zocht: altijd dacht hij aan wat hij kon doen voor anderen, voor de maatschappij, voor den kleineren kring, waarin hij zijn kalm geleerdenleven leefde, voor de Universiteit, die hij liefhad.

34 jaren lang heeft Fruin in het rustige, soms voor zijn gevoel wat stille Leiden, als hoogleeraar doorgebracht. „(Zijn) arbeid is (hem) steeds een lust geweest, het geluk van (zijn) leven. Een geluk zoo groot als (hij) behoefde en begeerde." Ongehuwd gebleven, heeft hij geen ander geluk gekend behalve dit en . . . dat, hetwelk bestaat in het medegenieten van het

geluk van anderen, familie en vrienden, ook al geniet de ongehuwde dikwijls van dat geluk slechts ,,een halve portie" om van de daartegenover staande smart ,,de volle maat" te krijgen. Hij was te veel gehecht aan zijn dagelijksche gewoonten, aan zijn rustige omgeving, aan zijn heerlijke studeerkamer, aan zijn boeken, om zich veel te verplaatsen. Zijn reizen bepaalden zich tot Rotterdam en Utrecht, waar hij familie en vrienden had, tot Den Haag en Amsterdam, waar het Rijksarchief en onze Akademie hem heentrokken, tot Haarlem, waar Frans Hals en Teyler hem menigmaal deden verschijnen; des zomers liet hij zich in later tijd soms door goede vrienden als Buys en Acquoy bewegen tot een gemeenschappelijk verblijf in Gelderland. In 1871 heeft hij zich met moeite door zijn vriend Pluygers laten overhalen om, ten einde afleiding te zoeken voor een groot verdriet, een reis naar Zwitserland te ondernemen; het volgende jaar herhaalde hij dien tocht, maar later ging hij niet meer buitenslands. Niet, dat hij het nut van reizen, ook voor den historicus, niet diep heeft gevoeld; de woorden, waarmede hij in 1886 den Leidschen Senaat de genoemde aanzienlijke som voor het ,,Fonds voor studiereizen" aanbood, bewijzen het voldoende. Terwijl hij nog in 1860 lauwtjes toegeeft, dat ,,reizen voor de vorming van den historicus geen kwaad kan", wijst hijzelf in 1886 op de wenschelijkheid om ,,het voorbeeld van de voorouders uit den bloeitijd van ons volk" na te volgen en, ,,voordat men zich in het maatschappelijk leven begeeft", zijne studiën te besluiten met een Akademiereis. Hemzelven hield zijn ,,huiszittendheid", zooals hij die eigenschap met een voor Leidenaars begrijpelijke woordspeling gaarne noemde, van reizen terug; zelfs archieven en bibliotheken buiten onze grenzen bezocht hij niet, wat op het eerste gezicht verwonderlijk moet schijnen van iemand, die in zoo sterke mate op bronnenstudie den nadruk legde.

Fruin, hoezeer ook een uitstekend vertegenwoordiger van het ,,genus professorale", volkomen passend in den kring van

Cobet, Dozy, De Vries, Scholten, Kuenen, Buys en wie er meer in de tweede helft dezer eeuw Leiden's roem uitmaakten, was niet in de eerste plaats hoogleeraar in de beteekenis van docent aan een Universiteit. Hij was en•gevoelde zich in de eerste plaats de vertegenwoordiger ten onzent van de wetenschap der geschiedenis, in het bijzonder toegepast op de geschiedenis des vaderlands. Hij beschouwde evenals De Vries zijn post als een belangrijke nationale instelling en hem, die dien post bekleedde, als belast met een taak van nationale beteekenis. Uit dat oogpunt moet men het werk van zijn leven bezien, wil men het ten volle begrijpen.

Het kan ons niet bevreemden, als wij ons zijn ontwikkeling herinneren. Hij was het geheel eens met De Vries, dat de splitsing van diens professoraat niet maar ten doel had om een professor van een al te zware taak te ontslaan doch ook zeer zeker, ja wel in de eerste plaats, om een leerstoel te stichten, welks bekleeder voor een deel van den dierbaren nationalen schat, voor het verleden der natie, had te zorgen. Dit verleden zoo nauwkeurig en zoo zuiver mogelijk te leeren kennen, opdat het zoo goed mogelijk zou kunnen dienen tot verstand van het tegenwoordige leven des volks, tot voorlichting bij de behandeling van dat tegenwoordige met het oog op de toekomst — dat achtte hij den hem opgelegden plicht. En toen bij zijn aftreden enkele stemmen zich verhieven, die hetzij om zuinigheidsredenen, hetzij om andere redenen van tijdelijken aard, aanrieden het eenige afzonderlijke professoraat voor nationale geschiedenis ten onzent te doen vervallen, gaf hij zich de uiterste moeite om den leerstoel uit het gevaar te redden . . . en slaagde in zijn pogen.

Uit dien hoofde ook achtte hij zich verplicht de kennis van de geschiedenis des vaderlands zooveel mogelijk vooruit te brengen, niet alleen door eigen studie en eigen geschriften, niet alleen door de opleiding der studenten maar ook door aan anderen, buiten de Universiteit, hulp te verleenen bij hun

onderzoek, door met raad en daad te helpen, waar zijn tusschenkomst, zijn steun werd ingeroepen. Hij was dan ook bijna 40 jaren lang de vraagbaak van allen, die zich met de geschiedenis des vaderlands bezighielden. Honderden wendden zich tot hem om voorlichting en hulp, hetzij schriftelijk, hetzij mondeling, en de oogenschijnlijk stroeve man toonde zich dagelijks den welwillenden, altijd gereed staanden raadsman en helper, nu eens met een woord van vriendelijke kritiek terechtwijzend, dan weder leidend en steunend in de goede richting of wel vermanend den ingeslagen weg te verlaten. Staatslieden en hoogleeraren, archivarissen en onderwijzers, mannen en vrouwen van allerlei rang en stand zijn in die briefwisseling vertegenwoordigd en kunnen getuigen van Fruin's omvangrijke kennis en helder inzicht, van zijn ruime opvatting zijner taak. Zijn aanteekeningen werden met de meeste bereidwilligheid afgestaan aan ieder, die hem een ernstig en waardig onderzoeker was gebleken, onbaatzuchtig en met echt Nederlandsche vrijgevigheid, ter wille van het hooge doel, waartoe hij zich geroepen achtte.

Ook de historische en in het algemeen de geleerde genootschappen in ons vaderland, allereerst het Historisch Genootschap te Utrecht, welks eere-voorzitter hij sedert 1885 was, en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, welks bestuur hij lange jaren hielp voeren en in welker vergaderingen zijn invloed groot mocht heeten, kunnen getuigen van zijn onverdroten bereidwilligheid om van raad en steun te dienen.

Maar ongelijk veel meer invloed heeft Fruin ten onzent geoefend door zijn geschriften op het gebied van geschiedenis en politiek. Ook van politiek, van ,,hooge'' politiek zelfs. Nooit heeft Fruin overeenkomstig zijn hierboven vermelde woorden opgehouden de staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling zoowel van zijn eigen land als van andere landen met de uiterste belangstelling te volgen. Herhaaldelijk is hij in beslissende tijdsgewrichten openlijk als politicus opgetreden, met den schat

zijner kennis en zijner ervaring van het verledene hen voorlichtend, die de leiding onzer binnen- en buitenlandsche staatkundige aangelegenheden hadden te voeren, of in het algemeen zijn volk waarschuwend voor de gevolgen van zekere omstandigheden. Ook zelfs in de zuiver historische geschriften, die hij uitgaf.

Toen hij in 1864 meende, dat Groen van Prinsterer's politiek — of liever diens beweerd gebrek aan „politieke moraliteit" — de toekomst van ons volk ernstig bedreigde, hervatte hij den strijd van tien jaren te voren. Hij bleef Groen zeer erkentelijk voor diens metterdaad betoonde belangstelling in zijn benoeming tot hoogleeraar, erkentelijk ook voor de doorslaande bewijzen van ingenomenheid met zijn wetenschappelijken arbeid, die zelfs na al het voorgevallene een nooit intième, maar toch goede persoonlijke verhouding tusschen beide mannen had doen ontstaan en tot menige vriendschappelijke ontmoeting „op het neutrale gebied der geschiedenis" had aanleiding gegeven. Fruin, die in Groen meer een talentvol dilettant met zekere mate van historisch inzicht dan een man van methodische studie en kritiek zag, was ten opzichte van den staatsman Groen zelfs zoover gegaan, dat hij eenmaal — het was in 1862 — zijn ouden tegenstander als candidaat zijner eigen liberale kiesvereeniging had aanbevolen, daar, meende hij, een liberaal candidaat te Leiden toch geen kans zou hebben en dan de „uitstekendste" der candidaten van de andere partij „de voorkeur verdiende". Maar Groen's houding bij de stembus van 1864, toen de leider der antirevolutionairen zijnen partijgenooten de samenwerking met de conservatieven aanprees ten einde met hunne hulp tegen zekere concessies de gehate Schoolwet te doen wijzigen, deed hem naar de pen grijpen, gedachtig aan de gevaren, die in de 17de eeuw ons staatswezen hadden bedreigd, toen ook „kerkelijke hartstochten het hadden vergiftigd", toen ook „aan het verkiezen der regenten voorwaarden" van kerkelijken aard „verbonden werden", gedachtig aan de

staatkundige ,,corruptie'', die opnieuw, naar het hem toescheen, hare intrede zou kunnen doen in onze ,,staatsmaximen''. ,,Geen bedriegelijk shibboleth maar politieke moraliteit'', was zijn wapenkreet, die hij in een ,,naschrift'' en een ,,antwoord'' nog tweemalen luide deed weerklinken uit vrees voor het veldwinnen eener ,,partijschap, die alle begrippen, zelfs de begrippen van goed en kwaad, van recht en onrecht vermengt en verwart'', uit vrees voor ,,de dwaallichten bij de stembus''. En zijn stem — ,,kras oordeel in de zachtste bewoording'', zoo beschrijft hij zijn stuk — heeft invloed gehad, ook in die dagen.

,,Ieder staatsburger, die een misbruik, dat voor den staat verderfelijk dreigt te worden, meent op te merken, is verplicht de aandacht zijner medeburgers er op te vestigen''. Zoo spreekt hij, Mill's leer volgend, in een dier brochures en aan dat beginsel is hij getrouw gebleven tot zijn dood. In het jaar na den vermelden brochurenstrijd verscheen in de Gids zijn ,,Nederland's rechten en verplichtingen ten opzichte van Nederlandsch-Indië'', een studie, die met hare aanprijzing van billijkheid en rechtvaardigheid in onze handelingen tegenover de koloniën, met haar scherp inzicht in den aard der financieele verhoudingen tusschen Indië en het Moederland, nog niet vergeten is. De bezwaren van ons kiesstelsel gaven hem aanleiding tot niet minder dan vier belangrijke geschriften, waarvan dat over de kiesdistricten tot aanprijzing van Hare's stelsel in de Gids van 1869, die over ,,Algemeen of attributief stemrecht'' en de kieswet-Tak in de Nieuwe Rotterdammer Courant van 1893/4, dat ,,Over den zoogenaamden kiesdwang'' in 1895 als afzonderlijke brochure verscheen. Nog versch is de herinnering aan deze laatste geschriften van Fruin, voorzoover de krantenartikelen aangaat machtige wapenen in den staatkundigen strijd dier jaren, gelijk in 1889 zijn verzoenende artikelen over ,,de Schoolwet in de Eerste Kamer'', die volgens het getuigenis van bekende staatslieden op het laatste oogenblik den doorslag hebben gegeven bij de behandeling der ,,pacificatie-wet''.

Ook te Leiden zelf nam hij levendig deel aan den politieken strijd. In de Leidsche liberale kiesvereeniging was hij meer dan 25 jaren lang een der voornaamste leiders, met zijn vrienden Goudsmit en Buys samenwerkend. De pogingen, in 1867 in het werk gesteld om het Leidsch Dagblad tot een staatkundig blad te verheffen, werden door hem gesteund en meer dan een artikel van beteekenis was aan zijn hand te danken. Maar ook deze poging om het Leidsche politieke leven krachtiger in liberalen zin te leiden mislukte.

Werkelijk, Fruin heeft een gewichtigen invloed geoefend op de ontwikkeling der liberale politiek ten onzent in de tweede helft dezer eeuw en dat niet alleen door zijn brochures en tijdschrift- of kranten-artikelen maar ook door zijn raadgevingen, mondeling of schriftelijk, aan invloedrijke staatslieden, vooral in de laatste jaren, toen menigeen hunner in moeilijke gevallen met dezen veteraan der liberale partij te rade ging. Het is een publiek geheim, dat Fruin in de periode van crisis in 1894 een dergenen was, die nog ter elfder ure de oud-liberale elementen in den lande hielpen organiseeren tot den strijd tegen wat hij, nog steeds afkeerig van radicale politieke neigingen en bevreesd voor een ,,plotselinge aanmerkelijke uitbreiding der bevoegdheid om te kiezen'', voor ,,eene versterking van den invloed en de macht der heethoofden'', verderfelijk achtte voor de hoogste landsbelangen. Het mag intusschen hier worden uitgesproken, dat hij tot in zijne laatste dagen bezield was met die reine vaderlandsliefde, die het partijbelang achterstelt bij het heil van allen en zich ten onzent vooral uit in liefde tot onze staatkundige vrijheden, in liefde tot de schuts en den waarborg daarvan, het Huis van Oranje. En in dit verband mag ik getuigen van zijn diepen eerbied voor Haar, die thans de kroon der Nederlanden draagt, en voor de geëerde Moeder onzer Koningin, wier wijs beleid, wier onovertroffen zorgvuldigheid bij de opvoeding van Haar Kind hij van nabij had leeren kennen en die hem van Hare zijde beiden de onmiskenbare

bewijzen schonken van Hare persoonlijke ingenomenheid, niet het minst door Hare treffende hulde aan zijn graf.

Ook de buitenlandsche aangelegenheden van ons volk verloor hij geen oogenblik uit het oog, wanneer wolken zich aan den staatkundigen horizon vertoonden, wanneer de toekomst van den Nederlandschen stam bedreigd scheen, ja op het spel scheen te staan.

In de dagen, die wij beleefden, waarin een moedig volk van onzen stam zich gewikkeld zag in een der grootste crisissen, die een volksbestaan kunnen treffen, gaan onze gedachten als van zelf terug naar de omstandigheden van 25 jaren geleden, toen een dergelijke crisis het volk van Transvaal, het Hollandsche element in Zuid-Afrika met volledige onderwerping aan Engeland, d. i. met den ondergang bedreigde. Fruin, die, in samenwerking met zijn vrienden De Vries en Hartevelt, met Moltzer en onzen Spruyt, sedert eenige jaren reeds zijn steun had verleend aan de pogingen om den taalstrijd in Zuid-Afrika zooveel mogelijk in Nederlandschen zin te leiden, zag zich in 1881 genoopt zelfstandig op te treden. Hij deed het in een fier woord van afkeuring der Engelsche politiek, eerst in het Utrechtsch Dagblad, daarna als afzonderlijke brochure, ook in het Engelsch, verschenen. Naast de hoffelijke bestrijding door De Beaufort van Bartle Frere's betoog tot verdediging der Engelsche politiek tegenover Transvaal, plaatste hij ,,uit den naam van duizenden en tienduizenden onder ons'' een welsprekend woord van verweer, aantoonend Engeland's onrecht, getuigend van zijn vertrouwen in der Transvalers heldengeest, in Engeland's zin voor rechtvaardigheid, die ten slotte toch zou blijken . . ., in den Engelschen volksgeest, waaraan hij den zijnen verwant gevoelde, den geest van Shakespeare en Milton, Thackeray en Scott, Mill en Spencer.

Fruin liet het niet bij die brochure. In een merkwaardige briefwisseling met een hoog ontwikkelde Groningsche dame, Mevrouw de Wed. Star Numan, vond ik de bewijzen, dat hij

langs dien weg zijn meening, de meening van Nederland, ook tot in de onmiddellijke omgeving der leidende Engelsche staatslieden ingang deed vinden. Ook hij deed het zijne om hen te brengen tot het ongedaan maken der annexatie van Transvaal.

En na het herstel der onafhankelijkheid van de Republiek liet hij niet af haar zijn belangstelling metterdaad te toonen. Bij het bezoek der Transvaalsche deputatie aan ons land in 1884 was hij een dergenen, die zich bereid toonden om niet alleen in woorden maar ook metterdaad de jonge Republiek te helpen. De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, de Zuid-Afrikaansche Vereeniging kunnen getuigen, met hoeveel ijver Fruin de Nederlandsche belangen in Zuid-Afrika zocht te bevorderen, vooral door den steun aan de Nederlandsche taal, aan het Nederlandsch onderwijs verstrekt. De oprichting van het zoogenaamde „Schoolfonds" in 1890, van het „Taalfonds" in 1896 werd krachtig door hem gesteund en met de heeren Moltzer en Spruyt behoorde hij tot de ijverigste voorstanders dezer instellingen. De beurspraktijken van een Rhodes, de schandelijke politiek van een Chamberlain waren hem een gruwel en met toenemenden weerzin, met diepe teleurstelling zag hij nog in zijn laatste dagen Engeland's heilloos drijven in Zuid-Afrika aan.

Wat zou hij gezegd hebben van de gebeurtenissen der laatste jaren? Geen twijfel of hij zou opnieuw in de bres gesprongen zijn voor het verdrukte recht, toonend metterdaad, dat hij zich gevoelde den bekleeder van den leerstoel in nationale geschiedenis, wien de toekomst des volks even na aan het hart dient te liggen als het verledene.

Maar wat Fruin als staatsburger heeft gedaan, wordt verre overtroffen door datgene, wat hij als wetenschappelijk schrijver, als voorganger zijner natie op het gebied van de kennis harer geschiedenis heeft verricht.

Fruin had de gewoonte om bij alles, wat hij las, aanteekening te houden van wat hem trof; zijn tot op hoogen leeftijd voortreffelijk geheugen stelde hem in staat ook kleine bijzonderheden onmiddellijk op hare juiste waarde voor verder onderzoek te schatten. Deze losse aanteekeningen, dikwijls op kleine stukjes papier, in grauw papieren zakken, onderwerp bij onderwerp, verzameld, plachten langzamerhand aan te groeien, totdat het oogenblik naderde, waarop hij over het bewuste onderwerp ongeveer volledig op de hoogte meende te te zijn. Eenige nadere lectuur volgde ter aanvulling, om te zorgen, dat zoo weinig mogelijk gegevens ongebruikt bleven en dan ... werd het dossier bij de overige gelegd en kwam eerst weder voor den dag, wanneer er aanleiding tot uitgave bestond.

Deze methode van werken verklaart, waarom van bijna alle stukken, die hij heeft uitgegeven, menschelijkerwijze gezegd kan worden, dat zij ,,af'' zijn, wat ook verkeerd begrip dienaangaande mocht beweren, het verwaarloozen van onbelangrijke en verwarrende kleinigheden aanziende voor onvolledigheid. Zij hangt samen met Fruin's onweerstaanbare neiging tot het napluizen, het ontwarren van ingewikkelde kwesties, zelfs ,,kleine kwesties'', met zijn behoefte om ,,volledig en nauwkeurig te kennen''. Zij kan tevens dienen ter opheldering van het feit, dat hij slechts een enkel geschrift van grooteren omvang heeft uitgegeven en dit nog wel een, dat ten duidelijkste het karakter eener monographie draagt. Monographieën, zoo troostte hij zich, en hij sprak het Guizot na — die er ten slotte evenmin vrede mee had als hij — dàt was het ,,waarmede de historie op hare tegenwoordige hoogte het meest gebaat wordt''. En als die troost hem soms niet voldoende scheen, dan legde hij zich met een berustend ,,Lass das Vergang'ne vergangen seyn'' bij de zaak neker.

Fruin's ruim 250 groote en kleine artikelen op historisch gebied kunnen in twee groote groepen worden onderscheiden,

die van zuiver wetenschappelijken en die van meer populairen aard. De eerste bestaat uit een lange reeks van bijna 200 artikelen van afwisselenden omvang, verschenen in de Algemeene Konst- en Letterbode, haar opvolger de Nederlandsche Spectator, vooral in Nijhoff's Bijdragen, sedert 1865 onder zijne redactie, waarbij zich dan nog aansluiten de inleidingen en voorberichten bij verschillende uitgaven in de Werken, de Kronijk, de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, in de Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, de kleinere stukken in de Handelingen dier Maatschappij, eindelijk die in de Verslagen en Mededeelingen onzer Akademie opgenomen.

De tweede afdeeling, die der meer populaire geschriften, is hoofdzakelijk in De Gids, waarvan hij van 1865 tot 1874 mederedacteur was, een enkele maal in de genoemde Bijdragen of elders te zoeken en omvat een zestigtal artikelen van grooteren of kleineren omvang, in den tijd van 40 jaren achtereenvolgens ontstaan. Slechts één jaar, dat van de ziekte en den dood van zijn veelgeliefden broeder, is in de lange lijst zijner geschriften niet vertegenwoordigd.

Van een enkel dier artikelen — ik heb daarbij vooral het oog op die over „Willem III en zijne verhouding tot Engeland", die gezamenlijk een klein boekdeel vormen — zou men kunnen zeggen, dat het voor den leek, waarvoor het bestemd was, wat al te zwaar mag heeten; van een enkel — dat over „Mevrouw Bilderdijk en haar slachtoffer" b.v. — dat het een wat al te mager onderwerp behandelt. Verreweg de meeste paren onnavolgbare helderheid en belangwekkenden inhoud aan sierlijken stijl; niet die eigenaardige soort van sierlijkheid, die vooral gezocht wordt in bijzondere zinswendingen, in grillige overgangen, in aanstellerige woordenpraal en valschen schijn van ongedwongenheid, maar die eenvoudige sierlijkheid zonder opsmuk, die er aan hecht de zuivere gedachte in zuivere vormen weer te geven, licht maar toch vol pit, helder zonder

oppervlakkigheid. Een Gidsartikel van Fruin was zeker van de belangstelling van duizenden lezers in den lande en daardoor vooral heeft hij zijn denkbeelden kunnen verbreiden over talloos velen, die hij met zijn onderwijs en zijn zuiver wetenschappelijke geschriften niet kon bereiken. Hij kende het geheim van het populair schrijven, dat hij eenmaal beschreef als ,,tact om zich aan te sluiten aan hetgeen wij onderstellen mogen, dat de hoorders weten''.

Ook de meer populaire stukken omvatten weinig meer dan de periode van vier eeuwen, waartoe hij zich voornamelijk beperkte. Slechts één hunner behandelt in zeer breede trekken ,,de drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis'', algemeene beschouwingen, waarmede hij ,,voor eens in strijd handelde'' met zijn stelling omtrent de noodzakelijkheid van het schrijven van monographieën.

Slechts een enkele maal waagde hij zich in zijne geschriften gelijk op zijn colleges aan de behandeling van een punt uit de vroegere periode; nooit ging hij met werkelijk wetenschappelijk onderzoek buiten de grens, die hij zich voor dat onderzoek had gesteld, het jaar 1813. En ook op het gebied der geschiedenis na den val der Republiek tot 1813 heeft hij zich, van een paar kleinigheden afgezien, slechts een enkele maal geuit, al kende hij ook dezen tijd tot in bijzonderheden: het was, toen hij zich stelde tegenover Jorissen's opvatting omtrent de beteekenis van Gijsbert Karel van Hogendorp's optreden in 1813, het begin van een heftige polemiek, waarin de ,,steken boven water'' van de zijde des bekwamen maar hartstochtelijken Amsterdamschen hoogleeraars, door hem met kalme, maar daarom niet minder scherpe en geestige kritiek werden beantwoord.

In de vóór-Bourgondische periode waren het voornamelijk juridisch- en taalkundig-historische vraagpunten, waartoe hij zich sedert 1873 aangetrokken gevoelde, toen de studie der Leidsche Middeleeuwsche Keurboeken en zijn voortreffelijk Gids-

artikel ,,Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen'' hem in deze nieuwe richting hadden gevoerd, toen de belangstelling in het streven van zijn broeder Jacques en van zijn vriend De Vries hem nader tot deze soort van vraagstukken had gebracht. Ook het verleden van zijn bemind Rotterdam, welks toenemende handelsbloei, welks ,,waterweg'' hem bijzondere belangstelling inboezemde, gelijk dat van Leiden en het hoogheemraadschap Rijnland, in welks midden hij zijn ,,stil en eentonig leventje'' doorbracht, gaf hem tot belangrijke studiën over die vroegere periode aanleiding: de geschiedenis van den rivierhandel en het dijk- en polderwezen in de latere Middeleeuwen, die van het ontstaan en de opkomst der Hollandsche steden, die van den ondergang van enkele machtige riddergeslachten van den ouden tijd, de Bokels bij Rotterdam, de Velsens, de Teylingens, hebben veel aan hem te danken. Dan volgen zijne studiën over Allairt Beylinc, wiens welbekende legende hij door scherp nagaan der bronnen tot hare ware historische kern trachtte terug te brengen en na eenig tasten werkelijk wist te verklaren; die over de uitvinding der boekdrukkunst, ten opzichte waarvan hij aan het slot eener zeer fijne studie met voorzichtigheid verklaarde ,,vooralsnog'' de kansen van Mainz boven die van Haarlem te stellen; zijn baanbrekende statistieke studiën over de Informatie van 1496 en de Enqueste van 1514, zoo belangrijk voor de kennis van Holland's economischen toestand omstreeks 1500; zijn belangrijke taalkundig-juridische bijdragen tot de kennis van het middeleeuwsche recht, zijn historisch-juridische studiën over het middeleeuwsche strafrecht vooral; die over enkele betwiste punten uit het leven van Erasmus, een voor zijn fijn ontwikkelden geest zeer aantrekkelijke figuur; eindelijk eenige kleinere studiën over de bronnen onzer geschiedenis in de latere Middeleeuwen. Met twee meesterlijke studiën, de eene over den rechtsgeleerde Philips van Leyden en zijn merkwaardig werk, aan de voorbereiding van welks nieuwe uitgave hij zijn laatste maanden hoofdzakelijk heeft gewijd, de

andere — kleiner maar even belangrijk — over „muntverzwakking in de 14de eeuw", getuigend van diep inzicht in de economische toestanden dier dagen, is de lijst zijner geschriften over de periode vóór den Opstand zoo goed als uitgeput. Fragmenten zooals men ziet, disjecta membra, losse grepen in onze historie van dien ouden tijd, maar grepen, die de meesterhand verraden, modellen meestal van fijne kritiek en heldere uiteenzetting. „Das Finden an sich ist kein Lob; dieser liegt erst in tadellosem Gebrauche des Gefundenen", zeide hij met Ranke, vooral ten opzichte dezer studiën.

Fragmenten zijn ook zijn geschriften over de geschiedenis van den Opstand gebleven, waaraan hij van het begin tot het einde zijner loopbaan met voorliefde heeft gewerkt. Met dat al vormen die, welke beginnen met het „Voorspel" en eindigen met „De onderhandelingen van Prins Willem met den vijand over vrede" een serie, die de geschiedenis van het vertrek van Philips II naar Spanje in 1559 tot einde van het jaar 1576 bijna in samenhang voor onze oogen stelt, wat de eigenlijke bronnenkritiek betreft steunend op een daarmede gelijkloopende reeks van bronnenstudiën over de voornaamste Nederlandsche en Spaansche auteurs, over de pamfletten en pamfletschrijvers van dien tijd, Wesenbeke, Marnix, Geldorp, Junius, wier anonieme geschriften hij toelichtte. Hier is het vooral, dat Bakhuizen en — in veel geringere mate, eigenlijk alleen door zijne uitgave der Archives — ook Groen op de ontwikkeling van Fruin's talent hebben gewerkt; hier is het, dat hij tallooze malen de hulp inriep van wetenschappelijk gevormde boekenkenners als zijn vrienden Frederik Muller en Martinus Nijhoff, om vergeten of verscholen pamfletten of zeldzame boekjes op het spoor te komen en ze zoo mogelijk in te lijven in zijn bibliotheek of in de oude verzameling van Thysius op het Rapenburg te Leiden, die hij van een wissen ondergang had gered; dezen tijd, waarover hij alles gelezen had, kende hij om zoo te zeggen van dag tot dag, en geen uiting van

het volksleven bleef hem vreemd, geen nuance van verschil onopgemerkt. Van het volksleven in die bewogen dagen niet het minst. Hij leefde mede, wat de gemoederen onzer voorvaderen deed gisten; hij leed met de vervolgden der Inquisitie, met de slachtoffers van Spaansch geweld en wanbeheer; hij zegepraalde met de stoere burgers en visschers onzer landen.

Boven alles en allen trok de hooge heldenfiguur van prins Willem hem aan. Hèm vooral trachtte Fruin te begrijpen en hem heeft hij ten slotte meer dan eenige andere gestalte in onze geschiedenis bewonderd, neen liefgehad, meer, veel meer dan prins Willem III, in wien hij den staatsman van ruimen blik, den energieken veldheer heeft bewonderd maar dien hij nooit heeft vereerd met de innige vereering, die hij ,,Vader Willem'' toedroeg. ,,Vader Willem'', dat was de volksnaam, dien hij op grond der bronnen zelve opeischte voor den beminden volksman, wien vergissing en misvatting den naam van ,,den Zwijger'' gaven — een onjuisten naam, waartegen Fruin met kracht zijn stem heeft verheven. Wat praat men van teleurstelling in wetenschappelijk onderzoek, van nederlagen in wetenschappelijke polemiek, die Fruin zouden hebben teruggebracht van de liefde zijns harten voor den derden Willem, die den Engelschen koningstitel droeg! Fruin's vereerde held was Willem I, dien hij tallooze malen heeft verdedigd tegen onbillijke aanvallen, in wien hij den grooten staatsman, den diepen denker, den edelen verdediger der geloofs-, der gewetensvrijheid bewonderde, den geestverwant liefhad met innige liefde. ,,La vérité est que le grand homme d'état est de son pays et de son siècle, qu'il en partage les aspirations mais qu'il transforme des sentimens confus en idées claires, des forces inconscientes en outils intelligens et qu'il découvre des moyens d'exécution dont personne ne s'était avisé avant lui'' — deze woorden van Cherbuliez achtte hij ,,een juisten karaktertrek van prins Willem I''.

Den Prins en de zijnen verdedigde Fruin zegevierend tegen

felle verwijten, hatelijke opmerkingen, tegen de ongewettigde, ja onedele verdachtmaking, waaraan vooral katholieke schrijvers hen blootstelden. Zijn waardeerende recensie van Nuyens' geschrift over „De Nederlandsche beroerten in de 16de eeuw uit een Katholiek oogpunt beschouwd", door hem als een betrekkelijk verdienstelijk geschrift gekenschetst, was het begin eener belangwekkende reeks stukken van kritisch-polemischen aard, vooral in De Gids, maar ook in andere tijdschriften verschenen, nu eens over bijzonderheden uit dien tijd als „De overwinning bij Heiligerlee", over „Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede", over den dweepzieken moordenaar en den gruwelijken moord van 1584, over 's Prinsen „onverdraagzaamheid" en zijn veelbesproken houding tegenover de Katholieken van zijn tijd te Amsterdam en elders, over 's Prinsen beroemde laatste woorden, een nationalen schat, welks authenticiteit hij verdedigde; dan weder in het algemeen in „Proeven" van „ultramontaansche kritiek" of van „averechtsche geschiedschrijving" de methode zijner tegenstanders, Nuyens, Kervyn, Meulleners, Klönne en anderen, altijd op hoffelijke wijze en met persoonlijke waardeering toetsend aan de beginselen van verstandige kritiek en gezonde tekstverklaring. Nog in zijn allerlaatste jaren hield hij zich met voorliefde bezig met den Prins, wiens handelingen op staat- en krijgskundig gebied in de donkere jaren 1570 tot 1572 hij ten slotte op grond van nieuw ontdekte gegevens nog eens uiteenzette. Ongetwijfeld: prins Willem zou de eereplaats ingenomen hebben in de serie van „politieke biographieën" uit onze geschiedenis, waaraan hij meermalen gedacht heeft maar die hij niet heeft geschreven.

Maar bij die voorliefde schroomde hij niet op 's Prinsen misslagen en gebreken de aandacht te laten vallen of de gerechtvaardigde bezwaren der Katholieken met onpartijdigheid in het licht te stellen. Toen een zijner vrienden hem uit een misplaatst gevoel van vaderlandsliefde, aangewakkerd door roomschenhaat, een ernstig verwijt maakte van dit ook van protestantsche zijde

in het licht stellen der fouten en gebreken der leiders van onzen Opstand, antwoordde hij rondweg: ,,Gij zoudt wenschen dat wij ons onthielden van het behandelen van zekere onderwerpen, van het instellen van zekere onderzoekingen, althans van het uitspreken van het resultaat waartoe wij gekomen zijn, indien het mocht blijken dat dit koren was op den ultramontaanschen molen. Daarin verschil ik van U om twee redenen. Vooreerst omdat ik zoo overtuigd ben van het ongelijk der heeren ultramontanen in de hoofdzaak, dat ik gaarne hun gelijk geef in bijzaken, als zij daarin gelijk hebben. Ja, ik gevoel mij veel krachtiger om hen op het hoofdpunt te wederstaan, als ik de onverdedigbare punten van minder belang vrijwillig heb opgegeven. Maar ten andere, ik acht het den plicht van een wetenschappelijk man niets dan waarheid te zoeken en de gansche waarheid, die hij gevonden heeft, te belijden. Gij spreekt van kritiek en van hyperkritiek. De woorden hebben voor mij geen zin evenmin als de vroegere onderscheiding onzer theologen van geloovige en ongeloovige kritiek. Ik ken slechts juiste en onjuiste kritiek en al mijn streven is gericht om, als ik kritiek oefen, juist te kritiseeren. Nu is het moeilijk aan te wijzen, waarin de onjuiste kritiek zich van de juiste onderscheidt. Maar zeker is het, dat een kritiek, die geleid wordt door de begeerte om tot een vooruit beoogd resultaat te geraken, niet beantwoordt aan het denkbeeld, dat ik mij van de ware kritiek heb gevormd. Na Groen en Bakhuizen zou ik het een droevigen teruggang achten, als wij ons daarin weer verliepen".

Dit was Fruin's standpunt. Dat hij sympathie voor het Catholicisme als zoodanig gevoelde, is wel beweerd maar volkomen onjuist. Hij gevoelde weinig of niets voor het katholieke geloof in het algemeen, evenmin, zooals zijn vriend Acquoy wèl deed, voor de katholieke mystiek, die bij zijn sterk verstandelijken aanleg weinig paste; hij had een sterken afkeer van de katholieke staatkunde gelijk van elke staatkunde, die haar voornaamsten grond vindt in geloofsovertuiging, in wat men ,,cle-

ricale'' beginselen pleegt te noemen. Al mocht hij het gelukkig achten, dat ,,alle brave lieden van allerlei kerkelijke en politieke gezindheid in duizenderlei opzichten overeenkomen en tot het stichten van oneindig veel goeds kunnen samenwerken'', hij zag ,,ten opzichte der politieke beginsels tusschen liberalen en ultramontanen een onverzoenbaar verschil''; hij achtte ,,om die reden samenwerking onnatuurlijk en ongewenscht'' en een verbond tusschen deze beiden met wederzijdsche concessies zelfs ,,monsterachtig'', maar deze politieke overtuiging, dat verschil van religieuse opvatting kon hem niet verleiden om de onderdrukking der Katholieken door de Calvinisten in de 16de eeuw en later goed te praten.

Hij erkende herhaaldelijk volmondig, dat onze historische traditie vóór het midden dezer eeuw veel te uitsluitend protestantsch gekleurd was, en juichte daarom het optreden van katholieke geschiedkundigen ten zeerste toe, met Mill in diens ,,gulden verhandeling On Liberty'', overtnigd ,,dat de kennis der waarheid er bij verliest, als zij tot axioma verheven is en door niemand in twijfel getrokken wordt'', want ,,tegenspraak noopt tot wederlegging, wederlegging eischt nauwkeurige beschouwing en overweging'' en ,,alleen dwaling, die voor waarheid wil doorgaan, kan blinde erkenning begeeren'', maar ,,de waarheid wenscht, dat de twijfel, zoodra hij oprijst, wordt uitgesproken, want dan eerst kan zij hem overwinnen.'' Die beginselen paste hij toe in zijn geschriften over de katholieke opvatting onzer geschiedenis, die hij, waar hij haar onjuist vond, met kracht bestreed, ook al erkende hij gaarne van zijn tegenstanders veel geleerd te hebben. Zijn merkwaardige studie over ,,De wederopluiking van het katholicisme in Noord-Nederland omstreeks den aanvang der 17de eeuw'' (1894), het voortreffelijke pendant zijner ,,Voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk in Holland'', ongeveer te gelijk op touw gezet, het een het ander aanvullend en beiden behoorend tot een geliefkoosden kring van denkbeelden in zijn latere jaren,

geven een schitterend getuigenis zijner edele onpartijdigheid. Zijn plan om te doen uitkomen, dat na 1648 boven de onvoldoende gift eener onzekere gewetensvrijheid, het toestaan ook van godsdienstvrijheid aan de Katholieken een verstandige politiek zou geweest zijn, kwam niet meer tot uitvoering. Men vergete intusschen niet, dat hij steeds met nadruk opkwam tegen de schromelijke overdrijving in tegenovergestelde richting in dit opzicht getoond en vooral tegen de onbillijkheid van der Katholieken oordeel over dezen toestand hunner voorvaderen hier te lande vergeleken met dien van de Protestanten in andere landen. Waar hij bemerkte, dat men van katholieken kant van zijn uitingen in dat verband misbruik maakte, ergerde hij zich intusschen niet al te zeer, den twijfelaars van protestantsche zijde alleen soms leukweg verzoekende zijn geschriften met de noodige oplettendheid te lezen om zijn juiste bedoeling te leeren kennen.

Behalve de Prins werden ook Oldenbarnevelt en Hugo de Groot door hem herhaaldelijk met groote sympathie besproken, hoewel de geniale maar harde natuur van den grooten landsadvokaat en de zwakke weifelende aard van het beroemde ,,licht der wereld'', door hem reeds in zijn eerste studie over ,,Hugo de Groot en Maria van Reigersberg'' in het licht gesteld, hem weinig behaagden. Zijn verontwaardiging over den ,,gerechtelijken moord'' op Oldenbarnevelt, in de Akademie tegenover Mr. Van den Bergh geuit, hield gelijken tred met zijn bewondering voor het genie van dezen tweeden ,,stichter van onzen staat.'' Aan dezen wijdde hij zoowel in de ,,Tien Jaren'' als in zijn lange studie over het Leycestersche tijdvak — ,,de inleiding tot onze geheele republikeinsche geschiedenis, het wezen van beide staatspartijen in den dop'' — naar aanleiding van Motley's History, ook in zijn bibliographisch-historische stukken over het schandelijke proces en de gevangenschap sympathieke woorden. Zijn medelijden met het droevig lot van den geleerden balling De Groot, helaas geknakt in zijn ontwik-

keling, die voor het vaderland nog zooveel goeds had kunnen brengen, werd geëvenaard door zijn eerbied voor De Groot's talenten als dichter en geleerde, als letterkundige en jurist, blijkend uit zijn diepgaande studiën over De Groot's onsterfelijke geschriften op staatkundig en juridisch gebied, het laatst nog uit zijn voortreffelijke voorrede op Andreae's uitgaaf der ,,Inleidinge''.

Ook prins Frederik Hendrik trok hem aan — meer dan Maurits — en ik kan niet zeggen, hoe het gekomen is, dat hij, die toch Aitzema en Van der Capellen van buiten kende en in zijne geschriften over den veldtocht van 1572, over Leiden's ontzet, over den slag bij Nieuwpoort, dien bij Duins, dien bij St. Denis zooveel bewijzen gaf van goed inzicht in krijgszaken, den grooten staats- en krijgsman nooit opzettelijk heeft behandeld. Alleen de studie over ,,De jeugd van Louise Henriëtte van Oranje'' gaf hem aanleiding zijn diepe kennis ook van dit tijdvak en de toen handelende personon te doen blijken. Heeft hier meer dan elders de noodzakelijkheid van een langdurig onderzoek in de Parijsche archieven hem afgeschrikt? Die noodzakelijkheid ondervond hij ook bij de bewerking van zijne beide studiën over ,,De oorlogsplannen van Willem II'', waarover hij ten slotte zelf niet geheel tevreden was, omdat het onderzoek der bronnen, die voor een goed deel weder in de archieven te Parijs lagen, niet volledig genoeg was geweest om tot een definitief besluit te komen. Hij betreurde in zijn latere jaren wel eens ten zeerste zijn onbekendheid met buitenlandsche archieven.

Zou dit ook de reden, laat ons zeggen een der redenen geweest zijn, waarom het herhaaldelijk op touw gezette boek over De Witt nooit is verschenen? Nog in zijn ,,Afscheidsrede'' stelt hij de mogelijkheid van het schrijven van zulk een boek, waarvoor hij ,,veel voorarbeid verricht en een uitgebreid apparaat bijeengebracht'' had, in uitzicht; ,,vrijheer van zijn tijd'' geworden, heeft hij er toch in zijn laatste jaren zelfs de hand

niet aan gelegd doch zijn aanteekeningen van vóór twintig en meer jaren laten liggen, waar zij rustten. Hoe gaarne hadden wij hem gehoord over dat tijdvak, waarin hij zich zoo geheel thuis gevoelde, welks hoofdpersonen hij ook in hun dagelijksch leven — ik denk aan zijn kostelijke ,,aanteekeningen'' op Droste's pruldicht en zijn stukken over Doubleth's dagboek in de Gids, over Buat's proces in de Bijdragen — zoo goed kende! Hoeveel beloofden niet zijn woorden over Geddes' onvoltooid boek over De Witt, zijn vertrouwelijke uitingen over de gebreken van Pontalis' verdienstelijk maar onvolledig werk, zijn meesterlijke uiteenzetting over ,,Het burgemeesterschap van Amsterdam''! Helaas, wat baat ons klagen! Maar het zou ook ondankbaar zijn. Laat ons tevreden zijn met het vele, dat hij heeft gegeven, en niet langer vragen, wat hij had kunnen of — misschien beter — niet heeft kunnen doen, in ieder geval niet heeft gedaan; het voortreffelijke ,,apparaat'', dat zorgvuldig bewaard is en vooral uit excerpten uit De Witt's ms. correspondentie bestaat, zal ten minste bruikbaar te maken zijn voor hem, die zal doen wat Fruin heeft nagelaten om redenen, die ook hemzelven niet geheel konden bevredigen maar samenhingen met zijn aard en zijn neigingen.

Over Willem III bezitten wij ten minste, behalve kleinere studiën en de leerzame polemiek met generaal Knoop over den slag bij St. Denis, die van Fruin's zorgvuldige kritiek en eerlijkheid in het erkennen van een begane fout getuigen, een groote studie betreffende zijn verhouding tot Engeland, waarin met bewondering van Willem's staatsmanstalent, met vereering van Maria's aanhankelijkheid en zelfopofferende liefde wordt gesproken. Aan haar, de ,,liefhebbende vrouw'', die ,,haar hartsgeheim'' aan haar dagboek had toevertrouwd, wijdde hij daar eene der meest gevoelvolle bladzijden, die ooit uit zijn pen zijn gevloeid: ik bedoel die, waar hij het aandoenlijk afscheid bij 's Prinsen vertrek naar Engeland in 1688 beschrijft.

De uitgave dezer lange studie, twaalf jaren na genoemde

polemiek, toont duidelijk aan, dat van de beweerde tragische zielsontroering en wetenschappelijke teleurstelling bij gelegenheid dezer polemiek, die Fruin zou belet hebben voortaan zonder droevige herinnering over Willem III te schrijven, geen woord waar is, hoewel erkend moet worden, dat de onverwachte ontdekking van 's Prinsen dubbelzinnigheid bij de behandeling der zaak van St. Denis Fruin onaangenaam heeft aangedaan. Fruin was niet vatbaar voor dergelijke tooneelmatige gevoelens als hem door den steller dier bewering worden toegeschreven.

Met Willem III houdt eigenlijk Fruin's dieper gaande studie van onze geschiedenis op. Wat er volgt, boezemde hem slechts matige belangstelling in — hij placht het op zijn colleges te erkennen en zijn schriftelijke nalatenschap bevestigt het. Alleen de Patriottentijd heeft hem nog in samenhang beziggehouden en ook voor een boek daarover is het ,,apparaat'' bewaard gebleven. ,,Ik geef de Patriotten met vreugd; ik heb er zooveel aardigs en nieuws over te zeggen'', schrijft hij eenmaal in het begin zijner werkzaamheid als hoogleeraar. Maar het tijdvak, op den duur weinig aantrekkelijk zoowel in zijn aard als in zijn bronnen, hield hem niet genoeg geboeid om uit de uitvoerige uittreksels der papieren van vreemde gezanten en agenten, die hij verzameld had, uit de tallooze onzegbaar vervelende boeken en pamfletten van den tijd een samenhangend verhaal te maken. Als een zijner laatste leerlingen dien arbeid aanvatte, zette hij alle gedachte aan een dergelijk werk uit het hoofd, toen het nieuwe boek hem bleek aan hooge eischen te voldoen; hij stelde den jongen auteur zijn aanteekeningen ten dienste. Zijn studiën over Gijsbert Karel's ,,jongelingsjaren'' en diens houding in 1787, een kleinigheid over ,,Mevrouw Bilderdijk's slachtoffer'', een enkele recensie over ,,Van de Spiegel's nagelaten papieren'' is ongeveer het eenige, wat hij ons gaf. Zijn reeds genoemde polemiek met Jorissen staat dan geheel op zichzelf aan het slot.

En daarmede eindigt zijn wetenschappelijke werkzaamheid,

langdurig, rijk aan rijpe vruchten, afwisselend en diep indringend, een rijke schat, die, eenmaal bijeengebracht, van groote beteekenis zal blijken voor de studie onzer geschiedenis, nog grooter dan ze reeds had in de dagen, toen de gever dien schat bij gedeelten schonk aan zijn volk.

De klassieke werk- en woonkamer van den Leidschen geleerde heeft grootendeels die lange reeks van geschriften binnen hare met statige rijen boeken getooide muren zien worden; voor Fruin's vrienden is zij een plek van heilige herinnering aan al het goede en schoone, dat zijn hart en zijn hoofd hebben voortgebracht.

Daar heeft hij bijna zijn gansche professoraat gewoond te midden zijner hem steeds dierbaarder geworden Leidsche omgeving, te midden van de schoonste herinneringen aan vriendschap en liefde. Daar heeft hij het feest van 1885 gevierd, toen het Nederlandsche volk hem bij de herdenking van zijn 25jarig professoraat huldigde als den vertrouwden voorganger op het gebied der geschiedenis — dat heugelijke feest, dat hem onthief van de dofheid, waarin het overlijden van zijn dierbaren broeder ten vorigen jare hem had doen verzinken, en hem lust en moed gaf tot nieuwen arbeid.

Daar heeft hij na zijn aftreden nog ruim vier jaren lang, in ruste maar niet in ledigheid, geleefd, eerst met moeite zich wennend aan zijn ambteloos leven maar later anderen ,,uit eigen ervaring'' verzekerend, ,,dat zijn lot ook benijdbaar was.'' Daar heeft hij de reine vreugd gesmaakt, die het wetenschappelijk onderzoek schenkt, nevens de teleurstellingen, die het oplevert. Daar heeft hij nagedacht over het verledene, het tegenwoordige en de toekomst zijns volks, der menschheid, zijn geest na het ingespannen werk der kostbare ochtenduren, zijn besten werktijd, dagelijks verfrisschend met ,,stichtelijke lectuur'' van wijsgeerigen, godsdienstigen, letterkundigen aard, met zijn uitgezochte collectie gravures naar Calame, die hij

zoo wist te waardeeren, met de onsterfelijke werken der besten van ons geslacht.

De liefste tijd was hem de vacantie, als hij ,,zwelgde van de vreugde van niets te moeten doen en alles te mogen en van bijna nooit gestoord te worden''. ,,Ochtend aan ochtend gaat voorbij zonder dat ik iemand zie en zonder menschenhater te zijn of te willen worden bevalt mij dat leven excellent. Ik ben maar bang, dat ik er te veel aan zal wennen'', schertst hij.

Hij heeft er ook de smart gekend, de smart over het verlies van verwanten en vrienden, elkander opvolgend in lange rij, hem den weg wijzend naar de onbekende toekomst. ,,Alweer een oude vriend, die een stukje van mijn leven en levensgenot met zich in het graf neemt,'' schreef hij dan. Zijn moeder, zijn zuster, zijn broeders, zijn oudste en beste vrienden, ook jongeren van groote beloften, ontvielen hem de een na den ander, sommigen na lang en droevig lijden, dat hij medeleed met geheel zijn ziel, anderen plotseling weggenomen te midden eener vruchtbare werkzaamheid.

Zijn werk was hem tot troost en menig geschrift zijner laatste tien jaren heeft zijn oorsprong te danken aan de behoefte aan werk tot afleiding van droevige gedachten, menige gevoelvolle aanteekening omtrent gestorven vrienden of vriendinnen moest dienen om in zijn eenzaamheid uiting te geven aan sombere stemming. Hoe levendig herinner ik mij menig gesprek uit de laatste jaren, getuigend van zijn fijn gevoel, zijn liefdevolle zorg voor de levenden, ook een bron van troost bij het terugzien op wat voorbij is, getuigend van zijn innige gehechtheid aan velen, die waren heengegaan, aan velen, die nog leefden. Hij beaamde met geheel zijn hart de les van een zijner meest geliefde en best gekende auteurs, Mérimée: ,,il est bien malheureux de perdre ses amis mais c'est une calamité qu'on ne peut éviter que par une autre bien plus grande, qui est de n'aimer rien'', maar hij vermeed met zorg zich schuldig te maken aan het laatste.

Zoo werd hij ouder, weinig gevoelend van de kwalen des ouderdoms, gelijk Ranke in zijn latere jaren vereerd door een breede schare van jongeren, gelijk Ranke weinig verzwakt van geest, zooals zijne allerlaatste studiën — die over Merula lag ter verzending naar de pers gereed, toen de doodelijke ziekte hem trof — bewijzen.

Nog staat mij zijn laatste eenzame verjaardag, zijn laatste eenzame Nieuwjaarsdag levendig voor den geest: „dès que mon âme est triste, elle veut être seule", zeide hij op zulke dagen Marmontel na. Nog herinneren wij, zijn vrienden, ons met eerbied zijn laatste gesprekken, zijn laatste uitingen, naar het mij wil voorkomen een toenemende droefgeestigheid verbergend onder opgewekte woorden. Nooit zal mij die avond uit de gedachten gaan, drie dagen voor zijn 75sten verjaardag, toen een zestal zijner beste jongere vrienden hem als een stille hulde de gedrukte lijst zijner geschriften kwam aanbieden — een plan, opgekomen in het hartelijke gemoed van onzen Star Numan, die nu ook al is heengegaan, en dat hem ten zeerste roerde, zooals bleek uit de bewogen woorden, waarmede hij ons zijn hartelijken dank betuigde. Niemand vermoedde, dat hij zoo spoedig uit ons midden zou heengaan, al zagen sommigen onzer toen reeds, dat hij lichamelijk niet meer de oude was, en al bleek dit weldra steeds duidelijker. In Januari bewerkte hij nog een studie voor de Bijdragen over Paullus Merula's geloofwaardigheid, besteedde nog menigen avond tot bijna in den nacht aan den arbeid met Dr. Molhuysen voor de nieuwe uitgave van Philips van Leyden's boek en nam met belangstelling kennis van alles, wat belangstelling waardig was; het laatst nog van de sporen van den invloed der moderne godsdienstwetenschap ook in de katholieke wereld, blijkend uit een merkwaardig artikel van Dr. Poels in de Katholiek, dat hij nog zelf bij zijn ouden vriend Rijke ter lezing aan huis bezorgde, even voordat een sterke zenuwaandoening hem trof op Zondag middag den 13den Januari.

Daar bereikte mij in den vroegen Maandagmorgen het onheilspellende bericht, dat mijn vaderlijke vriend mij noodig had: ik vreesde het ergste, iets veel ergers dan den dood, het langzaam verduisteren van zijn geest zooals hij dat met zooveel deernis bij sommige zijner beste vrienden had gezien: het verzwakken der ,,lichaams- en zielskrachten, zonder welke het leven dien naam nauwelijks verdient te dragen''. Eenige dagen lang zweefden familie en vrienden tusschen hoop en vrees; de hoop, dat het spoedig gedaan zou zijn, de vrees — ook zijn vrees — dat het langdurig lijden zijner moeder ook zijn deel zou worden. Gelukkig werd hem dit bespaard en in den vroegen morgen van den 29sten Januari 1899 ontsliep onze vriend kalm en ongemerkt, zonder in zijn ziekte tot werkelijke bewustheid te zijn gekomen, in het bijzijn van beminde leden zijner familie.

In het graf, dat hij voor zijn vriend Acquoy en zichzelven had bestemd, brachten wij hem ter ruste, met de dankbare gedachte, door de eersten van ons volk gedeeld, aan wat wij verschuldigd zijn aan dezen grooten en veelzijdigen geleerde, dezen voortreffelijken staatsburger, dezen trouwen vriend, dezen edelen mensch.

DE LAATSTE HALVE EEUW

UIT EEN HISTORISCH OOGPUNT.

Bij het begin eener nieuwe regeering aan het einde onzer zoo veelszins merkwaardige eeuw wendt zich als van zelf de blik achterwaarts, naar de tijden, die zijn geweest. Wie echter den sleutel der toekomst in het verleden zoekt, wie de geheimen van wat eerlang geschieden zal, hoopt te ontraadselen door de beschouwing van wat geschied is, zal in verre, verreweg de meeste gevallen bedrogen uitkomen. Talloos toch zijn de in den schoot van het oogenblik verborgen kiemen, waaruit toekomstige gebeurtenissen zich kunnen ontwikkelen, en niemand onzer kan zeggen, welke van die kiemen — gesteld, dat ons oog ze kon ontdekken — tot rijpheid zullen geraken, welke ten doode zijn opgeschreven. Omvangrijk is onze kennis, maar duizendmaal omvangrijker is onze onwetendheid.

Neen, het hoogste, wat geschiedkundig onderzoek bereiken kan, is een zoo volledig mogelijke kennis van het verleden. Dat verleden kan ons alleen dienen om het tegenwoordige beter te begrijpen en de eenige troost, dien de geschiedenis ons kan geven met betrekking tot het menschelijk verklaarbare streven om door te dringen in de toekomst, is deze: wie het tegenwoordige in zijn ontwikkeling goed heeft begrepen, is toegerust met een machtig werktuig om dat tegenwoordige te behandelen en daardoor invloed te oefenen op de toekomst. Dat en niet meer kan de geschiedenis ons geven; en dat nog slechts, voorzoover onze kennis van het verleden reikt.

Meer dan 2200 jaren zijn verloopen sedert de weetlustige reiziger Pytheas uit Massilia, de oude Phenicische kolonie bij den mond der Rhône, de grimmige Noordzee bezocht, gelijk thans de zucht om te weten de onherbergzame Poolzeeën doet doorkruisen. Kelten en Germanen vond hij hier aan de Rijnmonden, visschers en jagers, in nomadische vrijheid ronddzwervend langs de woeste kust. Dat zijn de eerste onzer voorouders, van wie de geschiedenis spreekt. Bijna drie eeuwen later dringen Rome's legerscharen onder den grooten Caesar van Gallië uit tot den Rijn door, bedwingen de daar gevestigde Germaansch-Keltische stammen, sluiten verdragen met hen, brengen hun de voor- en nadeelen eener hoogere beschaving. Onder Rome's machtigen invloed wijzigen zich de toestanden in deze streken en zoo lang de geduchte Romeinsche vestinggordel, door sterke garnizoenen beschermd, aan den Rijn de uit Germanië aandringende barbaren nog kan tegenhouden, leeft men er in betrekkelijke rust en welvaart in de verspreide dorpen, op de ruime landgoederen, in de eenzame hoeven.

Maar omstreeks 400 na Christus is na tallooze aanvallen de rij dier grensvestingen voor goed doorgebroken en de woeste Germanenvloed dringt langs de zorgvuldig aangelegde Romeinsche wegen en dijken het onbeschermde gebied binnen, alles omverwerpend in wilde vaart. Nog eeuwen later getuigen verbrande puinhoopen van de verwoestingen in het veroverde land. Doch ook de Frankische barbaar ondergaat ten slotte den invloed der Romeinsche beschaving. Tot het Christendom bekeerd, verwerpt hun koning, de groote Clovis, aan het hoofd zijner volksgenooten wat hij heeft aangebeden en bidt aan wat hij heeft verworpen. Zijn goed zwaard maakt den Frank tot heerscher over allen: Friezen en Saksen buigen zich na eeuwen van strijd omstreeks 800 onder den schepter van Karel den Groote, den Frankischen Christenheld, den machtigen veroveraar, den genialen organisator der Germaansche wereld. Hij brengt hun met den vrede het Christendom, met

het Christendom de herleving van welvaart en maatschappelijke orde.

Uit zijn machtig rijk ontstaan er na het verdrag van Verdun drie: Oost- en West-Francië, tusschen beiden in het in deze streken door Schelde en Rijn begrensde Lotharingen, het rijk van Lotharius; het laatste een speelbal weldra der beide machtiger naburen, die het elkander betwisten, totdat in het midden der 10de eeuw het Duitsche Rijk de Scheldegrens voor goed als de zijne heeft bevestigd. Sedert vormen deze streken, terwijl Vlaanderen aan Frankrijk verbonden blijft, een deel van het groote Duitschland.

In dat rijk worden zij begrepen onder den ouden naam van Lotharingen, en wel van Neder-Lotharingen, sedert ongeveer denzelfden tijd een zelfstandig Duitsch hertogdom, waarbij dan het land aan onze kusten, onder den alouden naam van Friesland samengevat, als aanhangsel kan worden beschouwd. Neder-Lotharingen is de eerste algemeene naam voor datgene, wat later de Nederlanden zal heeten; dit hertogdom is de eerste eenheid van staatkundigen aard, die deze streken met elkander verbindt.

Maar de verbinding was zwak. Van de Duitsche hertogdommen, die het eene na het andere in een aantal kleine deelen uiteenvielen, is het reeds vroeg door de verwoestende Noorentochten der 9de eeuw geteisterde Lotharingen een der eerste geweest. Neder-Lotharingen heeft van het begin af een weinig samenhangend complex van oud-Frankische gouwen uitgemaakt en in het midden der 11de eeuw blijft den hertogen weinig anders dan de titel over, weldra voor dien van Brabant plaats makend.

De Nederlanden, welke geographische naam in de 11de eeuw het eerst wordt gebruikt om de ,,lage landen bi der zee'' aan te duiden, afgelegen streken, ver van de groote middelpunten der rijksregeering, zien bij het spoedig verzwakken der hertogelijke macht in Lotharingen reeds vroeg het ontstaan van een

aantal kleine graafschappen, eerst onderdeelen van het koninklijk bestuur, weldra meer en meer onafhankelijke vorstendommen, ten deele onder geestelijke, ten deele onder wereldlijke heeren. Brabant, het centrum van het oude Neder-Lotharingen, Limburg, Henegouwen, Luik, Utrecht, Holland, Gelre vormen zich tot zulke afzonderlijke leenstaatjes, gelijk Vlaanderen in het Fransche rijk over de Schelde. Al die kleine leenvorstendommen hebben een gelijkvormig bestaan. De machtigste, de meest ontwikkelde op stoffelijk en geestelijk gebied zijn die van het Zuiden, links van den Rijn, Brabant, Henegouwen, Vlaanderen vooral. Daar ontwikkelt zich een machtige ridderschap, voortgekomen uit de behoefte aan krachtige verdediging in den woesten krijg van allen tegen allen. Daar ook vormen zich in de 11de en 12de eeuw onder aanzienlijke ridders heerlijkheden, leenen weder van den graaf, gelijk die van den koning leenman was; behalve die heerlijkheden weldra steden, middelpunten van verkeer, door een steeds aangroeiende vrije bevolking bewoond, die, dikwijls om een beschermend kasteel gegroepeerd, weldra rijk en machtig genoeg wordt om zich een afzonderlijke plaats in het maatschappelijk leven te verwerven. Daar ontwikkelt zich ten platten lande de oude in de tijden van verwarring uitgebreide lijfeigenschap tot den zachteren vorm der hoorigheid. En wat in de 10de, 11de en 12de eeuw in het Zuiden geschiedt, vindt in de 11de tot de 14de navolging in het Noorden. Ook daar, ook in Holland, in het Sticht, in Gelre, in Friesland ontstaat een ridderschap, ontstaan heerlijkheden en steden, deze laatsten de steun weldra van den kleinen landsheer tegen de machtige edelen, die zijn heerschappij bedreigen, gelijk hij en de zijnen eenmaal die van den koning, den opperheer, hadden bedreigd, ja afgeworpen; ook daar verbetert zich het lot van den hoorige ten platten lande.

Zes eeuwen lang duurt het ontwikkelingsproces, ten gevolge waarvan al die miniatuurstaatjes ten slotte zich oplossen in een grootere eenheid. Het zijn eeuwen van krijg en roof, van onrust

en onveiligheid. De kleine staten beoorlogen elkander, vereenigen zich of worden tijdelijk gescheiden door verovering, door huwelijk, door erfenis. Bij de algemeene verzwakking der landsheerlijke macht dreigen zij elk op zijne beurt ten onder te gaan in de inwendige twisten der 13de, 14de en 15de eeuw: Clauwaerts en Leliaerts, Hoekschen en Kabeljauwschen, Hekerens en Bronkhorsten, Schieringers en Vetkoopers beoorlogen elkander binnen hunne grenzen; burchten worden belegerd en geslecht, steden en dorpen verwoest, dijken verwaarloosd en doorgesneden, landen en velden aan vernieling en overstrooming prijsgegeven; in de steden worstelen gilden en kooplieden, armen en rijken, geregeerden en regeering. Ook de geestelijkheid, eenmaal de beschavende macht in de wilde ordeloosheid der vroege Middeleeuwen, landen ontginnend, wateren betoomend, kennis verspreidend, tucht en zedelijkheid bevorderend, is verwilderd bij de algemeene verwildering. Gelijk bijna overal in Europa zoo ook in de Nederlanden roepen op het einde der Middeleeuwen de wereldsche belangen om een machtigen heerscher, die orde en recht zal herstellen in den bajerd van krijg en veete, in een maatschappij vol ordeloosheid en rechtsverkrachting, de geestelijke belangen om hervorming der kerkelijke misbruiken, om herstel van tucht en geloof. Maar geen keizer, geen koning, geen hertog, graaf of heer is in staat de burgerlijke orde te handhaven; geen paus, geen bisschop, geen concilie, geen hervormend geestelijke is bij machte om de Kerk te zuiveren.

Op het einde der 14de eeuw komt dan in de Nederlanden de macht te voorschijn, die met krachtige hand de orde, sedert Karel den Groote bijna zonder ophouden verstoord, zal herstellen: de machtige Bourgondische hertog, de Fransche vorstenzoon, gesteund door allen, die bij de maatschappelijke orde belang hebben, door de stedelijke burgerijen in de eerste plaats, maakt zich meester van Vlaanderen, waar hij dynastieke rechten kan doen gelden; zijn opvolgers zijn het weldra van Brabant,

van geheel het Zuiden behalve Luik, daarna van Holland en Zeeland. Nog weerstreven Utrecht, Gelre en het Sticht den Bourgondiër, maar ook hier doet zich zijn sterke hand gevoelen. Philips de Goede en Karel de Stoute streven zelfbewust naar de bemachtiging van alle Nederlandsche gewesten te zamen, naar het herstel van het oude Lotharingen als onafhankelijk koninkrijk tusschen Duitschland en Frankrijk in, naar de oppermacht ten slotte ook in die rijken, zij, nakomelingen van den Grooten Karel. Karel de Stoute, geniaal en stoutmoedig, bereikt bijna het vurig begeerde doel, maar het slagveld bij Nancy ziet zijn idealen met zijn leven ten onder gaan.

Zoo schijnt het ten minste. Doch Habsburg, door Maximiliaan's huwelijk met Karel's eenige dochter hier inheemsch, bereikt in de Nederlanden, wat Bourgondië te vergeefs nastreefde. Zeventig lange jaren nog duurt de worsteling, totdat eindelijk de machtige Karel V, de heerscher, in wiens rijk de zon niet onderging, door de kracht van zijn zwaard aan alle verzet een einde maakt. Van zijn keizerlijke waardigheid gebruik makend, vereenigt hij in 1548, dat is dus nu juist drie en een halve eeuw geleden, na de onderwerping van Gelre, het laatste der weerspannige gewesten, door het verdrag van Augsburg de „zeventien Nederlanden" met inbegrip van het pas voorgoed aan Frankrijk ontrukte Vlaanderen en Artois tot één weldra tot een ondeelbaar dynastiek geheel vereenigde Bourgondische kreits in het Duitsche Rijk, door een lossen band slechts aan dat rijk verbonden.

Daarmede scheen de vorming van een de „zeventien gewesten" omvattenden Nederlandschen staat ingeleid. Europa sprak reeds van de Pays-Bas, van de Nederlanden, als van een samenhangend gebied, onder de heerschappij van den machtigen keizer krachtig zich verheffend naast de andere staten van het werelddeel. Brabant en Vlaanderen vormden het centrum van dit gebied, met verbazingwekkende snelheid stijgend in welvaart en aanzien, een voorwerp van bewondering voor allen, die het

leerden kennen, van rechtmatigen trots voor den Nederlander. Naast Brabant en Vlaanderen, van ouds de machtigste gewesten in het Zuiden, verhief zich in het Noorden Holland, evenzoo sedert eeuwen reeds het belangrijkste gewest in het Noorden, nadat het Sticht van Utrecht, van waar eenmaal als middelpunt voor die noordelijke streken beschaving en heerschappij waren uitgegaan, sedert de 11de eeuw op den achtergrond was geraakt.

Maar de omstandigheden hebben zich niet in die richting kunnen ontwikkelen: een Nederlandsche eenheidsstaat is niet uit de bewonderenswaardige schepping van Karel V voortgekomen en de Nederlandsche gewesten, van ouds weinig met het Duitsche Rijk samenhangend, hebben den zwakken band, die hen in 1548 nog met dat rijk verbond, spoedig verbroken.

Doch niet om als een zelfstandig zich ontwikkelende staat allen gezamenlijk een geheel te vormen. Toen de vóór zijn tijd verouderde heerscher in 1555 zijne waardigheden nederlegde en zich uit de wereld terugtrok, erfde zijn eenige zoon Philips de keizerlijke waardigheid niet maar bleef, koning van Spanje, ook de Nederlanden beheerschen. Zoo werd het ook in het begin zijner regeering nog rijke, machtige, door handel en nijverheid bloeiende, in kunst en wetenschap uitmuntende gebied der Nederlanden een aanhangsel van Spanje, het bolwerk weldra dier mogendheid in noordelijk Europa, een der hoeksteenen misschien eenmaal van de groote katholieke wereldmonarchie, die Philips zich droomde.

Maar de vrije zelfstandige Nederlander begeerde dit lot niet. Fier op zijn duur gekochte vrijheden, afkeerig van geloofsvervolging, naijverig op zijn zelfstandigheid, op zijn gewestelijke zelfstandigheid niet het minst, verzette hij zich tegen Philips' streven om de Nederlanden te maken tot een eenig en ondeelbaar, den monarch gehoorzaam, uitsluitend katholiek koninkrijk gelijk Spanje zelf was. Van groote beteekenis was het daarbij, dat, nog vóór de katholieke Kerk zelve, door de

groote hervormingsbeweging bedreigd, zich door de hervormingen van het Concilie van Trente had gezuiverd van vele gebreken, de denkbeelden eerst van Luther, dan van de Wederdoopers, daarna van Calvijn ook hier te lande bij velen ingang hadden gevonden en een deel der bevolking afkeerig had gemaakt van de oude Kerk, ook al deden regeering en inquisitie haar best om deze tegen de ketterij te beschermen.

De woelingen der voorname Edelen tegenover Granvelle, de wilde uitbarstingen der volkshartstochten in 1566, het jaar van den Beeldenstorm, werden spoedig met wapengeweld onderdrukt. De leiders der beweging namen de vlucht of werden door Alva's streng straffende hand getroffen. Omstreeks 1570 scheen het plan om de Nederlanden tot een samenhangend koninkrijk te maken rijp te zijn en Alva maakte zich op het verlangen van zijn vorst gereed om deze gewesten voorgoed onder 's konings gezag te doen buigen en hen te dwingen zijne verdere plannen te dienen. Doch reeds had het verzet in prins Willem van Oranje een voortreffelijken leider gevonden en Alva's alom verbittering wekkende tirannie gaf kans op een volkopstand tegen het ,,Spaansche regiment'', tegen het gehate stelsel van willekeur en onderdrukking. Na een mislukte poging in 1568 gelukte het den Prins in 1572 met hulp der talrijke uitgewekenen, der Watergeuzen in de eerste plaats, der burgerijen weldra vasten voet te krijgen in Holland en Zeeland: de vrijheidsoorlog was begonnen.

Die oorlog had spoedig de scheiding tusschen Zuid en Noord ten gevolge. Even tien jaar na het uitbreken van den opstand bleek het Zuiden, door het Spaansche wanbestuur eindelijk tot deelneming aan het verzet genoopt, niet bestand tegen de list en het geweld van den grooten Spaanschen veldheer en diplomaat Alexander van Parma, tegen de elementen van verdeeldheid, die door het veldwinnen, het bruisend doorbreken van den nieuwen godsdienst en den overal toenemenden invloed der burgerijen onder het volk waren opgekomen. 's Prinsen van Oranje

bijna bovenmenschelijke pogingen om alle Nederlanden bijeen te houden, om met Fransche hulp een vrijen Nederlandschen bondsstaat te stichten, een door een aan vaste wetten gebonden vorst bestuurden staat van feitelijk zichzelf regeerende burgers, waarin Katholiek en Protestant door een algemeenen godsdienstvrede verzoend samen zouden wonen, mislukten ten eenenmale. De Pacificatie van Gent, de „Generale" Unie van 1576, moest in Januari 1579 plaats maken voor twee Uniën: de Unie van Atrecht, die de gewesten van het katholieke Zuiden het eene na het andere weldra weder aan Spanje verbond, tegenover de Unie van Utrecht, aan wier hoofd de Prins in het meer en meer protestantsche Noorden den opstand voortzette. Het was de scheiding der Nederlanden in twee deelen, sedert voorgoed uiteengegaan.

Een tiental jaren van onzekerheid volgden. Het Frankrijk der ontzenuwde Valois stelde den Prins teleur. Hijzelf viel door het moordstaal van den afschuwelijken dweper, aan wiens handen de ban van Spanje's koning hem had overgeleverd. Engeland's te elfder ure gekomen hulp bleek machteloos. Wanneer Parma al zijne krachten tegen de nog zich verzettende gewesten van het Noorden had kunnen wenden, zou hij na den val van Antwerpen in 1585 naar menschelijke berekening geslaagd zijn in zijn plannen om ook deze te veroveren. Maar Philips' wereldomvattende projecten leidden zijne aandacht af van het kleinere doel, de beëindiging van den Nederlandschen opstand, en in Oldenbarnevelt en den jongen Maurits vond deze laatste nieuwe leiders, waardig de plaats van den vermoorden Prins in te nemen.

Zoo begon in 1588 het Noorden zich van den aartsvijand te ontslaan. Van aangevallene werd de opstandeling aanvaller. De jonge Prins, met zijn neef Willem Lodewijk aan het hoofd van het leger en Oldenbarnevelt als leider der Statenregeering, bevrijdden, ten deele met hulp van Frankrijk en Engeland, in nogmaals tien jaren — de „Tien Jaren" — het gansche Noorden

over de rivieren en meer dan dat van het Spaansche juk: de noordelijke gewesten, in voorloopigen burgerlijk-republikeinschen staatsvorm zich samenvoegend, begonnen onder leiding der Staten-Generaal een zelfstandigen staat te vormen. Het jaar 1598, juist een halve eeuw na het verdrag van Augsburg, wijst de voltooiing van dien strijd aan.

De wanhopige poging van den stervenden Philips om het verzet te doen ophouden door de stichting van een door Spanje beschermd afzonderlijk rijk der Nederlanden onder eene nieuwe dynastie, waarvan Albertus en Isabella de grondleggers zouden zijn, miste haar doel. Het bestand van 1609, met steun van Frankrijk en Engeland den vijand afgedwongen, erkende feitelijk reeds de onafhankelijkheid der jonge Republiek, al begeerde de koning van Spanje nog niet voorgoed de hoop op herstel zijner heerschappij op te geven en scheen werkelijk het smeulende vuur van burgerlijke en godsdienstige twisten den zich vormenden staat spoedig te zullen vernietigen. Maar de hoop van den landsvijand werd beschaamd, de strijd na 12 jaren hernieuwd en de derde groote Oranje, prins Frederik Hendrik, de talentvolle jongste zoon van den vermoorden Prins, breidde het grondgebied van het bloeiende Noorden nog meer uit ten koste van het steeds meer terugzinkende Zuiden.

Sedert 1585 was het Noorden, reeds in de eerste helft der 16de eeuw waardig naast het Zuiden omhoog gestegen, snel in welvaart en beteekenis toegenomen. Handel en nijverheid, kunst en wetenschap, uit het weder geketende Zuiden gevlucht, hadden in het vrije Noorden te midden eener bloeiende burgermaatschappij een ruim veld van ontwikkeling gevonden. De vrede van Munster in 1648, die vóór twee en een halve eeuw een einde maakte aan den langen krijg, bezegelde de onafhankelijkheid van den nieuwen staat, gelijke van Europa's groote mogendheden dier dagen. Uit de uiteengevallen Nederlanden van Karel V was ten gevolge van den opstand in het Noorden de vrije en machtige Republiek gegroeid, wier kracht ongerept

was, wier machtsfeer over de oceanen reikte, terwijl de afhankelijke Spaansche gewesten in het Zuiden een kwijnend leven bleven leiden, geknot in hunne ontwikkeling, belemmerd door de sluiting hunner handelswegen.

De ontwikkeling van de geschiedenis der Nederlanden had zoo tegen het midden der 17de eeuw het aanzijn gegeven aan twee staten; de eene schitterend in bloei en welvaart, haar „gouden eeuw" vierend in triomf op triomf, geleid door mannen als Frederik Hendrik, als Jan de Witt, als Willem III, rijk aan schitterende figuren op elk gebied, als Rembrandt en Vondel, Christiaan Huygens en Spinoza, de Trompen en de Ruyters en wie meer haar naam deden klinken tot in lengte van dagen; de andere vervallen en ontzenuwd, door Frankrijk onophoudelijk belaagd, krachteloos en roemloos, geketend aan de verrotte Spaansche monarchie. De kleine burgerlijke Republiek, nauwelijks 1$^1/_2$ tot 2 millioen bewoners tellend, hoe ook geteisterd door binnenlandsche verschillen, door den strijd tusschen Oranje en de regenten-aristocratie der staatsgezinden, bleef zich langer dan zestig jaren naast, dikwijls tegenover Frankrijk en Engeland handhaven op hare eereplaats onder Europa's mogendheden. Al dreigde zij in 1672 in den strijd tegen Frankrijk en Engeland samen onder te gaan, zij rees onder Willem III's voortreffelijke leiding met nieuwe kracht op, de verdedigster thans van Europa's onafhankelijkheid tegen Frankrijk's begeerten, het bolwerk nog steeds van de gewetensvrijheid, van het Protestantisme tegen een thans niet meer van Spanje, Rome of Weenen, maar onder Lodewijk XIV van Frankrijk uit opnieuw aanvallend Katholicisme. Zij strekte hare beschermende hand uit over de oude zustergewesten, thans hare voormuur tegen Frankrijk, over Spanje zelf, beiden in haar eigen belang verdedigend tegen den machtigen veroveraar. Sedert 1688 met Engeland, de oude mededingster als handelsnatie, vast verbonden, nadat met hare hulp en door haren

Prins ook daar Protestantisme en burgervrijheid voorgoed waren gered, nauw verbonden ook met het zich verheffende keizerlijke Oostenrijk, glansde hare macht nog in het begin der 18de eeuw vriend en vijand schitterend in de oogen. De vrede van Utrecht schonk haar eindelijk met de rust het recht, den plicht om als Europa's schildwacht de Barrière tegen Frankrijk te behoeden.

Maar hare kracht was toch reeds gebroken. Haar vermolmde regeeringsvorm, een ingewikkeld samenstel van middeleeuwsch-monarchale en zestiende eeuwsch-republikeinsche staatsorganen, ontaardde meer en meer in een baatzuchtige regenten-oligarchie. Hare in de 17de eeuw zoo gespannen energie toonde duidelijke teekenen van verslapping. Hare nationaliteit stelde zich veel minder krachtig tegenover de andere natiën van Europa. Hare groote mannen hadden geen opvolgers hunner waardig; hare ondernemende kooplieden waren rekenende renteniers, hare schitterende geleerden ijverige veelweters, hare geniale kunstenaars zorgvuldige ambachtslieden, hare voortreffelijke generaals en vlootvoogden soldijtrekkende nietsdoeners, hare vrije burgers onderdanige regentendienaren geworden.

De aanval van den Franschen erfvijand op haar grondgebied scheen een oogenblik haar uit haar diep verval te zullen verheffen. Op den naam van Oranje schaarde het volk zich in 1748 om den door de regentenpartij teruggezetten erfgenaam van dien titel. Maar de tot erfstadhouder van alle gewesten verheven Willem IV was de man niet om de slapende natie wakker te schudden. Hoog was zijn waardigheid, hooger dan die van een zijner voorvaderen, ja monarchaal behalve den titel, maar hij zelf was niet de energieke hervormer, van wien alleen verbetering kon worden gewacht. Buitendien, hij stierf na korten tijd en noch zijn weduwe, zich evenals later de hertog van Brunswijk, zijn en haar plaatsvervanger, beijverend om de verkregen erfstadhouderlijke macht zooveel mogelijk ongerept aan den jongen Willem V over te dragen, noch die zwakke onbeholpen vorst zelf was in staat om het verzuimde in te

halen. De ontevredenheid nam gaandeweg toe; de ongelukkige oorlog van 1780 met Engeland, de vernedering tegenover den Keizer, die de Barrière ophief, het in alle opzichten duidelijk aan den dag komende verval wekte steeds dieper ergernis. De lokkende stem van Frankrijk deed hopen op verbetering door verandering van buitenlandsche politiek met verwerping van de oude Engelsche alliantie. De Patriotten begonnen met hulp van Frankrijk hun kleingeestig spel tegenover de niet minder kleingeestige op Engeland steunende regeeringspartij van Oranje. Vreemde inmenging scheen het eenige redmiddel van den ondergang; bedenkelijk middel voor een onafhankelijken staat!

Wie van de mogendheden zou de taak aanvaarden? Frankrijk, Engeland of het door dynastieke banden met Oranje verbonden jonge Pruisische koninkrijk? Pruisen greep in 1787 in overleg met Engeland toe om den Prins te steunen. In een oogenblik waren de Patriotten verslagen, maar de thans gehoopte hervormingen bleven uit, leden schipbreuk op de apathie, de belangzucht der heerschende factie en bij den eersten krachtigen stoot der Fransche Revolutie, die Europa's grondvesten deed schudden, viel het kaartenhuis ineen, tot verbazing zelfs van den aanvaller, niet voorbereid op zulk een val. En met de vermolmde Republiek zonk de heerschappij van Oranje, roemloos als deze, op een somberen Januaridag van 1795 in het niet — een waarschuwing voor den nakomeling, die er uit zien kan, waartoe ontzenuwende welvaart, waartoe wanhopig vastklemmen aan een versleten regeeringsstelsel, waartoe toomelooze factiezucht een eertijds roemrijk en vrijheidlievend volk kan brengen.

Tot nog toe was er in onze geschiedenis van eigenlijke volksregeering weinig sprake geweest. Zondert men de oud-Germaansche tijden uit, waarin het gansche vrije volk zekeren invloed had op het bestuur, dan is er in onze gansche historie van dien invloed weinig te bespeuren. Alleen in het Friesche

land, bij ontstentenis van een landsheer of wel ten gevolge van den verren afstand, waarop hij zich bevond, en de daardoor ontstaande moeilijkheid om zijn gezag te handhaven, ook in kleine afgelegen districten als Drente bleven de oud-Germaansche staatsvormen min of meer behouden nog in de grafelijke tijden en zelfs later. Overal elders bijna geraakte het landsbestuur in de Middeleeuwen zoo goed als uitsluitend in handen van den landsheer, onder wien de adel bijna het gansche platteland beheerschte, beiden alleen beperkt door de oude gewoonten, die nog waren in stand gebleven, sedert de 12de en de 13de eeuw door de privilegiën, die zij, meestal tegen geldelijke offers, hadden verleend. Ook in de toen ontstane steden was de invloed van alle burgers op het bestuur steeds meer ingekrompen; de strijd tusschen gilden en aanzienlijken, gemeente en regeering was overal ten gunste van de laatste beslist en reeds in de 14de eeuw ziet men alom het begin der regenten-aristocratie, die onder de Bourgondisch-Habsburgsche vorsten met hunne medewerking zich overal in de macht bevestigd zagen. De opstand tegen Spanje zag alleen de oude katholieke regenten door gereformeerden of ten minste door niet-katholieken vervangen, geen vermeerdering van de volksmacht. De steden onder de stadsregenten, het platteland onder den adel, stadsregenten en adel samen in gewestelijk en algemeen bestuur, de Gereformeerde Kerk zoo goed als staatskerk met uitsluiting van Katholieken en andersdenkende Protestanten uit de posten — ziedaar den toestand tijdens de Republiek, ook in die gewesten, waar zich nog zwakke sporen van den voormaligen volksinvloed vertoonden als herinneringen aan een bijna vergeten verleden.

Alle pogingen om dat te veranderen waren afgestuit op het verzet der adellijke en burgerlijke regenten, zich vereenigend tot den meer en meer gesloten aristocratischen regentenstand, die in de 18de eeuw het hoogtepunt zijner macht tegelijk, zooals het gaat, met dat van zijn inwendig bederf had bereikt. Prins Willem en Leycester beiden hadden getracht den volksinvloed

als tegenwicht tegen de aanmatiging der regenten aan te wenden, maar de Staten hadden die pogingen verijdeld. Wel steunde Oranje steeds tegenover de staatsgezinden op de sympathie der burgerij en maakte daarvan zoo noodig gebruik, maar de omwentelingen van 1618 en 1672 gelijk die van 1747/8 en 1787 hadden toch geen versterking van den volksinvloed op de regeering ten gevolge, alleen de nieuwe verheffing, de versterking der in haar bestaan bedreigde stadhouderlijke macht en de verwisseling hoogstens van staatsgezinde met oranjegezinde regenten, even baatzuchtig als deze.

In 1747/8 was tegenover de ergerlijke misbruiken der regentenregeering de eisch tot vermeerdering van volksinvloed hier en daar iets krachtiger geweest dan te voren en Willem IV zou, wanneer hij gewild had, in staat geweest zijn deze door te zetten; men verwachtte iets dergelijks van hem, maar hij heeft geweigerd en daardoor een deel der burgerij, zelfs velen van hen, die zich de vurigste Oranjegezinden plachten te toonen, van zich vervreemd. Zijn zoon, in regentenvrees grootgebracht, was nog minder dan hij geneigd dezen weg in te slaan en zoo had de gegoede burgerij zich ten slotte van Oranje afgewend. In doortastende hervorming, zoo mogelijk nog mèt, maar zoo noodig zonder Oranje, scheen steeds meerderen in den lande het eenige heil te bestaan en zij, die buiten de Gereformeerde Kerk stonden, Katholieken, Dissenters, sloten zich aan bij de democratische tegenstanders der regenten-aristocratie, die ook hen van allen invloed op de regeering uitsloot.

Thans, in 1795, zou dat alles anders worden onder invloed van de denkbeelden van volksvrijheid en volksregeering, in Amerika en Frankrijk reeds toegepast. Volksregeering, democratische beginselen, staatseenheid, vrijheid, gelijkheid en broederschap zouden hare intrede doen in de hervormde maatschappij. Gelijke rechten voor alle staatsburgers zonder onderscheid van rang of stand, zonder onderscheid van arm en rijk, zonder onderscheid van geloof; gelijkheid van allen voor de

wet, ondeelbare eenheid van den onafhankelijken staat ... zoo droomde men. Dat waren de idealen, die op den voorgrond stonden bij het maken van de eerste Grondwet, die van 1798, thans vóór ruim 100 jaren, die aan de ,,Bataafsche'' Republiek een beteren grondslag zou geven dan de Unie van Utrecht voor de Republiek der Vereenigde Nederlanden was geweest. De oude vormen moesten als met één slag verdwijnen om plaats te maken voor nieuwe, overeenkomende met de denkbeelden van den tijd.

In de moeilijke jaren, die volgden, twintig jaren bijna van oorlog en binnenlandsche beroering, van afhankelijkheid van Frankrijk, ten slotte uitgeloopen op de langgevreesde annexatie door den schijnbaren vriend en bondgenoot, in waarheid overheerscher, onder gemeenschappelijken strijd en gemeenschappelijk lijden, is de volkseenheid van Nederland bevestigd, is uit den voormaligen bondstaat, dikwijls bijna slechts een statenbond, een eenheidsstaat voortgekomen. Onder de snel opeenvolgende staatsvormen van den ,,Franschen Tijd'' is het denkbeeld van bijeen te behooren in één ondeelbaar staatsverband ten slotte meer dan ooit versterkt, is voorgoed de grondslag gelegd voor gelijkheid van alle burgers in dat staatsverband, al werd het denkbeeld van volksregeering spoedig losgelaten.

En toen na drie jaren van vernederende slavernij, van schrapping uit de rij der vrije volkeren het oogenblik der verlossing daar was, toen Van Hogendorp en de zijnen bij de nadering der Geällieerden moedig de vaan van den opstand verhieven, leefde reeds de gedachte aan den eenheidsstaat onder de souvereiniteit van Oranje, gevestigd met de beperking, die een nieuwe volgens de toenmalige denkbeelden vrijzinnige Grondwet zou opleggen ter verzekering van de oude zoowel als van de pas verkregen volksvrijheden tegen misbruik van macht van de zijde ook van den nieuwen door allen gewenschten Souverein, den drager van den geliefden Oranje-

naam, niet Willem VI, Erfstadhouder, maar Willem I, Souverein Vorst.

De oude Republiek herleefde zoo als Staat der Vereenigde Nederlanden, weldra als Koninkrijk der Nederlanden, het kunstig werk van het Congres van Weenen, dat België aan haar voormalig grondgebied toevoegde ten einde het nieuwe rijk wederom te maken tot Europa's bolwerk tegen Frankrijk. Dat rijk zou de hereeniging der Nederlanden van Karel V, na meer dan twee eeuwen van scheiding, thans onder Oranje tot stand brengen.

Maar die twee eeuwen hadden twee nationaliteiten doen ontstaan, die niet dan met groote moeite, onder omzichtige leiding en na langen tijd misschien weder tot ééne natie hadden kunnen samengroeien: de eene rijk, welvarend, machtig, zelfs nog een oogenblik vóór haar val gerekend onder de eersten van Europa, thans zelfstandig tot nieuw leven herboren; de andere kwijnend, afhankelijk, versuft onder den druk eerst van Spanje, daarna van Oostenrijk, eindelijk een deel van Frankrijk, waaraan het met geweld van wapenen was ontrukt, en thans aan Nederland toegewezen. Die samengroeiing is mislukt en onder heftige volksbewegingen maar ten slotte toch met wederzijdsch goedvinden gingen vijf en twintig jaren later de beide ongelijke deelen weder uiteen. Het Koninkrijk der Nederlanden behield het grondgebied der oude Republiek met den in 1814 en '15 gekozen staatsvorm, met den zelfgekozen Vorst uit het oude Huis van Oranje.

Die staatsvorm was zeer monarchaal, nog meer in de werkelijkheid dan volgens de Grondwet. Van volksinvloed op de regeering van stad en land was weinig sprake, hoogstens van een feitelijk weinig beteekenende contrôle der koninklijke regeering door een volgzame vertegenwoordiging, naar een zeer beperkt aristocratisch getint leerstelsel gekozen. Gelijkheid van alle burgers voor de wet was verkregen, maar gelijke rechten der standen, der kerkgenootschappen . . . daaraan ont-

brak veel. De landsvaderlijke willekeur van koning Willem I, de financieele verwarring, sedert 1815 reeds door sommigen als een der voornaamste bezwaren van den nieuwen staat erkend en vooral na de zware inspanning van 1830 tot 1839 op schromelijke wijze toenemend, gaf den eersten stoot tot aandrang op herziening der Grondwet. Maar wat in 1840 te dien opzichte werd gegeven, hoezeer in 's Konings eigen oogen nog te veel, bleek weldra onvoldoende. De geniale Thorbecke stelde zich aan het hoofd van hen, die vooral een ruimer kiesstelsel, ingrijpende hervorming van het staatswezen verlangden. Wat Willem I zonder zich lang te bedenken geweigerd had, ongezind zelfs om zich in de weinig beteekenende herziening van 1840 te schikken en vrijwillig afgetreden, toen deze haar beslag had gekregen, weigerde Willem II eveneens maar minder krachtig, minder principieel, totdat de gebeurtenissen in Europa in het voorjaar van 1848 hem uit vrees voor revolutie tot toegeven bewogen, hem in 24 uur van een „zeer conservatief" tot een „zeer liberaal" man maakten. Een nieuwe Grondwet, niet maar „een mager schepje" uit Thorbecke's „ketel" maar de volle maat gevend van diens denkbeelden, werd den 3den November 1848 ingevoerd. Zij opende den weg tot werkelijke zelfregeering, tot werkelijke contrôle der regeering door het thans volgens een ruimer kiesstelsel gekozen parlement, tot verbetering en regeling van verouderde instellingen en toestanden. Nauwelijks echter was de nieuwe Grondwet in werking, of de Koning, na zijn toegeven meer populair dan ooit, overleed en zijn zoon, koning Willem III, nam de regeering in handen met het heilige voornemen om de plechtig bezworen Grondwet te handhaven.

Zoo begon de halve eeuw, aan welker beschouwing de hierachter volgende bladzijden gewijd zijn.

Het oogenblik is nog niet gekomen om historisch te kunnen beoordeelen, welke plaats die halve eeuw in onze volksgeschiedenis inneemt. Wij vermogen uit het oogpunt van historie

alleen aan te wijzen, welke ontwikkeling haar voorafging; om een historisch billijk oordeel over haar te kunnen vellen, zouden wij ook moeten weten, wat de gevolgen van hare eigene ontwikkeling zijn geweest. Het beste, wat wij, tijdgenooten, ten opzichte van haar kunnen doen, is haar te beschrijven zooals zij naar onze meening werkelijk geweest is. En dat doel hebben de bewerkers van dit boek, elk voor zich, trachten te bereiken. Zij hebben getracht te doen zien, elk op zijn gebied, hoe uit den toestand van 1848, het resultaat der ontwikkeling, die in den loop van zeven halve eeuwen in 1548, 1598, 1648, 1748, 1798, 1848 een toevallig vrij wel geregelde reeks van merkwaardige rustpunten aanbiedt, zich die van 1898 geleidelijk of wel met sprongen heeft ontwikkeld.

Als van zelf leidt deze wijze van handelen tot een algemeene vergelijking tusschen het begin en het einde dezer laatste periode. Het is hier niet de plaats om deze vergelijking in bijzonderheden uit te werken, maar een enkel woord in het algemeen over wat toen was en wat nu is, mag hier niet achterblijven.

Welk een verschil tusschen het Nederland van 1848 en dat van 1898! Zij, die beide jaren met kennis van zaken hebben beleefd, kunnen zich de verandering bijna niet voor den geest brengen zonder zich te verbazen over wat er werkelijk veranderd is. En niet alleen bij ons veranderd. Geen halve eeuw in de geschiedenis der wereld, zelfs niet die uitgezonderd, waarin de grondslagen werden gelegd der moderne toestanden — ik bedoel den overgang van de 15de tot de 16de eeuw met de grootsche ontdekkingen, met de beweging der geesten, waarvan die tijd getuige was — heeft een zoo snelle ontwikkeling op ieder gebied getoond. Het uiterlijk voorkomen zoowel als het inwendig leven onzer maatschappij heeft zich op bijna verbijsterende wijze vervormd.

Hoe weinig zou een in 1848 gestorvene zich thuis gevoelen in onze omgeving. Het grondgebied van den staat in Europa

is hetzelfde gebleven, de regeeringsvorm is niet gewijzigd, maar wat is er al veranderd binnen onze grenzen te midden eener met $^2/_5$ vermeerderde, thans tot 5 millioen gestegen bevolking! Hoe zou hij verbaasd staan over het wegvallen van muren en poorten in onze steden, over het verdwijnen van zoo menig overoud gebouw, ja zoo menig benauwd maar antiek stadskwartier, over de uitbreiding van stad en dorp ver buiten voormalige grenzen, over onze ruime straten, over zooveel licht en lucht in plaats van de bedompte atmosfeer der vroegere woonplaatsen. Meren en plassen werden ook vóór en in zijn tijd gedempt, kanalen ook vóór en in zijn dagen gegraven, wegen ook door zijn regeering aangelegd en verbeterd, maar toch zou hij met bewondering aanschouwen, wat in deze halve eeuw onder leiding onzer ingenieurs ten onzent is geschied: hoe rivieren hare bedding hebben zien verleggen, hoe nieuwe waterwegen, waaraan toen alleen enkele genieën konden denken, door duin en zandgrond zijn gesneden, hoe de afgelegenste gehuchten door goede wegen in het verkeer zijn opgenomen. De ontzaglijke verandering, daardoor te weeg gebracht in het uiterlijk onzer landen en steden, zou hem met verbazing slaan. Het alom aanleggen van spoor- en tramwegen, waardoor steeds meer steden en dorpen in staat zijn gesteld om deel te nemen aan de algemeene ontwikkeling, de toenemende volmaking van het materiaal, waarmede deze wegen worden bereden, zou hem de wonderwerken van zijn tijd, de eerste spoorwegen in Holland en langs den Rijn, met een gevoel van teleurstelling doen gedenken. De geregelde snelle stoomverbindingen met Amerika, Afrika en Azië, met Indië in de eerste plaats, zoodat de afstand van Amsterdam tot Batavia van maanden tot dagen is ingekrompen; de telegrafen, in zijn tijd nauwelijks uitgevonden, welhaast reusachtig ontwikkeld, onder de oceanen door de verst afgelegen landen en steden met elkander verbindend, de telefonen, waarvan hij zich geen voorstelling zou hebben kunnen maken, overspannen thans onze zeeën, onze straten,

onze landwegen met een steeds dichter net. De olielantarens op palen, verbeterde uitvinding der 17de eeuw, waarmede hij vol zelfvoldoening zijn straten des avonds „verlicht'' zag, hebben plaats gemaakt voor de schitterende uitvindingen der gasverlichting, die den nacht maken tot een verlengden dag, op hare beurt weldra weder bedreigd door de nog schitterender electriciteit, welker toepassing in het verkeer steeds grootscher vormen aanneemt. De urenlange, Rome's grootsche waterwerken overtreffende waterleidingen, de reine, goed onderhouden straten, de trotsche openbare gebouwen, de ruime fraai aangelegde parken en pleinen in onze steden, zelfs ten platten lande, het gewoel eener dubbele, drie-, vierdubbele bevolking in onze steden, in verreweg de meeste onzer dorpen . . . Waarlijk hij zou reeds bij den eersten oogopslag meenen in een andere wereld verplaatst te zijn en moeite hebben zich dat alles niet als een fantastischen droom maar als deugdelijke werkelijkheid voor te stellen. Hij zou den kalmen, deftigen, stijven Hollander der traditie zelf nauwelijks herkennen in den modernen Nederlander, op wien de zenuwachtige snelheid van het verkeer uiterlijk en innerlijk ook al haar merk heeft gedrukt.

Want niet alleen naar het uiterlijk is er oneindig veel veranderd. De vaderlijk geregeerde staat der Nederlanden uit de dagen van de eerste twee koningen heeft onder Willem III plaats gemaakt voor een, waarin het volk werkelijk contrôle oefent over de regeering van stad en land, ja meer dan dat, ingrijpt in die regeering. Wat Thorbecke's tijdgenooten vóór 1848 met vrees zagen naderen, is kalmweg grootendeels werkelijkheid geworden maar zonder vooralsnog de schrikbarende gevolgen, die velen hunner van zulk een verandering verwachtten, zonder algeheele plotselinge omverwerping van al het bestaande. Het regeeren is niet meer, gelijk toen, een voorrecht, of veeleer, een plicht der aanzienlijken alleen, der door geboorte of rijkdom verre boven anderen zich verheffenden: het is — men moge het goed- of afkeuren — in den gezichtskring, onder het bereik

gekomen eerst der gegoede burgerklasse, van den ,,derden stand'', daarna van hen, die men in 1848 reeds als ,,vierde stand'' hoorde beschrijven en hoorde treden naar het staatstooneel met dreunenden stap uit de verte: een zeer uitgebreid kiesrecht heeft kortelings het oude meer beperkte stelsel vervangen en reeds schijnt een nog uitgebreider, een algemeen stemrecht in aantocht, door sommigen als een eisch des tijds beschouwd.

Wat in 1848 talloos velen in den lande nog uiterst bedenkelijk scheen, de volledige toepassing tegenover Katholieken en welk ander kerkgenootschap ook van het in theorie reeds in 1798 aangenomen stelsel der gelijkheid van allen voor de wet, wordt thans door niemand openlijk als onrecht afgekeurd: bijna niemand zou — openlijk ten minste — een ander meer uit eenige betrekking durven weren op grond alleen van diens geloof. De volledige vrijheid van godsdienst is voor allen zonder eenige beperking erkend, ook in de praktijk, naast de reeds vroeger bestaande vrijheid ook voor allen om te denken, wat men wilde, en naast de vrijheid om die gedachten — behoudens den eerbied voor het gezag — in woord of geschrift uit te spreken. Vrijheid in alle richtingen, recht voor allen om invloed te hebben op den gang der zaken — dat is bij zeer velen de leus, al denken anderen met bekommering aan de mogelijkheid van misbruik ook van die vrijheid, ook van dien invloed, en aan middelen om dat misbruik te weren.

Machtig is de beweging der geesten in deze halve eeuw geweest. Kennis is door een zorgvuldig ingericht onderwijs ontzaglijk uitgebreid over alle klassen der bevolking, is meer en meer doorgedrongen tot in de diepste lagen der maatschappij en maatregelen worden genomen om haar steeds vollediger aan allen te brengen. Naast het staatsonderwijs, nog steeds, gelijk in 1848, op den voorgrond tredend, maar toen bijna uitsluitend heerschend, heeft zich een krachtig bijzonder onderwijs gevestigd, dat luide roept om te deelen in staatszorg, om volkomen

gelijke rechten met het staatsonderwijs, ja om de plaats daarvan in te nemen als het volksonderwijs bij uitnemendheid. En dat bijzonder onderwijs draagt grootendeels een kerkelijk karakter; velen streven er naar om volksonderwijs en Kerk weder nauw aan elkander te verbinden. De wetenschap heeft ook hier te lande gelijk elders reuzenschreden gedaan, zoowel voorzoover zij ten doel heeft om de natuur dienstbaar te maken aan den mensch als voorzoover zij alleen begeert dieper door te dringen in de kennis van al het bestaande, zoowel op het gebied van het stoffelijke als op dat van het geestelijke leven. De dagelijksche pers, in 1848 nog ter nauwernood uit de windselen der kindsheid losgemaakt, heeft, van het dagbladzegel verlost, steeds grooteren invloed op de denkbeelden der steeds in aantal toenemende krantenlezers, duizendmaal talrijker dan voor jaren, die iederen dag offeren op haar altaar. De boekenmarkt wordt meer dan ooit overstroomd met gewrochten van den geest, rijp en groen, ingericht naar de behoeften, de wenschen, de begeerten, goed of slecht, van alle klassen, alle standen, alle leeftijden. De kunst is evenzeer sedert 1848, al was zij geen regeeringszaak, in vele opzichten een nieuwen tijd van bloei ingetreden, met name de schilderkunst, die zich zonder schroom kan meten met wat het buitenland oplevert, en de kerkelijke bouwkunst, die onze straten en pleinen siert. Ook op het gebied der fraaie letteren geeft men zich meer algemeen dan toen rekenschap van wat kunst van vaardigheid onderscheidt.

De algemeene welvaart is ontegenzeggelijk op merkwaardige wijze toegenomen, dank zij de ontzaglijke ontwikkeling van handel, nijverheid en verkeer, waarvan deze halve eeuw ook in ons land de duidelijkste bewijzen heeft gegeven. Rotterdam's handel, Twente's industrie, zoo menige tak van handel en nijverheid bloeit met ongekenden bloei, in Indië zoowel als hier te lande — in Indië niet het minst, waar met de gestadige uitbreiding van het Nederlandsch gezag die van den Nederlandschen handel en de Nederlandsche nijverheid is samen-

gegaan. Wel is ook de armoede nog steeds voelbaar en de toenemende welvaart van velen werpt op den achteruitgang, of ten minste het achterblijven van anderen, van talloos velen een schriller licht, maar men heeft evenmin als vroeger in deze halve eeuw verzuimd de aandacht ook op de minder bedeelden te vestigen en strijdt zooveel mogelijk tegen de armoede met de liefde, die de grondslag is van alle armenzorg, met de hulpmiddelen, die de nieuwere tijd ook hiervoor verschaft.

Maar . . . ons kort en uitteraard onvolledig algemeen overzicht zou misschien het denkbeeld kunnen doen ontstaan, dat wij thans met volle tevredenheid mogen terugzien op wat geschied is en met gerustheid de toekomst kunnen te gemoet gaan zonder ons veel te bekommeren om verbetering van wat thans is, eenvoudig voortgaand op de ingeslagen wegen.

Wie met bewustheid, met kennis van de werkelijkheid om zich ziet, weet wel anders. Dat er in deze halve eeuw ontwikkeling heeft plaats gehad, merkwaardige ontwikkeling — wie zal het ontkennen? Maar alle ontwikkeling is nog geen vooruitgang en niemand zal beweren, dat wij sedert 1848 in alle opzichten zijn vooruitgegaan, dat alleen een gevoel van tevredenheid ons mag bezielen bij de gedachte aan wat achter ons ligt. Bijna alle partijen in den lande — en haar aantal is in de laatste jaren, gevolg van een krachtiger (ook gezonder?) politiek leven, verre van verminderd — belijden onder den invloed van het sedert 1848 meer ontwikkelde gemeenschapsgevoel, dat de wetten, waaronder wij leven, volstrekt niet in alle opzichten voldoende zijn om ons volk, onze maatschappij in al haar schakeeringen den geregelden, trapsgewijzen vooruitgang te verzekeren, die, naar wij vastelijk gelooven, op den duur in de toekomst der menschheid ligt.

De meer of minder ingrijpende hervormingen, die men begeert en die onder de nieuwe ook in verband daarmede gewijzigde Grondwet van 1887 in ruime mate mogelijk geacht

kunnen worden, zijn hervormingen van socialen, van maatschappelijken aard vooral, hervormingen, wenschelijk geacht juist wegens de buitengewoon snelle ontwikkeling van het moderne leven. Men moge het oneens zijn over de vraag, of de gemeenschap beter gediend is door aan den individu onder zekere voorwaarden grootere vrijheid van handelen te verzekeren dan wel door van staatswege die individueele vrijheid aan banden te leggen; men moge theorie tegenover theorie, wet tegenover wet, daad tegenover daad stellen — allen erkennen gereedelijk, dat het hoogste doel is de verzekering van een zoo groot mogelijke mate van geluk aan zoo velen mogelijk, niet aan een of meer klasse van menschen maar aan allen te zamen. Aan het hoofd der zaken staat op dit oogenblik [1]) een regeering, die zich heeft voorgesteld, vastknoopend aan de sedert 1848 onder leiding van Thorbecke gevolgde vrijzinnige traditie in ons staatsleven, deze sociale hervormingen tot stand te brengen, en met spanning wordt tegemoet gezien, hoe zij, de verschillende schakeeringen der vrijzinnigen in den lande vereenigend onder hare banier, hare denkbeelden zal trachten uit te werken. Onder die hervormingen treedt de zorg voor de landsverdediging, voor het volksonderwijs, voor de bescherming der economisch zwakken tegen de gevaren, waarmede de moderne maatschappelijke ontwikkeling hen bedreigt, sedert omstreeks 1870 steeds dringender op den voorgrond; de zorg voor de landsverdediging niet het minst, want wie hecht aan het vaderland, aan het voortbestaan der natie, waartoe hij behoort, heeft tot duren plicht dat vaderland, hoe dan ook — over het hoe heeft men lang genoeg, te lang gedacht en gestreden — te beschermen of te doen beschermen tegen het gevaar van overheersching, van verovering door andere staatsorganismen, tegen inwendige woelingen tevens. Ook dat vooruitzicht maakte het tijdstip, waarop koningin Wilhelmina de regeering aanvaardde, tot

---

1) 1898.

een tijdstip van buitengewoon groote beteekenis in onze geschiedenis.

Moge de toekomst beantwoorden aan de gekoesterde verwachtingen en dientengevolge eenmaal het jaar 1898 in onze geschiedenis een belangrijke plaats innemen gelijk het jaar 1848 het aanvangspunt was eener merkwaardige periode in de geschiedenis der ontwikkeling van het Nederlandsche volk. De vijftig thans verloopen jaren, den regeeringstijd omvattend van koning Willem III en van zijn doorluchtige weduwe, koningin-regentesse Emma, zullen in ieder geval een merkwaardige bladzijde blijven vormen in de geschiedenis onzer natie.